

1995

4

AETAS

Robert J. W. Evans

Magyarország a Habsburg-monarchiában
1840 és 1867 között

Deák Ágnes

Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az
abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben

Benedek Gábor

Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus kori
Magyarországon

Linda White és Gál Polixéna levelezése, 1857–1863

Bernard Lepetit

Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai

Beszélgetés Deák Istvánnal

Következő számunk tartalmából

Velich Andrea

Idegenek Londonban a 15–16. század fordulóján

Rác Margit

Puritanizmus és amerikai identitás. A puritán történet(írás) áértékelése napjainkban

Annus Irén

A mormonok és szabadkőművesek 19. századi kapcsolata

Glant Tibor

Az amerikai sajtó Magyarország-képe az első világháború idején

Varró Gabriella

A komikus néger sztereotípiát két népszerű változata a 19. század eleji minstre dalokban

Interjú David W. Noble amerikai történészprofesszorral

David W. Noble

Amerika anglo-protestáns kisajátítása

1995/4

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

Deák Ágnes

A kiadvány a Soros Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Fund for Central and East European Book Projects,
a Magyar Kulturális Alap,
a József Attila Alapítvány
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

DEÁK ÁGNES (főszerkesztő)
ARADI ZSUZSA (a szerkesztőség titkára)
DÁVID TAMÁS, KOSZTA LÁSZLÓ, LELE JÓZSEF,
PELYACH ISTVÁN, TOMKA BÉLA, TÓTH SZERGEJ,
VAJDA ZOLTÁN

TARTALOM

Tanulmányok

ROBERT J. W. EVANS Magyarország a Habsburg-monarchiában 1840 és 1867 között	5
DEÁK ÁGNES Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben	27
BENEDEK GÁBOR Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus kori Magyarországon	60

Múltidéző

ROBERT J. W. EVANS Linda White és Gál Polixéna: egy barátság, 1857–1863	71
TÓTH ANDREA „Bukott Eszmék” (Zichy Antal naplótöredéke)	101
ZICHY ANTAL Naplótöredék	108

Elmélet és módszer

BÓDY ZSOMBOR–CZÓCH GÁBOR–SONKOLY GÁBOR Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban	131
BERNARD LEPETIT Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai	142

Kitekintés

„Az emberiségnek szembe kell néznie saját embertelenségével”. Beszélgetés Deák Istvánnal	159
Deák István műveinek válogatott bibliográfiája	165

Figyelő

„Angliáért és Szent Györgyért!”

(Andrew Ayton: *Knights and Warhorses. Military Service and the English Aristocracy under Edward III.* Woodbridge: The Boydell Press, 1994.)

Bárány Attila 169

Deák Ferenc ügyészi iratai

(Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831. Sajtó alá rendezte: Molnár András. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1995.)

Balogh Elemér 177

Román zsebkönyv magyaroknak

(Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről.* Bereményi Könyvkiadó, ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Budapest, 1994.)

Tóth Sándor 179

A modern várostörténet-írás dilemmái

(A modern város történeti dilemmái. Szerkesztette Gyáni Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995.)

Soós Gábor 184

Beérkezett könyvek 192

Számunk szerzői 193

ROBERT J. W. EVANS

Magyarország a Habsburg-monarchiában 1840 és 1867 között

*A politika és a másokról alkotott kép**

Tanulmányom tárgya, Magyarország helyzete a Habsburgok uralma alá eső területek között a 19. század közepén, jól ismertnek tűnik. A közép-európai politikával foglalkozó legkitűnőbb történészek közül ketten, Louis Eisenmann és Josef Redlich különösen behatár érdeklődéssel fordultak e témához, emellett nemrégiben egy kiváló elemzés született, mely a kérdést az állami pénzügyek szemszögéből tárgyalja.¹ Amint a címben szereplő záródátum jelzi, írásom középpontjában – a monarchia későbbi fejlődésében a legfontosabb mérföldkövet jelentő – „Ausgleich”, azaz a kiegyezés áll, mely véget vetett az előző két évtizeden keresztül nagyon is szélsőséges egyensúlyhiánynak és a Habsburg „Reichsproblem” körül dúló heves vitáknak. Ezt követően ugyanis a „birodalmi problémák” együttesen belül addig kritikusnak mondható kérdés, vagyis a magyar korona területei és a többi, a dinasztia által kormányzott rész közti kapcsolat fél évszázad és legalább a legtöbb gyakorlati problémát tekintve megoldottak tűnt.

Ausztria-Magyarország 1867-ben történő létrehozása kapcsán az összes tájékozott szerző tanulmányában rendszerint, igen helyesen, nagy hangsúlyt fektet egy tényre – ez alapján megkülönböztethető az események tájékozott kommentátora a tájékoztatatlantól: a kiegyezés valójában egy Habsburg-tartomány és annak uralkodója között létrejött alku eredménye volt. Az osztrák törvényhozás ugyan azt jóváhagyta később, az eredeti megegyezés mégis egy magyar törvény formájában született meg.² Jóllehet annak rendelkezéseit nagymértékben bonyolította a Magyarország határain belül és kívül Ferenc József által gyakorolt uralkodói jogok eltérő köre, a kiegyezés mindössze olyan korlátozott számú közös ügy – főként diplomáciai és katonai – irányítására hozott létre intézményeket, melyeket a gyakorlatban a monarchia két „felére” vonatkozóan már az emlékezet homályába visszanyúló időktől fogva közösen irányítottak. Tudvalevőleg a nem magyar területek még csak külön elnevezést sem nyertek 1867-ben. A mindennapi szóhasználatban „Ausztria” elnevezéshez a pontosabb, egyúttal mégis megfoghatatlanabb „Lajtántúl” csatlakozott, mely elnevezés tudtommal egy csehországi ügyvéd, Ignaz Wildner von Maithstein korábbi találmánya.³

* A cikk angol nyelven az *Études Danubiennes*, vol. II. (1986) 18–39. oldalán jelent meg. Nagyon örülök, hogy magyarul megjelenhet, köszönöm Deák Ágnesnek, aki ezt lehetővé tette, és fordítómnak, aki igen nehéz szöveggel birkózott. Sajnos nincs módomban itt az 1986 óta megjelent irodalomra hivatkozni, de szabad legyen a következő idevágó cikkeimre utalni: 'The Habsburgs and the Hungarian Problem, 1790–1848', *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th Ser. xxxix (1989), 41–62; Josephinism, "Austrianness", and the Revolution of 1848', in *Austrian Studies*, szerk. R. Robertson and E. Timms, ii (Edinburgh, 1991), 145–60; 'Austrian Identity in Hungarian Perspective: The Nineteenth Century', *uo.*, v (1994), 27–36; 'From Confederation to Compromise: The Austrian Experiment, 1849–1867', in *Proceedings of the British Academy*, lxxxvii (1995), 135–67; 'Széchenyi and Austria', in *History and Biography*, szerk. T. C. W. Blanning és D. Cannadine (Cambridge, 1996), 113–41.

Ezen tények tágabb összefüggéseit azonban a történészek szintén rendszeresen figyelmen kívül hagyják. Márpedig, ha alkotmányban rögzítve Ausztria nem létezett is, a gyakorlatban éppen eléggé valóságos volt. Ha látszólag nem is volt annyira egységes, mint amilyennek a kiegyezés egyik partnereként Magyarország tűnt, különböző részei mégis ugyanolyan mellérendeltségi viszonyban állottak Magyarországgal az új törvények bevezetése előtt, mint annak utána. Akkor hát az úgynevezett „osztrák–magyar” kiegyezés megszületésének körülményei valójában mit fednek fel az Ausztria és Magyarország közti viszony természetéről? Pontosabban, mi jellemezte ezt a viszonyt (vagyis inkább ezt a sokrétű viszonyrendszert) abban az időszakban, amikor a kiegyezés fokozatosan, jöllehet viharos körülmények között testet öltött az 1840-es és 1860-as évek között? Gyakorolt-e ez vajon valamilyen hatást a végeredményre? Milyen fényt vet ez azonkívül a mind akkor, mind pedig az utókor által oly nagyvonalúan felvázolt egyéb elméleti megoldások megvalósíthatóságára?⁴

Láthatóan kérdések széles skáláját körvonalazom, a tisztán politikai latolgatásoktól eljutva a megfoghatatlanabb érzelmi képzettársításokig. Konkrét politikai témák merülnek fel, úgymint a közös érdekek visszatükröződése képviselő-testületekben, a közigazgatásban, a gazdaságirányításban. Mindezek azonban beleolvadnak tapasztalat és konvenció diktálta képzetek és sztereotípiák körébe, melyek jóval kevésbé körülhatárolhatók. Márpedig minél nehezebb megragadni őket, annál könnyebben elsiklik felettük a történetírás.⁵ Magam itt nagyjából meg lehetőségek kézzelfogható politikai kérdésekre koncentrálok – ezekben, a politikai viszonyulásokban rejlik ugyanis az általam választott időszak különleges jelentősége. A század közepének eseményei révén szélsőséges álláspontok érvényesülése előtt is megnyílt a tér: az 1849-es teljes elszakadást az 1850-es évek szoros uniója váltotta fel, mindamellett ezek hatására az összes köztes lehetőség is tudatosan felértékelődött. Úgy gondolom azonban, hogy a politikai viszonyulások elválaszthatatlanok a mélyebb beidegződésektől, a tapasztalatból, illetve kulturális háttérből fakadó félig tudatos előfeltevésektől; így aztán, jöllehet nem feltételezem, hogy olvasóm cikkemből indítatva siet átfésülni (tegyük fel) a korszak emlékiratirodalmát, vagy bizonyoságot keresve áttanulmányozza feledésbe merült regények cselekményét, mégis remélem, egyetért velem abban, hogy ezen tényezőknek is megvan a maguk jelentősége, és hasznos lehet némi figyelmet szentelni rájuk.

Mindenekelőtt tekintsük át röviden a történelmi hátteret. Közép-Európában az osztrák-Habsburg területek három fő alkotórészét az 1526-os esztendő csupán perszónálunióban egyesítette, mely a már létező hagyományos, de igen korlátozott, szomszédságon alapuló kapcsolatokra épült rá. A következő évtizedekben azonban nem csupán a dinasztia első központosító törekvéseinek lehetünk tanúi; annak alattvalói között is formális, jöllehet rendszertelen kapcsolatok épültek ki oly formában, hogy a különböző diéták képviselői közös összejöveteleken vettek részt.⁶ Ezt eleinte támogatva a korona, mivel a kincstári jövedelmekkel kapcsolatos tárgyalások előmozdítását remélte tőlük. Később azonban a rendek magukhoz ragadták a kezdeményezést, és képviselőik abból a célból jöttek össze, hogy hasznot húzzanak az uralkodóházon belüli viszályból (1606–1609), vagy nyíltan szembeszálljanak az uralkodóval (1618–1620).

Ez katasztrofális eredménnyel járt, amennyiben a rendek a szuverenitásból való részesedést igényelték, és nem csupán a nemesi előjogokat védelmezték. Egyúttal igen fájó figyelmeztetést jelentett ez a korona számára. Ettől kezdve a Habsburgok következetesen elutasítónak bizonyultak hasonló „Generallandtage” ismétlésére irányuló bármiféle törekvést akárcsak fontolóra is venni, még akkor is, ha az a hatékonyság – és olykor talán a közbizalom – szempontjait figyelembe véve tanácsos lett volna, vagy ha a központi igazgatás számára esetleg előnnyel járt volna is (amint azt Schierl von Schi-

erendorff kifejtette egy tizennyolcadik század elején íródott memorandumban⁷. Mindenféleképpen negatív sikert könyvelhetett el az udvar: II. József népszerűtlen reformjai teljesen összehangolatlan ellenállásba ütköztek még olyan szinten is, az arisztokrácia körében és a katolikus egyházon belül, ahol a társadalmi és kulturális integráció bizonyos elemeinek meglétét leginkább feltételezhetnénk. II. József azonban azáltal, hogy drámaian felgyorsította a dinasztikus centralizációs törekvéseket, egyúttal a modern politikai ellenállás magvait is elhintette a monarchiában. Radikális röpiratszerzők és az irodalmi „alvilág” körében megfogant egy késő tizennyolcadik századi „osztrák–magyar” kapcsolatrendszer, mely a pusztá császárhűségeen túlmutatott.⁸ Ezeket a kapcsolatokat azután a háború és a reakció elfojtotta. Az 1790-es évektől a kölcsönös elszigetelődés és a megromlott kapcsolatok évtizedei következtek. A mélyen gyökerező idegenkedés a napóleoni Magyarországon mindentől, ami osztrák, nem csak a franciáknak, de még orosz utazóknak is feltűnt. Ausztriában viszont Magyarország vonakodása váltott ki rosszállást, ahogyan állítólag próbálta elkerülni, hogy a monarchia háborúiból és adósságából teljes mértékben kivegye a részét.⁹

Időszakunk elején tehát, bármilyen volt is az alkotmányjogi helyzet (valójában eléggé zavaros, hiszen Magyarország nem volt hajlandó tudomást venni az 1804-ben felvett osztrák császári címről, a Habsburgok pedig azt ennyiben hagyták), és bármennyire is élénken élt az alapvető hűség a közös uralkodó iránt, osztrákok és magyarok mégis úgy érzékelték, két, egészen külön politikai testületben élnek. A köztük lévő határ, melyet a kicsiny Lajta folyó inkább csak szimbolizált, mintsem valójában kijelölt, szilárd, hagyomány útján kialakult határvonal volt. Csak a határszéleken vitatták: Dalmáciában, mely a horvátokon kívül másoknak csak sokadrangú problémát jelentett, és Galíciában, melyre Magyarország változó erősséggel támasztott némileg irreális igényt. Az említett határ eléggé egyértelműen szétválasztotta a két oldalán élő népeket még olyan helyeken is, ahol létezett kismértékű etnikai átfedés.¹⁰ „Cisleithanien” és „Transleithanien” nehézkes kifejezések ugyan, amelyeket csak a század közepétől használtak, magyar megfelelőjük pedig a zavaros módon megfordított „Lajtáninnen” és „Lajtántúl”, mégis már valódi elkülönülést fejeztek ki. Hogy – például – egy cseh vagy lengyel nem érezte szükségyszerűen közelebb magához Bécset, mint valamely magyarországi helyet – már némileg más kérdés. A tizenkilencedik század elején mindenesetre egyformán idegennek érezhette mindkettőt. A régi múltra visszatekintő magyar államban azonban nem magyarok éppúgy, mint magyarok elsődlegesen saját királyságuk iránt éreztek hűséget (ha nem is a magyar „birodalom” iránt, ahogyan azt néhányan a magyarok közül olykor már emlegették). Érzelmileg továbbra is kötődtek a latin „hungarus” történelemben gyökerező, de kihalás előtt álló megjelölésükhöz.¹¹

Az 1848 márciusát megelőző időszakban azután kiszélesedtek a kapcsolatok. Egyre több magyar vált az államirányítás titokzatos gépezetének részévé, és főként arisztokraták, akiket egyébként Ausztriához gyakran házassági kötelékek is fűztek, jutottak Bécshez kötő pozíciókhoz az államigazgatásban, a diplomáciai szolgálatban vagy a hadseregben. Közülük azok, akik ahhoz a teljes mértékben „császárhű” zárt kaszthoz csatlakoztak, amelynek lojalitása nem annyira egy adott területhez, mint inkább az udvarhoz kötődött, nem bírnak nagy jelentőséggel tanulmányom témája szempontjából. Példaként említhető egy-egy Zichy vagy Nádasdy alakja, akik a birodalom pénzügyi igazgatását vezették (jóllehet nem sok sikerrel), az Esterházy és Apponyi család több tagja pedig nagykövetként teljesített szolgálatot és a közjogi viták megpróbáltatásai közepette is betöltötték posztjukat. Emellett találunk magyarokat mindenekelőtt a hadsereg tisztii állományában is. Közülük is leghíresebb Benedek, a Poroszország elleni 1866-os háború parancsnoka, a legelfeledettebb pedig az uralkodói parancsra 1848 októberében Magyarországra 4 napra 70 évesen miniszterelnökké kine-

vezett Récsey Ádám. Récsey szerencsétlen sorsú közvetlen elődje, a teljhatalmú megbízott Lamberg generális, akit a pest-budai csőcselék egy héttel korábban meglincselt, szintén Magyarországon született, akárcsak Hentzi, aki a következő évben a Habsburgok számára az utolsó emberig védte a budai várat. Amint azonban azt a század közepének eseményei bizonyították, kevés arisztokrata vagy akár katonatiszt volt teljesen érzéketlen a nemzeti ügy iránt. Benedeknek például felajánlhatták 1848-ban a magyar honvédszervezet parancsnoki tisztét, és még az 1860-as években is nagy népszerűségnek örvendett; Lamberg pedig pontosan azért választották ki tisztségére, mert neve jól csegett honfitársai körében.¹²

A társadalom egyéb rétegeiből szintén egyre többen lépték át a határt. Az 1830-as évektől kezdve gőzhajók szeltek a Duna vizét, a vasútépítés beindulása is a forradalmat megelőző időszakhoz kötődik. Ennek hatását felbecsülni is nehéz egy olyan korban, amelyet az ébredő nemzeti öntudat jellemez. A megnövekedett utazási kedv gyakran a hazafias érzelmek megerősödéséhez vezetett, de egyúttal az együttműködés szellemének kialakulását is elősegítette, különösen a kereskedelmi ügyletek terén. Bizonyára így volt ez annak a Szegedről származó Kovács nevezetű kőművesnek az esetében is, aki Ausztriában és Németországban számos helyen megfordult mesterségét gyakorolva és diákként, miközben megfigyeléseiről gondos feljegyzéseket készített.¹³ Az értelmiségiekben szintén mindjobban felébredt az utazási kedv. Magyarok vegyes csoportja telepedett le Bécsben, például lutheránus hittudósok, köztük Jakob Glatz, azután a néprajztudós Jan Csaplovics vagy a nyelvtanító Márton József. Közülük is kiemelkedett a zsidó szatirikus hírlapíró Moritz Gottlieb Saphir, a magyarországi német-nyelvű újságírás pedig sokat köszönhetett néhány „lajtántúlinak”, mint például Heinrich Levitschniggnek, Moriz Mahlernek és Adolf Neustadtnak. Ez utóbbi prágai zsidó ember volt, az 1840-es években ő adta ki a nagy befolyással rendelkező „Pressburger Zeitung”-ot.¹⁴ Ezekhez az évtizedekhez köthető egyébként a lelkes pánszláv Jan Kollár által meghirdetett szláv „kölcsonosság” eszméjének kialakulása is, különösen pedig a cseh–szlovák kapcsolatok megerősödése, mely a csehszlovák nyelvi és kulturális identitás egy ideig nagy erővel ható eszméjéből táplálkozott, illetve a szerény mértékben kialakult személyes kontaktusokból (Hurban csehországi utazásáról írott romantikus pátozzsal átitatott beszámolója hűen tükrözi a kialakult hangulatot). Kisebbségi mértékben ugyan, de a határ két oldalán élő délszláv népek között is megtörtént a kapcsolatfelvétel, amely főleg Kopitar és Vuk Karadžić személye körül alakult körből indult ki.¹⁵

Hozzávetőleg az 1840-es év a nyílt politikai ellenállás erősödésének a kezdete, mely itthon a magyar diéta által vezetett rendi újjáéledéshez köthető, külföldön pedig a cenzúrát megkerülő politikai röpiratok tömkelegéhez.¹⁶ Látszólag egyik mozgalom sem kereste az együttműködést a másikkal. Bármennyire nagy is volt Metternich félelme az ellenségek közötti szolidaritás kialakulásától¹⁷, az alsó-ausztriai vezetők nagyrészt tájékozatlanok maradtak a Lajta másik oldalán végbement változások felől. A magyar liberális alkotmányos törekvések által gyakorolt halovány befolyást mindenesetre nagyjából ellensúlyozták azok a nemzeti csatározásba beavatkozó kezdeti osztrák lépések, melyek célpontja mindenekelőtt a szlovákokkal szembeni magyar bánásmód volt (ahogyan az például a Thun-Pulsky levelezésben olvasható). Még a Franz Schuselkához hasonló, elszánt német liberálisok is időnként nagyon lebecsülően nyilatkoztak a magyarok politikai törekvéseiről.¹⁸ Mindeközben a magyar vezetők figyelmét hazai problémák kötötték le. Még egy olyan következetesen liberális gondolkodó, mint Eötvös sem igen vetett fel tágabb „osztrák–magyar” alkotmányos kérdéseket 1848 előtt, sőt az egyedüli ezt nyíltan szóba hozó közéleti személyiségek Wesselényi Miklós és a

dinasztia tagja, József főherceg voltak. A Védegylet mozgalom pedig világosan példázta, meddig fokozódott az elidegenülés.¹⁹

Van azonban az éremnek másik oldala is, bármily kevés szó esett is eddig róla. A Zichy családból származó felesége és honfűsítése ellenére Magyarországgal szemben alapvetően ellenséges érzületű Metternich²⁰ ugyanis nem az egyetlen, aki osztrák részről a magyar eseményeket figyelemmel kísérte. Megemlíthető például egy kiemelkedő nemesi reformer, Georg Wilhelm von Walterskirchen, akinek birtokai a Lajta mindkét oldalára kiterjedtek, és aki mindkét országban szorgalmazta a mezőgazdaság fejlesztésének ügyét. Andrian báró, a népszerű „Österreich und dessen Zukunft” című vádirat szerzője úgyszintén említést tett a magyarországi törekvések pozitív oldalairól, akárcsak a maga óvatos módjában a sokat gáncsolt, elkínzott vezető hivatalnok, Pillersdorf.²¹ A Habsburg birodalomban élő polgárok által írott külföldi röpiratok többsége ugyanazokból a német nyomdákban került az utcára (Hoffmann és Campe, Wigand stb. nyomdái Lipcsében és Hamburgban), és aligha lehettek teljesen függetlenek egymástól. A csavaros észjárású Gross-Hoffinger műveiben éppolyan intelligens módon taglalja az ausztriai, mint a magyarországi viszonyokat. Ignaz Wildner pedig (akiről az előzőekben már szó esett) szakavatott ismeretekkel rendelkezett a Lajta mindkét felén uralkodó állapotokról; vagy ki tudja például, hogy a sehova sem sorolható Schönholz, aki figyelemre méltó regényes művet írt a biedermeier Bécsről, mely felerészben tényeken alapszik, valóban eltöltött-e „tíz évet Magyarországon”, ahogyan azt egy másik könyvében állítja?²²

Ami a magyarokat illeti, nemzeti önelégültségüket gyakorta ellensúlyozta a Habsburg főváros kozmopolita vonzereje iránt érzett fogékonyságuk. Így például Széchenyit, a nagy újtót is elbűvölte Bécs kifinomultsága, akárcsak Eötvöst és Pulszkyt, ez utóbbi egyébként 1845-ben ott ismerkedett meg feleségével.²³ A védegyletmozgalom maga is bizonyította az elkülönülés korlátait, hiszen létrehozásának nem csak hogy mozgatórugója a Lajtán túl elért gazdasági növekedés láttán érzett irigység volt, de látványos kudarcba is fulladt. Olyannyira így volt ez, hogy szorgalmazója, maga az agitáló Kossuth is hamarosan tárgyalásokat kezdeményezett osztrák képviselőkkel (nem kizárólag az uralkodóval) a belső vámtételek módosításáról.²⁴ Mindezen kötődés azonban még nagyon kezdetleges fázisban volt, ami tükrözte a magyar értelmiség saját szellemi hovatartozását illető bizonytalanságát. A fellendült hazafias öntudat kezdeti foka még megfért a „hungarus” jellegű vagy akár a régi osztrák lojalitással is, például azok esetében, akiknek ifjúként anyanyelve a német volt (mint például Széchenyi, Eötvös, Pulszky és még sokan mások), vagy a lajtántúli németeknél, a sváboknál, akiknek a monarchia kulturális életében betöltött kelet és nyugat közötti közvetítő szerepe mára nagyrészt feledésbe merült. Hogy a híresebbek közül néhányat megemlítsünk, ott van például Lenau, származását tekintve bánáti, aki különösen Bécsben szerzett hírnevet magának, vagy Pyrker, a német költő, egyúttal a magyar kultúra pártfogója, aki osztrák apátból lépett elő velencei pátriárkává, majd azt követően magyar érsekké. Hummel szülővárosából, Pozsonyból majd az Esterházy családnál végzett szolgálat után költözött nyugatra, Liszt pedig európai körútjairól tért meg keletre, hogy ott honfitársai ünneplésében részesüljön.²⁵

A gyűlölt autokrata rezsim ellenében kialakulóban lévő egyfajta „osztrák–magyar” szolidaritás azután drámai formában nyert kifejezést az 1848-as forradalom kitörésével. Kossuth március 3-i gyűjtő erejű beszéde váratlanul az egész birodalomra kiterjedő alkotmányosság kérdését felvetette. „Felséged birodalmi kormánya, lévén nem alkotmányos irányú, úgy összhangzásban nem lehet a mi kormányunk önállásával, mint alkotmányos életünkkel. Ez a jelen körülmények között biztos vesz okozója. A nap számos lényegi kérdése körül csakis az örökös tartományokkali [azaz Lajtántúllal

való] érdektalálkozás kiegyenlítésének szüksége forog fenn, mire önálló nemzeti jogaink és érdekeink megóvása mellett örömet nyújtunk segédkezett.”²⁶ Vajon Kossuth két párhuzamos alkotmányra gondolt vagy két összekapcsolódóra? Beszédének, melyet Pulszky fordított le, mindenesetre azonnali, az eseményeket döntő módon befolyásoló hatása volt Bécsben. Március 13-án népfelkelés döntötte meg a metternich-i rendszert. A tömeg első szónoka, Adolf Fischhof egy óbudai zsidó volt. Egy hónappal később tanácsnokokból és rendi képviselőkkel álló delegáció utazott Pest-Budára a „felszabadított” városból és Alsó-Ausztriából, hogy ott a barátság gesztusaként egy történelmi trófeát átnyújtsanak. A küldöttséget Dercsényi udvari tanácsos vezette, Magyarország legkitűnőbb írói egyikének unokafivére, a Habsburg-kincstár vezető tisztviselője, egyúttal pedig egy szabadalmazott erkölcsi-oktatási rendszer szerzője, mely akkortájt nagyon divatban volt.²⁷ Az egyébként igen csípős hangú radikális bécsi sajtóban Magyarországgal kapcsolatban a baráti hangvételű megnyilvánulások domináltak. Meglehetősen sok újságíró származott egyébként a Lajta másik oldaláról (Buchheim, Freud, Silberstein, Tuvora, Ungar). Eközben Pest-Budán az egységes nemzeti kormány Batthyány Lajos vezetésével osztrákbárát politikusokat tömörített. Batthyány tökéletesen hű volt mind a Habsburgokhoz, mind pedig Ciszlajtániához. (Valóban ő volt az, aki, mint Pulszky sugallja, Kossuth március 3-i beszédét ihlette?)²⁸

Mindez azonban aligha volt több mézesheteknél. Az áprilisi törvények többekévé autonóm magyar államot hoztak létre, mely láthatóan nem szívesen vállalta a régi Ausztria adósságait és katonai kötelezettségeit, ezzel nyilvánvalóan nem túl nagy népszerűsége téve szert a monarchia nyugati felében. A magyarok pedig mély gyanakvással szemlélték a Bécsben megalakult, az előzőtől nem sokban különböző, inkább neojozefinista, mint liberális kormányzatot, melynek tagjai viszont, visszatekintve mindenképpen, legalábbis felesleges tehernek érezték a magyar politikusokat. Pillersdorf emlékirataiban úgy ábrázolja magát, mint akit „fanatikus magyar agitátorok hada üldöz”, Ficquelmont pedig sok egyéb mellett fenyegetőzéssel és képmutatással vádolja őket. Május 1-jére az alsó-ausztriai rendek hivatalos tiltakozást nyújtottak be Magyarországra és a magyarokvezette Erdély tervezett egyesítése ellen.²⁹ Azután a horvát mozgalom és a szláv kongresszus formájában felbukkantak az első jelei egy olyan kampánynak, mely Lajtán innen és Lajtán túl az eddigitől teljesen különböző, az ausztroszlavizmus elképzeléseinek megfelelő kapcsolat kiépítését célozta, jöllehet (akárcsak 1848 előtt) nem szabad eltúloznunk az összefogás mértékét – kivéve, ahol a dinasztia ösztönzései azt megerősítették.

Valójában azonban 1848 nyarán az osztrák–magyar viszony milyensége nem annyira Bécsben vagy Pest-Budán, hanem sokkal inkább Frankfurtban dőlt el. Végülis a Német-római Birodalom, következésképpen a német „Bund” által kijelölt határvonal volt a Magyarországot Lajtántúl elválasztó határok legréggebbike. A magyarok Európa német nyelvű részének radikális átalakulását várva küldötteket delegáltak a frankfurti parlamentbe.³⁰ Ez önmagában nem jelentett újdonságot, hiszen rendelkeztek protestáns hagyományokkal, másrészt porosz támogatást és más – közvetlenül a Reich-től és a Bundtól kiinduló – német befolyást több ízben igényeltek. A német liberálisok a magyarországi állapotok stabilizálódását várva azt különálló államként szándékoztak kezelni, mely reményeik szerint partnert jelenthet a Lajtán túl az új, egyesült Németország számára, és azzal laza szövetségben állhat. Windischgrätz és Radetzky győzelmei, illetve a nemzeti felkelések hatására azonban mindkét oldalon megerősödtek azok a nézetek, melyek a Duna mentén élő népek közös sorsát hangsúlyozták.

Az osztrák–magyar kapcsolatokra vonatkozó nézeteket osztrák részről egy nagyjelentőségű esemény fényében vizsgálva szeretném ezúttal elemezni: ez pedig a cislajtán Reichstagban szeptember 19-én lefolytatott vita.³¹ A magyar kormány a való-

ságosnál erőteljesebbnek tűnő horvát inváziótól szorongatva és a császár és miniszterei által magára hagyva kétségbeesett helyzetbe került, s az osztrák nép képviselőihez fordult követség útján. Az ötlet Kossuthé volt ugyan, a küldöttség azonban olyan, különböző felfogású politikusokból állott, mint Eötvös, Wesselényi, Deák vagy Szemere. Tömören fogalmazott kérelmük a meghallgatásra teljesen váratlanul tíz órán át tartó heves vitát robbantott ki (közben félórás szünetet kellett beiktatni a rend felbomlása miatt). Fogadja-e vajon a ház saját szabályait felrúgva „az Ausztria másik felében élő testvéreinek” delegációját, akik ugyan nem tartoznak helyi testülethez, de valamely külföldi hatalom követeként sem számítanak. A magyarok nem „idegenek” (Fremdlinge), mutatott rá Goldmark (aki barátjához, Fischhofhoz hasonlóan magyarországi származású) a kérelmet támogató beszédében. Az „összbirodalmi” kérdések eldöntése az érintett népek joga (érvelt a kiváló szónok Löhner, ugyancsak a kérelmet támogatólag), azonkívül Jellačić hadserege dinasztikus sereg, Magyarország pedig nem „külföld”, nem számít „Ausland”-nak. Az ellenzők, élükön a csehekkel, éppen ezt az érvet igyekeztek cáfolni. Magyarország – állításuk szerint – igenis „Ausland” helyzetbe hozta önmagát, hiszen a magyarok elszakították az összekötő kapcsolatokat, és Németországhoz folyamodtak segítségért. A háború büntetésként is felfogható, amiért elnyomták nemzetiségeiket. Másrészt viszont Schuselka szerint (aki, mint tudjuk, nem éppen magyarbarát) bármi írható is a magyarok számlájára, az ügy mégiscsak a „Volkspolitik” kategóriájába tartozik, és mint ilyen, meghallgatást igényel. Egyáltalán valóban megfelel-e a jelenlegi követség a képviseleti elvnek? Ha nem, a magyar vezetésű kormányon kívül bizonyára más pártok is küldtek volna delegációt. Csakhogy a horvátok, így az érvelés cáfolata, ezt már megtették, mégsem jártak sikerrel. Másrészt viszont a magyarok nem fogadtak-e korábban tárt karokkal (amint láthattuk) egy Ausztriából érkező küldöttséget? Csorbitja-e azzal a Reichstag az osztrák kormány jogait, ha fogadja őket? Pillersdorf és Wessenberg miniszterek és különösen Bach hangsúlyozta, mekkora veszélyt jelent ez a „Gesamtmonarchie” számára. Csakhogy (vágott vissza Löhner), ha a hadsereg közös, közös parlament kell, hogy felügyelje azt. Van-e a magyaroknak felhatalmazásuk a tárgyalásra? Valóban csatlakozni akarnak-e a birodalmi gyűléshez, mely esetben szavazataik döntőek lehetnének? Milyen eredménnyel járhat egyáltalán a vita? Másrésztől viszont mi szól meghallgatásuk ellen?

„Világsszellem” és „korszellem” fogalma bőven szerepelt a vita folyamán mindkét oldal érvelésében, és nem alakultak ki egyértelmű szavazótáborok, mintha például szlávok állottak volna szemben németekkel vagy magyarbarátok magyarellenesekkel. A legnagyobb hatást kiváltó beszédek egyikét egy olyan német intézte a házhoz, aki jól ismerte Magyarországot, viszont az ottani kormány jó szándékait erősen kétségbe vonta. Végül is a meghallgatási indítványt 186:108 arányban elutasították, és a magyarok számára egyetlen lehetőségként az maradt, hogy amennyiben úgy döntenek, írásos beadványt intézzenek a ház elnökéhez (ahogyan azt Frankfurtban tettek). A vita lebilincselő és összetett volt, ironikus mozzanatokkal teli, a birodalmi gyűlés történetének egyik kiemelkedő eseménye. A gyűlékezeten többséget alkotó szlávok elszalasztották az alkalmat, hogy ítélezzenek Magyarországot felett, ezáltal viszont egy olyan kormányt támogattak, amelynek nem voltak szláv képviselői. Az ő szónokaik intézték a házhoz a legindulatosabb beszédeket, viszont ők voltak azok is, akik végsőkéig ragaszkodtak a házszabályok betartásához. A vita lefolyása mindenekelőtt azt példázta, micsoda bizonytalanságok és abszurditások jellemzik az osztrák–magyar viszonyt egy olyan helyzetben, amelyben a dinasztia hatalmi tényezőként majdhogynem semmilyen szerepet nem játszik – egyedül a cseh Rieger használta fel érvelésében a Habsburgok iránti hűséget.

Az 1848-as szeptemberi események azonban, ahogy az uralkodóhoz, illetve a parlamenthez forduló magyarországi küldöttségek mozgalmas, de sikertelen próbálko-

zásai egybeestek a „császári” sereg közeledésével, felélesztették a bécsi nép magyarok iránti lelkesedését, amely az októberi napokban tetőzött. Ekkor a felháborodás, melyet az váltott ki, hogy Magyarország ellen csapatokat vezényeltek, a fővárosban kitört felkeléshez vezetett. Válaszként Magyarország – vagy legalábbis a magyar baloldal – határozottan Bécs támogatása mellett döntött. Pulszky mellett mások is lázasan keresték a közös fellépés lehetőségét.³² Csakhogy továbbra is bizonytalanságot okozott a jogszerűség kérdése, és mire a magyar sereg megérkezett, a forradalom sikerességének egyébként is kevéske esélye is szertefoszlott. A radikálisok nézetei amúgy is rendkívül különbözőek voltak. Érdekes például az, ahogyan Fenner von Fenneberg, aki a felkelés parancsnokhelyettese és egyúttal legharciasabb egyénisége volt, a reformpárti magyar hatóságokkal való együttműködést sürgette, miközben hevesen bírálta a magyarok nemzetiségekkel szembeni bánásmódját.³³

Csakhogy ekkorra Bécs természetesen már nem azonos Ausztriával. A birodalmi gyűlés tagjainak nagyobb része, akik valószínűleg a többség véleményét képviselték, Kremsierbe költözött. A kremsieri képviselők lényegében tartották magukat „szeptember 19-i” álláspontjukhoz, miszerint hatáskörük csupán Cislajtániára terjed ki (ezért nem ide tartozik figyelemreméltó vitáik tárgyalása). Ennek ellenére indítványai nyitottak voltak, megfogalmazásuk az esetleges jövőbeni Magyarországra való alkalmazhatóságra is lehetőséget hagyott.³⁴ Végülis a Habsburg „force majeure” megfosztotta őket befolyásuktól. 1849 márciusának elején, ironikus módon épp egy évvel Kossuth beszéde és nagyjából hat hónappal a nagy vita után, felülről új alkotmányt bocsájtottak ki, amely mindkettő belső ellentmondásait feltárta. Adott volt a monarchia történetének első „közös” alkotmánya, amely, amint azt az események hamarosan bebizonyították, arra rendeltetett, hogy bevezesse a monarchia történetének első teljesen alkotmányellenes időszakát. Az abban foglaltakat soha nem alkalmazták a gyakorlatban, felhasználták viszont arra, hogy segítségével egyrészt feloszlassák a birodalmi gyűlést, másrészt pedig eltöröljék Magyarország tradicionális jogait is. A folyamat háttérében mintegy szürke eminenciásként a velejéig bürokrata beállítottságú és teljesen magyarellenés Alexander Bach állott, aki Magyarországhoz s annak minden lakójához legalább olyan ellenségesen viszonyult, mint annak idején Metternich. Bach tekervényes érvelésmódjával először egy szeptember 19-én elhangzott kormányzati memorandumban találkozunk. Ebben első lépésként azt állítja, hogy „Ausztriának” beleszólási jogot kell biztosítani Magyarországon, amelyben belüli pozíciójának bármiféle módosítása esetén, így az áprilisi törvények érvénytelenek (nyilvánvalóan azt kísérli meg ezzel, hogy Kossuthot saját fegyverével tegye ártalmatlanná, jóllehet Ausztria alatt Bach természetesen csak a császári minisztereket értette). Innen kiindulva később addig az állításig jut, legalábbis bizalmas körökben, hogy a márciusi alkotmány csupán szükséges átmeneti eszköz volt arra, hogy Magyarországot a monarchiához kösse.³⁵

Így tehát Magyarország mégsem bizonyult „Ausland”-nak, mint ahogyan az osztrák birodalmi gyűlés sem szuverén testületnek. A német liberálisokat ugyan elcsendesítette egy időre (amennyiben rendőrségi akciók nem némították el őket teljesen) az a bizonytalan remény, hogy az új összbirodalmi berendezkedésben ők is számottevő szerephez juthatnak, és a Kossuth által képviselt szeparatizmus gyűlölete, amikor a frankfurti parlament is a kremsieri sorsára jutott. Ekkor viszont Csehországban alakult ki valamelyes együttérzés (amely már igen sok lengyelben megvolt) a magyar szándékok iránt.³⁶ Mindeközben 1849-ben a magyar „békepárt” sokakat egy táborba gyűjtött azok közül, akik ilyen vagy olyan megfontolásból támogatták az Ausztriával való együttműködést. Volt közöttük arisztokratáktól kezdve tekintélyes sváb polgárokon keresztül a Kovátshoz hasonló iparosokig mindenféle rendű-rangú személy. Reményeiket elsőként Kossuth hiúsította meg kisnemesi, protestáns Ausztria-ellenességével, amely most minden lehetőséget megragadva elérhette áprilisban a Habsburgok trón-

fosztását. Azután pedig az erőszakos császári megtorlás döntötte romba várakozásait, az aradi mártírok és sok más ember halála, ami az elkövetkező évtizedben, illetve az után hatásos szimbólummá vált.³⁷

Az 1850-es évekkel a jelen tanulmányban nem szándékozom részletesen foglalkozni. A hivatalos politika az osztrák-magyar „egyenlősítés” keretében lázas tevékenységbe fogott, eltörölték a belső vámhatárt, akárcsak a magyar közigazgatási különállás legtöbb elemét. Ezzel szemben kevés valódi érintkezési pontot teremtettek, és azok hatása is nagyrészt eltávolító volt,³⁸ a népek nem kerültek közelebb egymáshoz. Még ha öröklődhetek volna is közöttük némi együttérzés abból fakadóan, hogy a hivatalos politika mindannyiukat mint népeket leértékelt (akár történelmi, akár nemzeti szempontból), a hatóságok azon igyekezetükkel, hogy minél szorosabbra vonják a köztük lévő kötelékeket, csak még jobban szétzilálták az idők próbáját már kiállt korábbi kapcsolatok is. Ezt legjobban talán Széchenyi István tragikus sorsa példázza. Széchenyi egész pályafutására feszültséggel terhes belső vívódás nyomja rá bélyegét, mely abból eredt, hogy ifjúként a kozmopolita, aulikus nagyvilági osztrák közeghez szokott lényre éles ellentétben állott arra irányuló kétségbeesett igyekezetével, hogy egyúttal hazafias kötelességeinek is eleget tegyen (ami felé nem társadalmi vagy politikai ambíciók, hanem belső meggyőződés hajtotta). Ebből fakadóan mindig is „császárhű”-nek számított, aki egyúttal mégis keserűen és metsző gúnnyal viszonyul az egymást követő császári kormányzatokhoz. A vizályt szító forradalom okozta rémülete következtében, mely forradalomért nagymértékben felelősnek érezte saját kezdeményező szerepét – elméje hosszabb-rövidebb időszakokra elborult, majd kitisztult eléggé ahhoz, hogy Bécsben levő menedékhelyéről lesújtó megvetéssel szemlélje, hogyan próbálja ugyanaz a Bécs civilizálni Magyarországot az 1850-es években. Utolsó műve, a „Blick auf den anonymen Rückblick”, melyet 1859-ben Londonban adtak ki névtelenül, az egyik legsejtőbb hangvételű és legkritikusabb politikai eszmefuttatás, melyet valaha papírra vetettek. Ebben egy európai „grand seigneur” felsőbbbségével és szellemességével számol le Ausztria és különösen Bach kultúraterjesztő igényével. Valóban leszámol velük, mégpedig dermesztő lelki nyugtalansággal, amelyre ezzel külön is felhívja figyelmünket (s csodálom, hogy a történészek általában nem figyeltek rá), hogy a mű elejére előszót szerkeszt, melyben a könyv szerzőjét mint haldokló magyar emigránst mutatja be, annak szerkesztőjét pedig olyan németként, kinek célja a traktátus kiadásával annak bemutatása, mennyire népszerűtlenné „tettük magunkat mi, németek” a világban.³⁹ Nyilvánvaló, hogy a két személy Széchenyi személyiségének két kivetülése. Egy éven belül azután önkezeivel vetett véget életének.

Széchenyi vigyázatlanul szókimondónak és túlzottan pesszimistának bizonyult. Az 1850-es évek végére a centralizált abszolutizmus hitelét veszítette, akárcsak – ezzel szinte azonos mértékben – a nyílt szeparatizmus. A Kossuthot követő „kurucok” képtelenek lévén ellenállást szervezni, Magyarország „labancai”, az ókonzervatívok kezdték párbeszédet végül is magukhoz hasonlóan feudális és föderalista beállítottságú osztrák politikusokkal. Közös programjuk hagyományos és restaurációs célokat tűzött ki, 1848-cal ellentétben, amikor az együttműködés foka valójában a radikalizmus mértéke szerint emelkedett. Az ókonzervatívok aligha voltak kevésbé mélyről fakadóan hazafias érzelműek ellenlábaiknál, szimpátiájukat tekintve viszont minden bizonnyal régre nyúlóan osztrákbarátok. Legtöbbjük jól ismerte Ausztriát, közülük egyesek hosszú ideig ott éltek. Szécsen például Lamberg veje volt Széchenyi (aki bizonyos mértékig osztozott a régi konzervatívok nézeteiben), egyik unokafivére pedig egyenesen Ferenc József hírhedt szárnysegédjének, Grünné-nek a leányát vette feleségül. Néhányan az osztrák államigazgatásban futottak be karriert anélkül azonban, hogy a nemzeti ügy iránti elkötelezettségüket teljesen feladták volna. Forgách Antal személye jó példa erre. Hazájában nem volt hajlandó a Bach-rezsim szolgálatába állni, s Csehor-

szág kormányzója lett – 1861-ben cseh nyelven nyitotta meg az ottani diétát, majd pedig kancellárként tért vissza Magyarországra.⁴⁰

A ókonzervatívok alap gondolata a hajdani alkotmány visszaállítása volt, de ők is, a negyvennyolcasokhoz hasonlóan, szükségesnek látták az osztrákokkal való együttműködést. Mivel nem bíztak a népképviselői gyűlésekben, sem a miniszteriális intézkedésekben vagy a központi irányításban, egy közös önkormányzati rendszer megvalósításának lehetőségét keresték. Kidolgoztak egy tervezetet, mely egyébként bizonyos mértékig annak a hamvába holt 1850-es évekbeli kísérletnek volt a logikai megfordítása, hogy Magyarországot az osztrák koronatarományok képére formálják. Ők ugyanis a magyar megyerendszert akarták meghonosítani a másik oldalon. Ezt legpontosabban és legalaposabban talán az az 1860-as év közepéről származó, a császárhoz írott titkos memorandum fejt ki, melynek címe: „Verfassung Österreichs auf ungarischer Grundlage mit Rücksicht auf den status quo”.⁴¹ A memorandum érvelése szerint Magyarország politikai intézményei a birodalomban a legrégebbinek számítanak (jóllehet érdekes tény, hogy úgy tartják, végső soron forrásuk az „ősregi német Gaualkotmány”), azokat törvényesség és a hozzájuk való érzelmi kötődés egyaránt hitelessé teszi. Amennyiben a dinasztia támogatná, azok az alkotmányos korszak követelményeinek eleget tennének, mintát jelentenének Itália és Németország számára, egy Angliával való szövetséget előmozdítanának, sőt még a nemzetiségi kérdés is megoldhatóvá válna azáltal, hogy tartományi szintre szorítanák le a problémát. Ezután a megyékre osztás tervezete következik (melyekben a vezető szerepet természetesen a helyi előkelőségek játszanák). A megyék választanának a tartománygyűlésekbe, melyek viszont megbízott képviselőket küldenének egy birodalmi gyűlésbe – a rendszert fokozatosan vezetnék be a monarchia egész területén.

Az ókonzervatívok és osztrák barátai által kidolgozott program korlátozott formában hivatalosan az 1860-as Októberi Diplomában került bevezetésre. A dolog látványos kudarcba fulladt (úgy gondolom, nem szükséges a fogadtatás körülményeit részleteznem). Az arisztokrata „oktobristák” tragédiája az volt, hogy néhány megegyezést kereső, a régi osztrák hagyományok felélesztésére irányuló, egyébként értékes kezdeményezésükre óhatatlanul rányomták a bélyegüket a kiváltságok védelmével, illetve az önkényes hatalommal kapcsolatos asszociációk, aminek következtében azok végleg hitelüket veszítették.⁴² Egyébként az ókonzervatív eszmék nagymértékben meghallgatásra találtak a magyar katolikus egyház legfelső régióiban, amelyet az 1855-ös birodalmi konkordátum elidegenített ugyan, de egyúttal kompromittált és mindenképpen meglepően kismértékben bizonyult Ausztriához való kapocsnak (akárcsak annak idején mutatis mutandis, az 1780-as években).⁴³ A magyar vélemények többsége dühödten és érzelmeiktől átfűtve ellenezte ezt a feltételezett osztrák–magyar azonosságtudatra építő tervezetet. Ami a Lajtán túli fogadtatást illeti, a Diploma és annak óhatatlan melléközöngéi itt úgyszintén megújult ellenszenvet váltottak ki a német középosztályban a nemsek által uralt, magyarosító, az adózás alól magát kihúzó Magyarország ellen.

A Diploma elvetése, melyet előzőleg csehországi és galíciai földbirtokosokkal is egyeztettek, egy szlávokkal kötendő megállapodás lehetőségét is meghiúsította. Volt ugyan némi, igaz, kevéske remény létrejöttére a lelki beállítottság alapján, nem pedig az ausztrószlávizmus eszméjére alapozva, mely 1860 körül már gyöngye érvként hatott. A magyarországi szlávok nem annyira egy Lajtán túlról hozott politikai kezdeményezésben reménykedtek, mint inkább hazai garanciákra törekedtek. A határ két oldalát összekötő szláv kapcsolatok egyébként is gyengültek, különösen attól kezdve, hogy a szlovákok elindultak a csehek ellenében az önálló kulturális fejlődés irányába (a Matica Slovenska elnevezésű fiatal kulturális szervezetnek mindössze tizenkét egyéni támogatója volt Cseh- és Morvaországban).⁴⁴ Magyarország mint önálló egység megítélése került most előtérbe. A csehek alighanem kevésbé voltak magyarellenesek az 1860-as

évek elején, mint bármikor azt megelőzően, illetve azután, vagy legalábbis 1620-tól kezdve – eltekintve attól az 1782-t követő rövid időszaktól, amikor Magyarország lelkeseket küldött, illetve képzést biztosított a csehországi református egyház számára annak újjászervezésekor.⁴⁵ Az 1861-ik évi Reichsratban, amikor a félliberális császári kormányzat arra szólította fel a képviselőket, hogy támogassák Magyarország elleni kemény fellépését, a szlávok tartózkodtak a szavazástól (mely esetben semlegességük szabályzatilag az 1848. szeptember 19-i ülésen való állásfoglalásuk megismétlése), azt remélve, hogy ott vagy máshol összefogás jöhet létre köztük, illetve a magyar képviselők között a német centralista törekvések visszaszorítása érdekében. Az 1863-as csehországi országgyűlésen Rieger volt a Magyarországgal való kiegyezést keresők vezérszónoka, és ugyanez az országgyűlés később üdvözölte Belcredi kezdeményezéseit, melyeket a magyarok kiengesztelése irányába tett. A csehek még saját óvatos, tapogatózó lépéseket is tettek Pest-Buda irányába.⁴⁶ Szónokaik 1867 előtt és után egyaránt szívesen utaltak beszédekben a magyar párhuzamra, az autonómiára irányuló magyar követelést a csehországi történelemből vett halvány azonosságoknak feleltetve meg. Az 1869-ik évi hivatalos politikai nyilatkozatuk pedig azt állítja (ami való igaz volt), hogy a kiegyezéssel Magyarország tulajdonképpen ugyanolyan mértékben a monarchia része maradt, mint amennyire azt megelőzően volt – ez tehát mintául szolgálhatna Csehország felélesztésére, megőrizve a monarchiához való hűséget. Egyúttal minden olyan törekvést visszautasít, mely a nemzeti egyenlőség biztosításának érdekében beavatkozást kíván Magyarországra ügyeibe.⁴⁷

Az említett jelenségek nagy része felületesnek tűnik, túlságosan is nyilvánvalók a bennük rejlő politikai indítékok. Ráadásul ezek a kezdeményezések nem találtak viszonzásra a magyarság körében. Andrassy 1866-ban (jóval 1871-es híres kirohanása előtt) készséggel vállalkozott arra, hogy a csehellenességet történelmi érvekkel támassza alá: nincs értelme azzal próbálkozni, hogy az 1620-ban kialakult döntést semmissé tegyünk, mert ezáltal csak annyit érnénk el, hogy a jövőben szükségessé válna annak megismétlése.⁴⁸ Volt azonban legalább egy vezető személyiség, aki számára a cseh-magyar viszonyhoz mélyebb érzelmi kötődések fűződtek. František Palacký, a cseh nemzeti értékek elismert őrzője ifjúként több évet Magyarországon töltött, sőt tulajdonképpen tanulmányainak nagy részét ott végezte, miközben meghitt barátokra tett szert a nemesség sorából. A „fogadott hungarus” érzései Prágába való letelepülésükor sem foszlottak semmivé, sokkal inkább fokozatosan átalakultak hosszú politikai pályafutása során. A Frankfurti Levél ennek egyik állomása (mely talán öntudatlanul is a Csehországot a német Reich-hoz fűző hagyományos kapcsolatot nagymértékben olyan fogalmakkal írja le, ahogyan a magyar ellenzék jellemezte Magyarország Ausztriához fűződő viszonyát), majd eljut Palacký az 1860-as évek növekvő keserűségéig. Abban a beszédében, mely a birodalmi tanácsban 1861-ben lefolytatott vita során hangzott el, Magyarország vezetőit úgy írja le, mint akik tévúton járnak ugyan, de hazafias érzelműek, a császári kormányzatot pedig bírálja a „magyar nemzet irányában tanúsított rosszindulatú, barátságtalan viszonyulása” miatt. 1865-ben írott híres cikkeiben, az „Idea státu Rakouského”-ban viszont a magyaroknak szánt üzenete már nyíltan fenyegető: felszólítja őket, hogy ne feledkezzenek el Csehország tizenhat-tizenhetedik században Magyarorszáért hozott áldozatairól, és emlékezteti őket saját, etnikai toleranciát magukban foglaló hagyományaira. Palacký kikelt a „renegát szlovák”, Kossuth ellen és gyűlölettel tekintett a lassan testet öltő dualizmusra. A régi magyar alkotmány erejéit azonban továbbra is tiszteletben tartotta és alkalmasnak ítélte arra, hogy esetleg mintaként szolgáljon a monarchia egészének átalakításához.⁴⁹

Az 1860-as évek legmarkánsabb politikai hangadói mindazonáltal a magyar és osztrák liberálisok voltak. Magyar oldalon ez leginkább Deák Ferenc személyét jelentette. Deák ragaszkodott a negyvennyolcas programhoz, amelyhez a lajtántúli alkotmá-

nyos garanciák követelésének újbóli megfogalmazását is csatolta. 1861-es második felirati beszédében éles hangon teszi fel a kérdést: hogyan lehetséges az, hogy – ha a magyar alkotmány lázadás miatt veszítette is érvényét – Ausztriát szintén megfosztották sajátjától, pedig az erősen centralista, nem pedig szeparatista törekvéseket fogalmazott meg.⁵⁰ Együttal hangsúlyozta az együttműködés, de nem a beavatkozás szükségességét, mely független és szabad országok között létrejött szövetségen kell, hogy alapuljon anélkül, hogy bármiféle alkotmányos unió jönné létre a két fél között, csak esetenkénti (von Fall zu Fall) érintkezésről lehet szó. Az alkalmankénti konzultációknak ez a nevezetes ötlete mindenekelőtt arra szolgált, hogy elméleti kritériumoknak eleget tegyen, hasonlóan a kartéziánus dualizmus Malebranche-féle okkazonalista változatához. A gyakorlatban azonban Deák hamarosan belátta az állandóan működő szervezetek létrehozásának szükségességét. Az 1865-ös hűsvéti cikk megjelenésének idejére pontosította az Ausztriával létrehozandó kapcsolatra vonatkozó elképzeléseit. E szerint a Lajtántúl csakis mint egységes egész léphet fel Magyarország partnereként. Az osztrák koronatarományoknak „alkotmányosan szabad”-nak kell lenniük. Magyarország annak érdekében nem fogja módosítani az őt megillető jogokat, hogy azok illeszkedjenek „a Lajtántúlon élő népek új alkotmányához” (ez alatt a Februári Pátens értendő), viszont mindig kész lesz arra, hogy törvényeit módosítsa, ha azt úgy kívánja a monarchia biztonsága, és ha azzal elősegíti „az osztrák koronatarományok szabad és alkotmányos fejlődését”.⁵¹

Az osztrák liberálisok szintén egyre hajlandóbbnak mutatkoztak a párbeszédre. Nem Schmerling kormánypártjának egészéről van szó – ő ugyanis, mint kiderült, ugyanolyan mélyen gyökerezően és végzetesen nemcsak magyar-, de Magyarország-ellenes is volt, mint Bach – hanem inkább két nem hivatalos csoportosulásról. Az első meggyőződéses, őszinte, mérsékelt föderalistákból állott, akiknek a nézetei Fischhof, Unger, Friedmann és mások írásaiban 1861-re már világos összegzést nyertek. Ezek a nézetek nem különböztek gyökeresen az ókonzervatívok eszméitől, jóllehet más alapra épültek. Fischhof és Unger éppen „az osztrák (azaz: ausztriai és magyarországi) népek *pragmatica sanctio*jának” a létrehozását követelte – mely kifejezés jelen írás vezérmotívumaként is szolgálhatna.⁵² Feltűnő módon a Deák-féle alapállás ellenzői osztrák részről akkor még tájékozottságról tettek tanúbizonyságot, jobbik esetben megbékélési szándékot tanúsítottak amellet, hogy Deák személye iránt határozott szimpátiával viseltettek.⁵³ A magyar igények másik, az előzőnél élénkebb támogatóját a stájerországi vezető Moritz von Kaiserfeld körül csoportosuló autonomista csoportnak a többségtől elkülönülő politikusai jelentették, akik Magyarországra mint a bürokratikus kormányzás és a szláv uralom elleni védőbástyára tekintettek.⁵⁴

A személyes kapcsolattartás szintjén mindazonáltal még hatalmas űr tátongott. Deák minden közös alkotmányosság kialakítására irányuló törekvése ellenére sem került a mindennapi értelemben közelebb az Ausztriában élő népek képviselőihez. Egyedül a császárral szándékozott tárgyalni, nem pedig a lajtántúli politikusokkal.⁵⁵ Ez kétségtelenül nagymértékben annak köszönhető, hogy félt attól, az olyan vádaskodások, miszerint a határ túldalán levő ügyekbe avatkozik (mint Pulszky esetében 1848-ban), kétségbe vonhatják az áprilisi törvények feddhetetlenségét. Béccsel szemben egyébként is mélyről fakadó ellenszenvvel viseltetett (az a pletyka járta, hogy ha csak lehetett, a sötétség leple alatt ment a városba). Igaz ugyan, hogy Deák viszonyulását nem vették át teljes egészében azok a politikusok, akikkel együtt munkálkodott, mint például Trefort, a hírlapíró Falk Miksa vagy főként Eötvös, az mégis rányomta a bélyegét azokra a körülményekre, melyek közepette a kiegyezés végül létrejött.⁵⁶

Itt kezd gondolatmenetem bezárulni. Amint az elején láthattuk, a kiegyezést nagymértékben ráerőszakolták Ausztriára, ebből a szempontból lényegtelen, hogy a császári tanácsadók között a fél-föderalista Belcredi vagy a fél-liberális Beust bábásko-

dott-e fölötté. Sem a Deák-féle előfeltétel, miszerint az uralkodónak a monarchia másik részében is alkotmányosnak kell lennie – mely valójában többször felbukkan a tényleges magyar törvényhozásban –, sem pedig Ferenc József 1865-ös ígérete a „verfassungsmässige Mitwirkung”-ról (mely magyarán alkotmányos csatornákon keresztül történő megegyezést kellett volna, hogy jelentsen) számottevően nem befolyásolta a kiegyezés formáját.⁵⁷ Ily módon kényelmetlen félmegoldás jött létre Lajtántúlra nézve, miszerint 1867 őszén nehezen ugyan, de eljutottak az első delegációk közti tárgyalásokig, az év végére pedig a decemberi alkotmány megszületéséig. Az osztrák-németeket a Kaiserfeldhez hasonló politikusok érvelése, illetve gazdasági megfontolások győzték meg. Egy nagyjából liberális berendezkedést sikerült keresztülvinniük, amelyet analógia alapján álló érvekkel hozzásátoltak a kiegyezés koncepciójához. Egy valójában működőképes, közös alkotmányos kapcsolat azonban nem jött létre. Lehetséges persze, hogy ez elkerülhetetlenül következett abból a határozott magyar törekvésből, hogy a kecske is jóllakjon és a káposzta is megmaradjon. Ha ugyanis Cislajtánia valóban alkotmányos állam, jogában állott volna a kiegyezéshez hasonló törvények visszautasítása.

Hadd tegyek még egy korábbi időszakra utaló megfigyelést is: alkotmányjogi értelemben az 1867 utáni helyzet kismértékben az 1620-as évek és Mária Terézia uralkodása közé eső időszakhoz volt hasonlatos. Magyarország fenntartotta szabadságjogait, miközben Ausztria és Csehország a maga komoly, de sokkal kevésbé hatásos eszközeivel korlátozni tudta a dinasztikus kormányzás gyakorlatát (még akkor is, ha a korábbi arisztokratikus rendszer távol állt egy féldemokratikus parlamenttől). A párhuzam nem teljesen alaptalan, ugyanis a monarchia történetének egyedül két olyan időszaka volt, a tizenhetedik század eleje, illetve a tizenkilencedik század közepe, amikor a Lajta mindkét felén és a Habsburgoktól független, valós befolyással bíró politikai erők próbálkoztak a közös kormányzás alapjainak megteremtésével. Az első ilyen időszak hatással volt az utóbbira. Schmerling és Szécsen az 1861-es minisztertanácsban tudatosan utalt a rendi előzményekre (a februári pátens pedig megtiltotta a tartománygyűlések munkájának összehangolását)⁵⁸, miközben Ferenc Józsefet egy Generallandtag esetleges létrejöttétől való félelme jó sokáig arra készítette, hogy majdnem olyan dühödten támadjon bármiféle közös parlament létrehozására irányuló ötletet, ahogyan azt a magyar közép, illetve baloldal tette – legalábbis amennyiben igazi erőt jelentő parlamentről volt szó. Megfontolandó, hogy a közös képviselő ötlete csak az után vált a magyar ellenzék számára elfogadhatatlanná, miután a Habsburgok azt már többször elvetették.

Végeredményben nem a kiegyezés teremtette a „dualizmus”-t. Amennyiben e terminus alatt egy nagymértékben különálló Ausztria és Magyarország értendő, ez már korábban is, majdhogynem visszavonhatatlanul, beidegződésként létezett (amennyiben pedig „kettős-centralizmust” akar jelenteni, vagyis a felsőbb igazgatás kétirányú megosztását, azt egészen 1871-ig, a csehországi tárgyalások összeomlásáig nem erősítették meg). Az 1840-es és 60-as évek közti időszak eseményei nyomán talán más megoldás is születethetett volna, csakhogy a kiegyezés a status quo-ra épült. Olyan dualizmust erősített meg, melyet lehetett volna továbbfejleszteni vagy annak keretein tágítani, teljesen megszüntetni viszont aligha. Érdemes még hozzátennünk, hogy az 1860-as évek első felében a „dualizmus” kifejezést rendszeresen a régi ancien-régime állapot leírására használták, amikor is egy alkotmányos Magyarország állt szemben az abszolutista berendezkedésű Ausztriával.⁵⁹ A kiegyezés a közös ügyek intézésére egyféle felépítményt hozott létre, mely alkalmas volt a rövid távú együttélésre a dinasztia védőszárnyai alatt. Csakhogy az 1867-ben tetőzött fejlődési folyamat örökségéből aligha maradt annyi összetartó erő, mely elegendő lett volna más területeken a széthúzás helyett tartós összefogásra.

A kiegyezés ügyét nem csupán és nem elsődlegesen a magas politika szintjén kellett véghezvinni, a közember véleményét azonban sokkal nehezebb nyomon követni. Sok osztrák vált magyarpártivá 1848 márciusában, lelkesedésük azonban gyorsan lelohadt, különösen 1849 áprilisát követően. 1859-re a szimpátia hullámai újból magasba csaptak, ez azonban nagyrészt elenyészett 1860–1861 folyamán.⁶⁰ A magyarok számára 1849 ősze volt a vízválasztó, addig legalábbis, amíg Bach bukása lehetővé nem tette, hogy az osztrák nép ismét a kormánytól független tényezőként jelenjék meg. Így azután az 1848–49-es forradalom azáltal, hogy a monarchia tömegeiben rejlő gyöngeségeit felszínre hozta, egyúttal annak tömegekben rejlő erejét is feltárta.⁶¹ Az elkövetkező évtized tapasztalatainak hatására első ízben más nemzetek is egységesen elidegenedtek az osztrák-németektől, amivel olyan folyamat indult el, amelyet az 1860-as évek szabadabb légköre lelassított ugyan, de vissza nem fordított.

A monarchia sorsát érintő nagy horderejű kérdések szempontjából minden bizonnyal mind az egyéni politikai viszonyulások, mind pedig az általános politikai állásfoglalások döntő jelentőséggel bírtak. A császári és királyi minisztériumok fennállása, a valamelyes mértékű gazdasági integráció és egyebek ellenére 1867 után egyre inkább eluralkodott az egymás iránti érdektelenség és tájékozatlanság.⁶² A magyarok egy „modern” Németország felé tekintettek, Ausztriát pedig mint annak tartományát kezelték, ily módon a bismarcki Reich-ban találva meg Magyarország germán hagyományainak terhes előzményektől mentes középpontját, miközben hazájukban egyre inkább függetlennek képzeltek magukat. Az osztrákok számára a magyar Magyarország annak újkeletű nyelvi elhatárolódásával és minden eddiginél intézményesebb kultúrájával idegennek tűnt. Az aránytalan intellektuális kapcsolat, mely abból állt, hogy minden tanult magyar beszélt németül, míg osztrák részről a „Magyarica”, akárcsak a „Slavonica”, „non leguntur”-két ignorálódott, most érezte hatását. Visszavágás volt ez talán az általunk nyomon követett aránytalan politikai kapcsolatrendszerért, amelyben Magyarországon osztrákbarátnak lenni egyenértékű volt a Lajtántúl viszonyaiba való beavatkozással (a kormányzás alkotmányossága érdekében), míg Ausztriában a magyarbarátság Transleithanien ügyeibe való be nem avatkozást jelentette.

A régi összmonarchikus szemléletmód lassan eltűnt, akárcsak az „Ausztria” terminus tágabb értelmezése, helyébe viszont semmi nem lépett. Egy olyan, egyre gyorsabban változó korban, mely számtalan mindennapos kapcsolódási pontot hozott létre, kihalóban volt az a generáció is, mely némi valódi szellemi kapcsolatot tartott fenn az 1860-as évekig, azt követően viszont ehhez nem volt mit hozzátegyen. Ki emlékszik ma már arra (az irodalmárokon kívül), hogy Adalbert Stifter, a „legosztrákabb” író művei elsőként Pesten jelentek meg Heckenast Gusztáv kiadásában, akihez a szerzőt meghitt barátság fűzte, vagy hogy Magyarország legfontosabb politikai teoretikusa, Eötvös József főként német nyelven írt és fejtette ki gondolatait, s főleg külföldön publikált.⁶³

A korábbi mentalitás leginkább talán a századközép Ausztriájában alkotó nagy liberális történészeknél érhető tetten. Gondoljunk csak például a megfontolt, előzékeny Arneht-ra, akinek édesanyja Eötvös nagynénjének barátnője volt, s aki, akárcsak előzőleg Beethoven, nyarait Martonvásáron töltötte a Brunswick grófnál, és akit aktuális politikai kérdésekben Mária Terézia korabeli szemléletmód jellemzett. Azután ott van Springer, a páratlan tehetségű elemző, egy csehországi monostor serfőzőjének a fia, aki ennek ellenére széles látókörű és a magyarországi eseményekről kiforrott véleményekkel bír; vagy a csípős nyelvű, borúlátó Rogge, aki utolérhetetlen abban, ahogyan észreveszi a részletekben rejlő lényegét, és aki pesti tapasztalatai nem táplált illúziókat az ottani viszonyokat illetően; azután megemlíthetjük az aggályosan pedáns, aprólékos Kronest, Grazban való letelepedése előtt egy magyarországi jogi akadémia professzorát. Nem feledkezhetünk meg Wurzbachról sem, az egyedülálló polihisztorról, aki ha-

talmas anyagot felölelő biográfiai gyűjteményében mindenkinek helyet szorított, Árpád legnemesebb sarjától a legalacsonyabb származású magyar vagy szláv tollforgatóig.⁶⁴ A régi hagyományt a legtovább fiatalabb kortársuk, Heinrich Friedjung tartotta fenn, aki ugyan a kiegyezést radikálisan támadta (az volt a véleménye, jobb Magyarországot mindenestől saját útjára bocsájtani), de nagylelkű krónikás volt és jártas az eredeti magyarországi forrásokban. Friedjung származását tekintve zsidó volt, márpedig a zsidók – a svábok mellett – tették a legtöbbet annak érdekében, hogy a birodalom két fele közti összetartó erő megmaradjon, hiszen a tizenkilencedik század végén Bécs zsidóságának huszonöt százaléka Magyarországon született.⁶⁵

A kiegyezés tehát megpecsételte az Ausztria és Magyarország közti fokozatos elidegenedési folyamatot, bármennyire is próbálkozott Ferenc József uralkodását rendszeres magyarországi tartózkodásokkal valódi „közös” ügygé tenni. Elvágta az útját annak a hasznosítható, kölcsönös érdeklődésnek, mely legalábbis az 1840-es évek végén, az 1860-as évek elején jellemző volt. Meghiúsította azonkívül sok „középutas” reményeit, akik úgy gondolták, hogy a tartományok közti kapcsolatok hiányán változtatni kell annak érdekében, hogy megőrizték mind a monarchia egészét, mind pedig azon belül saját jogait. Minden viszontagság ellenére a század közepe gyümölcsözőbbnek bizonyult azáltal, hogy felvillantotta azokat a területeket, ahol lehetőség nyílt a szolidaritásra, és megcsillant valamiféle közös cél a társadalom néhány, jóllehet nem elegendő számú csoportja számára. Végezetül a kiegyezés, melyet a császár korábban csaknem húsz évig visszautasított, és amelynek elfogadása uralkodásának birodalom belüli legnagyobb engedményének számított, a Habsburg „oszd meg és uralkodj” legutolsó, legöntudatlanabb és legvégzetesebb példája – nem is annyira azok számára, akiket sújtott, mint inkább akiknek kedvezett.

Fordította: Farkas Csamangó Gyöngyi

Jegyzetek

1. Eisenmann, L.: *Le Compromis austro-hongrois de 1867*. Paris, 1904. (a továbbiakban: Eisenmann); Redlich, J.: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, I–II. Leipzig, 1920–26. (a továbbiakban: Redlich); Brandt, H.H.: *Der österreichische Neoabsolutismus: Staatsfinanzen und Politik 1848–60*, I–II. Göttingen, 1978. (a továbbiakban: Brandt).
2. A fő törvények szövege megjelent: 1865/7-ik évi országgyűlési törvények. Pest, 1869. 12–26. Kitűnő tanulmány született ebből „The dualist character of the 1867 Hungarian settlement” címmel, melynek szerzője Péter László. In: *Hungarian History – World History*, ed. Ránki, Gy. Budapest, 1984. 85–164. A tanulmány hangsúlyozza, hogy a kiegyezés a magyar alkotmányos törvénykezés, illetve az országgyűlési gyakorlat alkumechanizmusában gyökerezik.
3. Denis, E.: *Čechy po Bílém Hoře*. ed. Vančura, J. I–II. Praha, 1921. II. kötet. 3. 114. (a továbbiakban: Denis) Annak igazolására, miszerint a „Cisleithanien – Transleithanien” szóhasználat valóban Wildnernek tulajdonítható, további adatot nem találtam. Wildner egyébként Krumlovban született 1802-ben és Bécsben halt meg 1854-ben, ő készítette el Magyarország első részletes kereskedelmi törvénykezését, és az osztrák birodalmi gyűlés tagja volt 1848-ban.
4. Ennek a témának a kiegyezésről írott, igen kiterjedt centenáriumi irodalomban csak igen kis figyelem jut. Lásd: Berger, P. (ed.): *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867*. Wien–München, 1967.; Holotik, L. (ed.): *Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867*. Bratislava, 1971.; Galántai J.: *Osztrák–magyar egyezkedés 1865–7. Századok*, 1967. 1265–1309. (a továbbiakban: Galántai, 1967.); uő. *Az 1867-i kiegyezés*. Budapest, 1968.; Szabad Gy.: *Hungarian Political Trends between the Re-*

- volution and the Compromise. Budapest, 1977. Az utóbbi szerző másokhoz hasonlóan kijelenti (167.o.), hogy a kiegyezés nem „a birodalom nemzetei között létrejött megállapodás” volt, anélkül azonban, hogy megvizsgálná, megvoltak-e az előfeltételei egy efféle megállapodásnak.
5. Két idevágó témáról, a Magyarországról alkotott külföldi véleményekről, illetve a németekről kialakult magyar nézetekről az évek során már született elemző irodalom. Az előbbi azonban szinte kizárólag a nyugati és német utazók véleményét vizsgálja, míg az utóbbi témával foglalkozó írások, melyek főként az 1920–30-as években íródtak, az Ausztriához való viszonyulás problémakörét figyelmen kívül hagyták.
6. Vö. Loserth, J. – Mensi, F. von: Die Prager Ländertagung 1541/2. Archiv für Österreichische Geschichte CIII. 1913. 433–546.; Bidermann, H.I.: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idée, I–II. Innsbruck, 1867–89. I. 3k. passim.
7. Fischel, A.: Christian Julius von Schierendorff, ein Vorläufer des liberalen Zentralismus im Zeitalter Josefs I und Karls VI. Wien, 1906.; vö. Chlumecky, P. von: Karl von Zierotin und seine Zeit, I–II. Brünn, 1862–79. I. 857 kk. az egy évszázaddal korábbi hasonló elképzelésekről. A magyar rendek folyamatosan az osztrákokkal való kereskedelmi tárgyalások megindítására törekedtek, de mindig visszutasításba ütköztek. Erre vonatkozóan lásd: Horváth M.: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840. 156k.
8. Erre bizonyosággal lásd: Silagi, D.: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II. München, 1961. Az osztrák jakobinus Andreas Riedel tervezeteket készített egy „összbirodalmi népi tanács” létrehozására. Lásd: Valjavec, F.: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770–1815. München, 1951. 454–90. és Körner, A.: Andreas Riedel. Köln, 1969. 54–72.
9. Kecskeméti, K. (ed.): Témoignages français sur la Hongrie à l’époque de Napoléon. Bruxelles, 1960.; [Bronevskii, V.B.]: Puteshestvie ot Triesta do S.-Peterburga v 1810 godu. I–II. Moszkva, 1828. I. 254kk. Az osztrák véleményekre vonatkozóan lásd: Springer, A.: Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809, I–II. Leipzig, 1863–65. I. 178. (a továbbiakban: Springer); Redlich, I. I. 82–85.
10. A galíciai események magyarországi hatásáról lásd: Kovács E.: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Budapest, 1959. Egyes elemzők, mint például R.A. Kann (legutóbb In: Die Habsburgermonarchie. Hrg. Wandruszka, A. – Urbanitsch, P. III. Wien, 1980. 2. rész 1311.) úgy tűnik, eltúlozzák az etnikai átfedés jelentőségét. Az osztrák állampolgárság abban a formában (Staatsbürgerrecht), ahogyan azt 1811-ben a polgári törvénykönyvben törvénybe foglalták, nem vonatkozott a magyarokra egészen addig, amíg a birodalmi állampolgárság (Reichsbürgerrecht) bevezetésre nem került az 1849. március 4-i alkotmány részeként. Vö. Lhotsky, A.: Aufsätze und Vorträge, I. Wien, 1970. 382k.
11. Csáky, M.: Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische” Alternative zur magyarischen Nationalstaatsidee? In: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Ed. Drabek, A.M. et. al. Wien, 1982. 71–89.
12. Friedjung, H. (hrg.): Benedeks nachgelassene Papiere. Dresden, 1904. 109., 165.; Berzeviczy A.: Az absolutismus kora Magyarországon, 1849–1865., I–IV. Budapest, 1922–37. III. 59. (a továbbiakban: Berzeviczy) Récseyre, Lambergre és Hentzire vonatkozóan lásd a megfelelő címszavakat: Wurzbach, C. von: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich I–LX. Wien, 1856–91 (a továbbiakban: Wurzbach).
13. Kovács István: Egy szegény pórfüű önéletrajza. Szerkesztette Bálint S. Budapest, 1981.
14. Az említett személyek mindegyikéről található valami Wurzbachban. Lásd ezenkívül Ruprecht Steinacker írását Glatzról: Festschrift Roland Steinacker. Stuttgart, 1960. 126–53.; Jankovič, V.: Ján Čaplovič, život, osobnost, dielo. T. sv. Martin, 1945.; Csáky, M.: Der Stellenwert Wiens im Prozess des kulturellen Austauschs zwischen West- und Südosteuropa um 1800. Am Beispiel Ungarns. In: Wegenetz europäi-

- schen Geistes. Plaschka, R.G. – Mack, K. (hrg.) Wien, 1983. 356–69. (a továbbiakban: Plaschka–Mack) A protestáns diákokra gyakorolt külföldi befolyást ellensúlyozandó 1819-ben létrehozott bécsi lutheránus teológiai karban az első időszakban főként magyarországi tanárokat alkalmaztak.
15. Hurban, Miroslaw Josef: Cesta slowáka ku bratrum slawenským na Morawě a w Čechách, 1839. Pest, 1841. A két legjelentősebb közvetítő egyike Šafárik volt, aki 1833-ban Prágában telepedett le (lásd: Paul, K.: Pavel Josef Šafárik, život a dílo. Praha, 1961.), a másik pedig Palacký. Kopitarról és Vukról lásd: Pogačnik, J.: Bartholomäus Kopitar. Leben und Werk. München, 1978.
 16. Horváth M.: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig, I–II. Genf, 1864. II. (a továbbiakban: Horváth); Bíbl, V.: Die niederösterreichischen Stände im Vormärz. Wien, 1911.; Okáč, A.: Český sněm a vláda pred breznem 1848. Praha, 1947. A röpirattírodalommal kapcsolatban lásd: Heidler, J.: Čechy a Rakousko v politických brožurách predbreznových. Praha, 1920., mely utóbbi egyes magyarországi röpiratokat is felsorol.
 17. Schlitter, H.: Die Wiener Regierung und die ungarische Opposition im Jahre 1845. In: Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs, IV. Wien, 1908. 241–95., 268. passim.
 18. Thun, Leo Graf von: Die Stellung der Slowaken in Ungarn. Praha, 1843.; lásd a J.V. Ormis precíz, jóllehet kissé tendenciózus szerkesztésében kiadott röpiratokat: O reÅ a národ: Slovenské národné obrany z rokov 1832–48. Bratislava, 1973.; Schulka, F.: Oesterreichische Vor- und Rückschritte. Hamburg, 1847. 235–38., 268–71.; Helfert, A.V.: Geschichte der österreichischen Revolution, I–II. Freiburg–Wien, 1907–9. I. 26kk., 479kk. Ez utóbbi a kortárs tanú véleményét fogalmazza meg (Helfert 1820-ban született), egyúttal számos ellenséges véleményt is idéz. Az 1840-es években a „magyar” kifejezés (az „Ungar” helyett) növekvő és egyre inkább pejoratív jelentéssel szerepel a német nyelvű forrásokban.
 19. Eötvös J.: Reform. In: Reform és hazafiság. Szerk. Fenyő I. I. Budapest, 1978. 343–593kk., 516. Megerősítését lásd: Horváth: II. 575.; Varga János Helyét kereső Magyarország című művében (Budapest, 1982. 115kk.) valamivel nagyobb magyar érdeklődés mellett érvel. Wesselényi Miklós nagy hatást keltő írása – Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse, 1843. – szóba hozza ugyan a monarchia egészének föderalista elvű újrászervezését, de igen mellékesen. József nádor arra vonatkozó korábbi javaslataival kapcsolatban, miszerint a magyarországi mintákat a monarchia egészére kiterjedően alkalmazni kellene lásd Csáky, M.: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, 1981. 98kk. A Végjegyzettel kapcsolatban: Horváth II. 269kk.
 20. Andics, E.: Metternich und die Frage Ungarns. Budapest, 1973. (a továbbiakban: Andics) című munkájában némi túlzással azt bizonygatja, hogy Metternich Magyarországgal szemben teljes rosszindulatot tanúsított; ezzel szemben Miskolczy Gy.: A kamarilla a reformkorszakban című művében (Budapest é.n. [1938]) azt az érdekes, habár nem túl hihető állítást teszi, hogy jószándékú kezdeményezéseket egy szláv „kamarilla” hiúsította meg.
 21. Walterskirchenre vonatkozóan lásd: Wurzbach; Bíbl., 191kk.; Andrian–Werbung, Victor von: Oesterreich und dessen Zukunft. I–II. Hamburg, 1843–47. I. 159–61.; II. 188–97.; Pillersdorf, Franz Xaver von: Handschriftlicher Nachlass. Wien, 1863. 18k. (a továbbiakban: Pillersdorf, 1863).
 22. Gross-Hoffingerre vonatkozóan: Lengyel M. S.: Reformersors Metternich Ausztriájában. Budapest, 1969. – ; Wildnerről lásd a 3. számú jegyzetet; Schönholz, Friedrich Anton von: Traditionen zur Charakteristik Österreichs. Hrg. Gugitz, G. I–II. München, 1914. Schönholz, úgy tűnik, egy magyar kamarai hivatalnok özvegyének törvénytelen fia volt.
 23. Széchenyre nézve lásd a 39. számú jegyzetet. Voinovich G.: B. Eötvös József. Budapest, 1903.; Weber, J.: Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage. München, 1966. 73kk.; Pulszky Ferenc: Életem és korom, I–II. Budapest, 1884. I. 185kk. (a

- továbbiakban: Pulszky) Lásd még: Kászonyi D.: Magyarhon négy korszaka. 1868. Fordította Kosáry D. Budapest, 1977. 129kk. (a továbbiakban: Kászonyi).
24. Andics, 164kk., Horváth, II. 364kk. Ennek ötlete, mely egyébként egy korábbi magyar törekvés újjáélesztése, először tulajdonképpen 1833-ban vetődött fel. Uo. I. 305.; Springer, I. 469k.
 25. Lenau hatására lásd: Briefwechsel zwischen Anastasius Grün und Ludwig August Frankl. Hrg. Frankl-Hochwart, B. von. Berlin, 1897. passim (a továbbiakban: Frankl-Hochwart); Pyrker, Johann Ladislaus: Mein Leben 1772–1847. Hrg. Cziggler, A.P. Wien, 1966. – igen fontos forrás. Walker, A.: Franz Liszt, the virtuoso years 1811–47. London, 1983. Lásd ezenkívül az A. Hudak és L. Guzsak tollából származó rövid írásokat, In: Karpatendeutsche Lebensbilder. Erlangen, 1971.
 26. Pulszky, I. 253., 269kk.; Horváth, II. 577kk.; Schlitter, H.: Aus Österreichs Vormärz, I–IV. Zürich–Leipzig–Wien, 1920. III. 65.
 27. Charmatz, R.: Adolf Fischhof, das Lebensbild eines österreichischen Politikers. Stuttgart–Berlin, 1910. 18kk. (a továbbiakban: Charmatz). Dercsényire vonatkozóan lásd Wurzbach és Meynert, H.: Geschichte der Ereignisse in der österreichischen Monarchie während der Jahre 1848 und 1849. Wien, 1853. 444k. (a továbbiakban: Meynert). Ezen eseményekről lásd ezenkívül Kászonyi, 165kk.
 28. Lásd egy bizonyos M. Töltényi jelentéseit: Die Constitution. Tagblatt für constitutionelles Volksleben und Belehrung. Az újságírókra vonatkozóan lásd Wurzbach és Rath, R.J.: The Viennese Revolution of 1848. Austin, Texas, 1957. 389kk. passim; Pulszky, I. 348. A Bécs–Budapest közeledés tényére találhatók azonkívül dokumentumok a K. Nehring által kinyomatott röpiratokban: Flugblätter und Flugschriften der ungarischen Revolution von 1848/49. München, 1977 (a továbbiakban: Nehring).
 29. Pillersdorf, F.X. von: Rückblicke auf die politische Bewegung in Österreich in den Jahren 1848 und 1849. Wien, 1849. 30kk.; Pillersdorf, 1863. 100kk. passim; Fiquelmont, Ludwig von: Lord Palmerston, l'Angleterre et le continent, I–II. Paris, 1852. I. 20kk. A május 1-i démarche-ra vonatkozóan, melyet az erdélyi szászok szorgalmaztak Bécsben, lásd Martius, I.: Grossösterreich und die Siebenbürger Sachsen 1848–59. München, 1957. 17. (a továbbiakban: Martius) és Nehring, 77–91.
 30. Hajnal I.: A Batthyány-kormány külpolitikája. Budapest, 1957. 48.
 31. Officielle stenographische Berichte über die Verhandlungen des österreichischen Reichstages, I–V. Wien, 1848–9. II. 467–525. – a vita teljes menetének leírásával. Springernél található egy elemzés, Springer, II. 521kk.; Pulszky, I. 369kk.; Geist-Lányi, P.: Das Nationalitätenproblem auf dem Reichstag zu Kremsier 1848/9. München, 1920. 100–102.; Pech, S.Z.: The Czech Revolution of 1848. Chapel Hill, N.C. 1969. 180kk. Vö. még Nehring, 108–23. és uo. 22–25. az itt említett horvát petícióra vonatkozóan.
 32. Nordstein, F.A.: Geschichte der Wiener Revolution. Leipzig, 1850. 175kk., 235kk. Ez a mű leírást ad a magyarbarát hangulatról. A közvetlen magyar beavatkozásra lásd: Meynert, 535kk.; Pulszky, I. 372kk.; Walter, F. (Hrg.): Magyarische Rebellbriefe 1848. München, 1964.
 33. Fenneberg, F.D. Fenner von: Geschichte der Wiener Oktobertage, I–II. Leipzig, 1849. I. 8kk., 219–21.; II. 28–30., 166–68., 214k.
 34. Geist-Lányi, 159k.; Redlich, I. 1. 270k.
 35. Redlich, I. 1. 188kk.; 2. 48kk., 129k. A memorandum nyomtatásban a következő műben található: Helfert, A.V. von: Revision des ungarischen Ausgleichs aus geschichtlich-staatsrechtlichen Gesichtspunkten. Wien, 1876. Bach eléggé alacsony, alsó-ausztriai származásából önmagában sem a magyarokhoz való pozitív, sem pedig negatív viszonyulás nem következik; vö. Friedjung, H.: Historische Aufsätze. Stuttgart–Berlin, 1919. 24–39. (a továbbiakban: Friedjung, 1919.) A miniszterelnök

- Schwarzenberg háttére aligha lehetett volna ettől eltérőbb, mégis egyetértettek Magyarországot illetően, talán éppen azért, mert Schwarzenberg Magyarországból „egy-két szép asszonyon kívül semmit nem ismert”. Berzeviczy, I. 48. Tanácsadói közül azonban néhányan, nevezetesen Wessenberg és Krauss, más nézetek voltak.
36. Malý, J.: Naše znovuzrození. Přehled národního života českého za posledního pulstoletí, I–IV. Praha, 1880–83. III. 11., 38kk., 54k.; Berzeviczy, I. 129.; Pech, 251k. A lengyel–magyar kapcsolatok témája 1848–49-ben, melyek a galíciái–magyar kapcsolatoknál sokkal kiterjedtebbek voltak, nem tartozik szorosan vizsgálódási körünkhöz.
 37. Az osztrákbarát, illetve osztrák-ellenes érzelmek egy-egy képviselőjére, Keményre és Telekire nézve lásd: Beksics G.: Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés. Budapest, 1883. 54–139.; Teleki, Ladislaus: Die Ereignisse in Ungarn seit dem März 1848. Leipzig, 1849.
 38. Az elidegenedés egyik klasszikus dokumentuma: Acht Jahre Amtsleben in Ungarn, von einem k.k. Stuhlrichter in Disponibilität. Hrg. Oehme, G. Leipzig, 1861. Az általánosan borús képen elütő színfoltot talán csak a szlovén tisztviselők horvátországi tapasztalatai jelentenek: Trdina, J.: Bahovi Kuzarji in Iliri. Ljubljana, 1951.; vö. Sidak, J.: Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća. Zagreb, 1973. 311–24. Másrészt talán az 1850-es évekre tehető az erdélyi szászok ausztriai befolyásának a csúcspontja, jóllehet még a szászok részéről is tapasztalható némi neheztelés Ausztria irányában – pedig ők sokkal inkább osztrák-barátok, mint a svábok; vö. Martius és írások in: Sutter, R.: Siebenbürger Sachsen in Österreichs Vergangenheit und Gegenwart. Innsbruck, 1976.
 39. Ein Blick auf den anonymen „Rückblick” welcher ... im Monate Oktober 1857, in Wien, erschien. Von einem Ungarn. A Széchenyi utolsó éveiről legújabbban írott értékes munka: Kosáry D.: Széchenyi Döblingben. Budapest, 1981. – helyzetének ezt a vonatkozását nem kíséri figyelemmel, lásd azonban egy sváb kortárs észrevételeit: Kertbeny, K.M.: Erinnerungen an Graf Stephan Szécsenyi. Genf – Basel, 1860.
 40. Erről általánosságban: Redlich, I. 1. 460kk.; Dénes, I. Z.: The political role of Hungary's nineteenth-century conservatives and how they saw themselves. Historical Journal. 1983. 845–65. – ezt a nézőpontot figyelmen kívül hagyja. Forgách személyéről lásd: Denis, II. 3. 27k., 92., 96.; Berzeviczy, I. 261., 268.; III. 288kk. és passim; Sashegyi, O.: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach. Graz, 1979. 52., 66., 94.
 41. Nyomatásban megjelent: Redlich, I. 2. 243–58. Felvetései nagyon közel állnak Eötvös ezidőtájt vallott nézeteihez: [Eötvös, J.]: Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs. Leipzig, 1859. 192kk. és passim (a továbbiakban: Eötvös, 1859.); vö. még Pillersdorf, 1863. 234–57.
 42. Meggyőzően érvel tekintetben Kecskeméthy Aurél a következő műben: Ein Jahr aus der Geschichte Ungarns. Wien, 1862. 44k. és passim.
 43. Adriányi, G.: Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855. Rom, 1963.; Lukács, L. (Ed.): The Vatican and Hungary 1846–1878. Budapest, 1981. 501kk. és passim.
 44. A szlovák osztrákellenes érzelmek nyilvánvalóan kifejezésre jutnak sok a túrocszentmártoni szlovák nemzeti gyűlésben, 1861-ben elhangzott beszédben: Slovenské národné shromaždenie v. T. Sv. Martine 1861. [Ed. Hrušovský, F.] Martin, 1941. 128kk. és passim. Letopis Matice Slovenskej, IV–V. 1. rész. 1867. 135–159 oldalon teljes listát jelent meg az akkori 1112 előfizetőről.
 45. Ezzel a kálvínista epizóddal kapcsolatban lásd: Pražák, R.: Mad'arská reformovaná intelligence v českém obrození. Praha, 1962.
 46. Der ungarische Verfassungsstreit urkundlich dargestellt. Szerk. Aegidi, L.K. – Klauhold, A. Hamburg, 1862. 101kk.; Rogge, W.: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart, I–III. Leipzig–Wien, 1872–79. II. 148., 192. (a továbbiakban: Rogge); Eisenmann, 334kk.; Denis, II. 3. rész. 41kk.; Redlich, II. 142kk.

47. Politische Stimmen aus Böhmen. Ein Jahrbuch. Prag, 1869. 5kk., 79kk. és passim; vö. Denis, II. 3. rész. 111kk., aki bírálja Riegert és másokat is, amiért igényeik indoklását túlságosan is a magyar előzményekre alapozták.
48. Wertheimer, E.: Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, I–III. Stuttgart, 1910–13. I. 223kk.; Redlich, II. 507kk.
49. Palacký, F.: Radhost, sbírka spisuv drobných, III. Praha, 1873. 10–17., 85–91., 158–230., főleg pedig 174–77., 188., 201kk. Palacký Magyarországgal kapcsolatos tapasztalatairól lásd korai önéletrajzi írásait: Dílo Františka Palackého, Ed. Charvát, J. Praha, 1941. [helyesen: 1945.], I. 7–61. és vö. Kálal, K.: Palackého mladá léta. Praha, 1925. és Pražák, R.: Palackýa mad'ari pred 1848. Časopis Matice Moravské. 1958. 74–99.
50. A felirati beszéd nyomtatásban németül megjelent: Verfassungstreit, 129–67. Magyar nyelven lásd: Deák Ferenc válogatott munkái. Szerk. Ferenczi Zoltán. Bp. é.n. 196–250.
51. Redlich, II. 387kk. Felmerül egy ezzel összefüggő probléma – melynek kifejtésére itt nincs mód –, ez pedig az osztrák-német nacionalizmushoz való magyar viszonyulás kérdése. Erdemes összevetni a Deák-féle 1861-es jelmondatot, miszerint „Németország háborúi nem a mi háborúink” más, hozzá közel álló személyek, különösen Kemény és Tisza (velük kapcsolatban lásd: Fröbel, J.: Ein Lebenslauf, I–II. Stuttgart, 1890–91. II. 156–63.; Diószegi I.: A Deák-párt és a német egység. Századok. 1970. 227–49.) hajlandóságával arra, hogy támogassák a nagynémet egységet, mely elvonhatja Ausztriát a Schmerling-féle centralizmustól.
52. Charmatz, 148kk.; Friedmann, O. Bernhard: Zehn Jahre oesterreichische Politik 1859–69, I. Wien, 1879. főleg 212., 266. (a továbbiakban: Friedmann) A következő évben ugyanezt a javaslatot ugyanilyen megfogalmazásban egy ókonzervatív politikus terjesztette elő: [Kovács Lajos]: A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint. Pest, 1862. 38. Az 1850-es években azonban Schmerlinget tulajdonképpen magyarbarátnak tekintették. (Berzeviczy, III. 157k.)
53. [Lorenz, Ottokar]: Deák's Adress-Entwurf und das Staatsrecht Oesterreichs. Wien, 1861.; Schmitt, Franz: Die Rechtsverhältnisse Ungarns zu den übrigen Ländern der österreichischen Monarchie. Wien, 1861. Lásd még: Wurzbach „Deák” szócikkét; Pillersdorf 1863. 234–57.; Frankl-Hochwart, 109kk.; Rogge, passim; Redlich, II. 51kk., 731k. (vö. Redlichnek a magyarok többségével szemben táplált ellenséges érvelésével uo. 266kk.).
54. Rogge, II. 158kk., 267kk., 367kk.; Krones, F. von: Moritz von Kaiserfeld, sein Leben und Wirken ... in den Jahren 1848 bis 1884. Leipzig, 1888.; Eisenmann, 377kk.; Redlich, II. 348kk.; Somogyi É.: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig, az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez. Budapest, 1976. 38kk., 48kk., 62kk., 110kk. 136kk., 164kk. (a továbbiakban: Somogyi)
55. Rogge, II. 312kk.; Somogyi, 95kk.
56. Antall J.: Eötvös József Politikai Hetilapja és a kiegyezés előkészítése 1865–6. Századok 1965. 1099–1129.; Galántai, 1275., 1302kk.; Eötvös saját észrevételeit lásd: Naplójegyzetek-gondolatok. Szerk. Lukinich I. Budapest, 1941.
57. 1865/7-dik évi törvénycikkek. Bevezetés és 5. 23. 25. 54. 69. cikkely; Redlich, II. 449–52.
58. Redlich, I. 1. rész 709j., 711.; Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, Jahrgang 1861. 80., 41., 43. cikkely Alsó-Ausztriával kapcsolatban, és hasonlóképpen a többi Landesordnungban; Berzeviczy, III. 217k.
59. Eötvös 1859. 25.; Friedmann, 137., 224kk.; Redlich, I. 1. rész. 629. és passim.
60. Rogge, I. 89kk., 119kk. és passim; Berzeviczy, III. 184., 195kk. és passim; Brandt, II. 964kk. és passim.
61. Erre az észrevételre Eisenmann jogosan nagy hangsúlyt fektet: Eisenmann, 140kk.

62. Ez a téma eléggé kiterjedt ahhoz, hogy külön tárgyalást érdemeljen, született e témában egy érdekes írás Hanák P. tollából, mely ezen állítást megerősíti: Wandlungen der österreichisch-ungarischen wissenschaftlichen Beziehungen im Laufe des 19. Jahrhunderts. In: Plaschka–Mack, 343–55.
63. Stifter legfontosabb levelei közül sokat Heckenasthoz írt: Briefe. Hrg. Seebass, F. Tübingen, 1936. Heckenasttal és más Magyarországon működő „ó-ausztriai” lapkiadókkal kapcsolatban lásd: Pukánszky B.: Német polgárság magyar földön. Budapest, é. n. [1944]. 136kk. Eötvösre vonatkozóan: Nyíri K.: A Monarchia szellemi életéről, filozófiatörténeti tanulmányok. Budapest, 1980. 43kk. Eötvös magyar nyelven írott irodalmi munkássága más lapra tartozik.
64. Arneth és Springer világnézete leginkább talán önéletrajzi írásukon keresztül ragadható meg: Arneth, Alfred von: Aus meinem Leben, I–II. Wien, 1891–92; Springer, Anton: Aus meinem Leben. Berlin, 1892. Róluk méltatás olvasható Friedjung, 198–223. és Heidler, J.: Antonín Springer a Česká politika v letech 1848–50. Praha, 1914. Nem tudok róla, hogy megjelent volna valami Walter Roggeról, Franz von Kronesról viszont található címszó: Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950 és Neue deutsche Biographie. Constant von Wurzbach személyével kapcsolatban a saját lexikonjában található címszón kívül lásd Bettelheim, A.: Neue österreichische Biographie. I. 1923. 214–26.
65. Friedjungnak a kiegyezéshez való viszonyulásával kapcsolatban lásd saját írását: „Der Ausgleich mit Ungarn”. Leipzig, 1878.; és Friedjung, 1919. 135–69. A Bécsben élő magyarországi zsidókról: Boyer, J.W.: Political Radicalism in Late Imperial Wien. Chicago–London, 1981. 451.; és visszaemlékezések. például Sigmund Mayeré: Ein jüdischer Kaufmann. Lebenserinnerungen. Wien–Berlin, 1926.

R. J. W. EVANS

Ungarn in der Habsburgermonarchie, 1840–1867. Eine perceptionsgeschichtliche Studie

Über das Verhältnis zwischen Ungarn und seinen habsburgischen Herrschern Mitte des 19. Jahrhunderts wissen wir recht viel. Demgegenüber ist uns viel weniger über die Beziehungen zwischen Ungarn und „Österreich”, d. h. den anderen Ländern der Monarchie, bekannt. Bei der Herausbildung und den Zukunftsaussichten des 1867 verwirklichten Dualismus spielten aber das Beziehungssystem zwischen den Gebieten diesseits und jenseits der Leitha sowie das Bild, das man voneinander hatte, eine wesentliche Rolle. Verschiedene Ebenen und Bereiche dieses Beziehungssystems harren noch der Untersuchung; bisher wurden nur einige Aspekte der literarischen Wechselwirkungen eingehend erforscht.

Wir richten hier unsere Hauptaufmerksamkeit auf die wechselseitigen Verflechtungen der Politik und der politischen Kultur in den zwei ‘Hälften’ des Reiches. In der Zeit des Vormärz wurden die Beziehungen intensiver, und dieser Prozess mündete in die dramatischen Ereignisse der Jahre 1848–9, wobei sich unter verschiedenen Gruppen auf beiden Seiten der Grenze begeisterte Manifestationen des brüderlichen Bündnisses mit Entfremdung und Zurückweisung abwechselten. Den Gipfel bedeutete die Debatte im österreichischen Reichstag am 19. September 1848. Die Entfremdung nach dem Krieg wurde durch den harten Absolutismus der 1850er Jahre verstärkt; dessen Scheitern bot jedoch erneut Annäherungsmöglichkeiten nach 1859. Die Studie untersucht vor allem die Beziehungen der dominanten politischen Gruppierungen, d. h. der Magyaren in Ungarn und der Deutschen in Österreich;

miteinbezogen werden aber gewissermaßen auch die verschiedenen slawischen Völker auf beiden Seiten der Leitha.

Letztendlich brachten alle diese Versuche, einen wirklichen Ausgleich der Wechselbeziehungen, eine 'pramatische Sanktion der Völker' der Habsburgermonarchie (so 1861 ein prominenter Anhänger des Friedens zwischen den Nationalitäten) herbeizuführen, kein bedeutendes Ergebnis. Der Verfassungsausgleich im Jahre 1867, der sowieso auf einer recht schmalen politischen Basis beruhte, vergrößerte nur die kulturellen Unterschiede zwischen Ungarn und Österreich, die auch durch die intensiven materiellen Beziehungen im Dualismus nicht überbrückt werden konnten. Die Aufgeklärtesten unter der Generation der Jahrhundertmitte verfügten auf beiden Seiten der Grenze über einen weiteren Gesichtskreis als ihre Nachkommen.

R. J. EVANS

Hungary in the Habsburg Monarchy

A Study in Perceptions, 1840–67

We know a great deal about the relations between Hungary and her Habsburg rulers in the mid-nineteenth century; much less about relations between Hungary and 'Austria', i. e. all the non-Hungarian lands of the Monarchy. Yet mutual perceptions across the Leitha, and the contacts which underlay them, had a significant part to play in determining the genesis and prospects of the Dualist system definitively established in 1867. There remains much scope for investigating them in various fields and at various levels: only certain aspects of literary interplay have been at all intensively researched.

The present essay concentrates mainly on aspects of the interaction in politics and political culture between the two 'halves' of the Monarchy. Intensifying contacts in the Vormärz period exploded into the dramatic linkages of 1848–9: enthusiastic manifestations of brotherhood alternating with rejection and estrangement among different groups on either side of the frontier. A climax is identified in the Austrian Reichstag debate of 19 September 1848. Post-war alienation was confirmed by the heavy-handed absolutism of the 1850s; but the failure of this after 1859 gave the opportunity for further endeavours to find common ground. Attention throughout is focused largely on relations between the dominant political groupings, Magyars in Hungary and Germans in Austria, though those between Slav peoples on either side of the Leitha receive some consideration.

In the end all these attempts at a real *Ausgleich* of perceptions, a 'pragmatic sanction of the peoples' of the Habsburg lands (as one prominent peacemaker between the nationalities put it in 1861) bore little fruit. The constitutional Compromise of 1867, whose base was already narrow enough in political terms, only perpetuated and exacerbated a cultural divergence between Hungary and Austria which all the myriad material contacts of the age of Dualism could not bridge. In its most enlightened representatives, at least, on both sides of the border, the mid-century generation had possessed a broader view.

DEÁK ÁGNES

Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben

1849 nyarán az egyesült császári és cári haderő katonai erővel leverte a magyar szabadságharcot, és hozzákezdtek a birodalmi centralizációt célként kitűző, 1851 augusztusáig, az 1849. március 4-i oktrojált alkotmány felfüggesztéséig még formailag alkotmányos, de gyakorlatát tekintve kezdettől fogva abszolutisztikus kormányzati rendszer kiépítéséhez. Megkezdődött az önálló magyar államszervek megszüntetése, illetve átalakítása, az új egységes birodalmi igazgatás intézményeinek kiépítése Magyarországon is. A magyar társadalomnak az ostromállapot, a bosszú mellett a megfélemlítés célját is szolgáló kivégzések, a régről már jól ismert besúgó hálózat, az újonnan létrehozott csendőrség, az 1840-es évektől szabadabb sajtó- és könyvkiadási viszonyok újra szigorodása közepette kellett társadalmi és politikai magatartásformáit kialakítania. A mindenekelőtt eldöntendő dilemma az új kormányzati rendszerrel való kollaboráció vagy az azzal való szembenállás stratégiája közötti választás volt. Jól tudjuk, a társadalom az ellenállás útját választotta, ennek elméleti megalapozását adta Deák Ferenc „a lemondás nélküli hallgatás” programjával, hiszen csak az veszett el, amiről maga a nemzet is lemondott.¹ Természetesen voltak szép számmal a kollaboráció útjára lépők is, az 1850-es éveket a nemzeti hősiesség pátoaszával megnesesítő passzív ellenállás mítosz és valóság keveréke volt, mint minden szimbolikussá váló társadalmi magatartásforma, mely társadalmi normákat és követendő mintákat kíván képviselni. Az azonban bizonyos, hogy nem beszélhetünk az abszolutista rendszer társadalmi-politikai konszolidációjáról, hiszen az évtized végén Ausztria külpolitikai pozíciójának látványos megrendülése azonnal belpolitikai válsághelyzetet teremtett, s ez jól mutatja, mennyire nem sikerült a kormányzatnak az 1850-es években társadalmi támogatottságot kiépítenie, milyen törékeny alapokon nyugodtak intézményei. Elfogadhatjuk a kortársak értékelését, mely szerint ezt az évtizedet a kormányzattal szembeni ellenállás egész társadalmat átszövő, nagyon sok színű szövődéke jellemezte.

Jól ismerünk a korból egyes személyiségeket, akik fegyverrel vagy a politikai szervezkedés eszközeivel léptek fel, Makk Józseftől kezdve az 1853-ban Ferenc József ellen merényletet megkísérlő Libényi Jánosig. Forrásaink arra is rávilágítanak, hogy bár a szervezkedések elszigetelt egyének vagy viszonylag kis csoportok tevékenységére épültek, széles rétegek csendes egyetértésével találkoztak. A Ferenc József elleni merénylet után például az uralkodó megmeneküléséért hálaadó Te Deumokat tartottak a birodalom szinte minden pontján, s a községi előjáróságok sietve küldték a hódoló feliratokat az uralkodóhoz, mégis vaskos aktákat tettek ki azok a birodalom ugyancsak minden részéről érkező rendőrségi jelentések, melyek szerint a lakosság egy része épp a merénylet sikertelensége miatt sajnálkozott. Ahogy azt egy óbcei vendéglős kijelentette, ő bizony jobban eltalálta volna a császárt Libényi helyében, „s akkor a császár nem adna el több dohányt, s nem kellene ma sem ezt a rossz dohányt szívni. Ha leszúrták volna a császárt, minden másképp történt volna, mivel már minden elő volt készítve, s mindenki felkelt volna.”²

A korszak emlékiratirodalmából jól ismerjük a másik pólust, a Deák Ferenc programjának tekintett passzív ellenállás stratégiáját, a vidéki birtokos nemesség visszavonulását birtokaira, a családi élet és a legszűkebb baráti kör zárt társasági élete felé

fordulást, az ennek nyomán jelentkező távlatvesztést, az anyagi terheket, nihilizmust. A passzív ellenállás azonban szinte kizárólag csak a reformkorban a liberális nemesi mozgalom vezető pozícióit kezükben tartó vagyonos birtokos nemesség számára lehetett követhető magatartásforma. A kormányzattal való szembenállás azonban – éppen a reformkori és 1848–49-es politikai küzdelmek eredményeképpen megteremtett új, polgári típusú politikai társadalom létezése folytán – nem volt többé kizárólag a nemesi társadalom ügye.

Az ezzel a korszakkal foglalkozó szakirodalom, mindenekelőtt az igen tekintélyes memoire-irodalomra s a jóval kevesebb korabeli naplóra támaszkodva, részben már felvázolta ennek az ellenállásnak a sokszínű formáit és egyes eseteit a bálakon a katonatisztekkel való táncot megtagadó hölgyektől kezdve a Kossuth nevét átszellemülten éljenző céhlegényekig.³ A kort jellemző jól szervezett titkosrendőri szervezetnek meglehetne az az előnye, hogy a rendszer által gyártott jelentések segítségével bepillantathatnánk a kor emberének legintimebb megnyilatkozásaiba is. Ám az 1850–60-as évek fordulóján végrehajtott tudatos iratmegsemmisítés s egy a bécsi igazságügyi palotát sújtó későbbi tűzvész eredményeképpen a titkosrendőrség neoabszolutizmuskori anyagának túlnyomó része megsemmisült. Szerencsés véletlen folytán azonban egyes anyagok megmenekülhettek. Így például a korszak talán leghírhedtebb politikusának, Alexander Bach belügyminiszternek a hagyatékában megtalálhatók az 1851. június és 1852. május közötti időszakot átfogó, a birodalom egészét áttekintő német nyelvű rendőrségi hetijelentések.⁴

A jelentések területi csoportosításban a következő kategóriákban tekintették át az adott hét legfontosabb eseményeit: 1. Emisszáriusok, politikailag veszélyes vagy rossz hírben álló személyek, 2. Politikai bűnösök, 3. Sajtóügyek, 4. Hatóságokkal, rendőrfőnökkel, csendőrökkel való szembeszegülés, 5. Bűncselekmények, 6. Hangeljelentés, 7. Egyéb figyelemre méltó események és megfigyelések, 8. Figyelemre méltó feljelentések. Esetenként külön kategóriába sorolták a papírpénzek és pénzérmék hamisítását is. Minden héten összefoglaló táblázatot készítettek az előforduló esetek számára. Az 1851. június 22–28. közötti időszakra vonatkozó adatsor a következő:

kerület	bűnügy	vétség	kihágás	rendőrségi fellépést igénylő eset
Bécs	18	24	82	518
Pest-Buda	11	23	38	130
Lemberg	4	–	50	234
Prága	3	6	33	115
Krakkó	7	32	2	66
Sopron	3	5	1	23
Pozsony	–	–	12	24
Nagyszeben	1	2	5	36
Brassó	–	3	5	8
Kolozsvár	–	2	4	42

(Nagyváradról, Kassáról, Marosvásárhelyről, Temesvárról nem érkeztek be az adatok az adat-sor összeállításáig.)

A számadatok megmutatják, de a jelentések tartalma is megerősíti, hogy a kormányzatnak a birodalom különböző részein alapvetően azonos problémákkal kellett szembenéznie, s a kormányzattal való szembenállás nagyon is hasonló magatartásfor-

mákat hívott életre a birodalom különböző tartományaiban. A magyarországi hírek e tekintetben egyáltalán nem tartalmaznak feltűnő, sajátos elemeket. Az 1851. évi utolsó jelentés összegzőként megállapítja, hogy az év során a buda-pesti városi csendőrpáncsnokság nyilvántartása alapján 13 924 személyt vettek őrizetbe (1851. december 28.–1852. január 3.).

A csendőrség részére készített szolgálati szabályzat segítségével azt is meghatározhatjuk, milyen bűncselekményeket rejtettek a jelentésekben foglalt egyes kategóriák. A bűnügyek közé sorolták a súlyos köztörvényes cselekmények (gyilkosság, rablás, pénzhamisítás stb.) mellett a felségsértést, az állam nyilvános rendjének zavarását, a felkelést, a hivatali hatalmat megtestesítő előjárókkal való szembeszegülést, az állam által elismert vallási felekezetek megsértését, de a hivatali hatalommal való visszaélést is. Vétségnek minősült minden az első kategóriába eső cselekedet, ha azt 14 éven aluli egyén követte el, valamint a „csődület”, az állami és községi hatóságok elleni izgatás, a házasságtörés.⁵ S hosszan lehetne még folytatni a sort az egyes tételek felsorolásával. A jelentések azonban még az írásba foglaltaknál is szélesebb spektrumot ölelnek fel, beszámolnak a falusi kocsmái verekedésektől kezdve a politikai szervezkedésekig a mindennapi élet számos apró részletéről. E jelentések Magyarországot érintő anyagának áttekintésével kirajzolódik, hogyan alakult az államhatalom és a magyar társadalom különböző csoportjainak viszonya, milyen ellenállási stratégiák öltöttek testet. Átfogó képet nyerhetünk a társadalom magatartásáról, legalábbis annak az államhatalom felé mutatott jellemzőiről, az ellenállási formák gyakoriságáról és a társadalom különböző csoportjaiban való elterjedtségéről.

Az állami erőszakszervezetek mindennapos nyomására, a titkosrendőrök és besúgók hadára az automatikus társadalmi reakció a nyílt véleménynyilvánítástól való tartózkodás volt. A jelentések újra meg újra visszatérnek ennek leírására: „passzív állás” (Nagyszeben, 1851. augusztus 31.–szeptember 6.), „nyugalom és hallgatás” (Nagyvárad, 1851. szeptember 7–13.), apátia és közömbösség (Sopron, 1851. október 12–18.). Egy a nagyváradi központból 1851. szeptember 28.–október 4-i héten érkezett jelentés fejti ki ezt a legszemléletesebben, rávilágítva e „közömbösség” okára is: „A lakosság minden rétegében még azon az ország igazgatását hatalmas mértékben módosító intézkedések esetében is, melyek a magyarokat egyébként soha nem hagyták hidegen, teljes részvétlenség figyelhető meg. A jobb szelleműek, akiknek száma csekély, még magánkörben sem merik véleményüket szabadon kimondani, mivel félnek, hogy rossz hazafi hírébe jutnak, ha a kormány bármely lépését is helyeslik. Az elégedetlenkedők, s hozzájuk tartozik a polgárság és az intelligencia messze nagy többsége, figyelmes hallgatással szemlélik az eseményeket, ebből származik a külső nyugalom; bizalommal tekintenek azon remények teljesülésére, melyeket a külföldi felforgató párt ültetett el bennük, innen származik rezignációjuk, csendes, odaadó várakozásuk, közömbösségük még a legfontosabb belső igazgatásbeli változásokkal szemben is.” S valóban, a kifelé mutatott közömbösség forró érzelmeket és buzgó reményeket takart. A kor embere gondosan megünnepelte a forradalom évfordulóit, a hétköznapiak legapróbb eseménye is lehetőség lehetett számára a nemzeti ügyet emlékezetébe idézni. A dualista időszak egyik későbbi minisztere, korszakunkban a pesti egyetem tanára, Pauler Tivadar például egy alkalommal „Kreuzberg állatseregletében” érzékenyült el a párdúcok láttán, „melyek kacagányos őseinkre emlékeztetnek”.⁶ Meghitt baráti társaságban persze felengedett a bizalmatlanság, s a külpolitikai esélylatolgatás a mindennapi társalgás elengedhetetlen részévé vált. Csengery Antal a Jókai házaspárnál tett látogatásairól például így számol be jövődóbeli feleségének: „Unom ott magamat, s azt hiszem, engem is unnak. Mindig csak a politikáról beszélnek velem. Vagy azt hiszik, hogy engem egyéb tárgy nem érdekel, vagy hogy nem értek máshoz. S ez engem

bosszant. Főleg, mikor minden dolgot a politikában az ABC-n kezdve kell magyaráznom, oly egyéneknek, kik a politikával, mint tanulmánnyal, nem foglalkoznak. Lehetetlen, hogy unalmas ne legyek a professzor-szerepben, ha meg akarom magamat velők értetni. Különben pedig, ha csak véleményt mondok indoklás nélkül, s e vélemény a közönség, az utcai politikusok nézeteibe ütközik, különcnek, s Isten tudja, minek tartanak. Sokak előtt elég schwarzgelbnek tartatni, ha az ember nem hiszi, hogy az angol királyné utolsó hajtűjét is Kossuthnak adja Austria ellen, s hogy Bem a törökkel reggelire Austriát, ebédre a muszkát okvetlenül felfalja...”⁷

A rendőri hatóságok is felfigyeltek a passzív ellenállásnak erre a speciális formájára, azaz a „rémhírterjesztésre”. A jelentésírók többször is kifejtik, milyen káros befolyást gyakorolnak a valótlan hírek a hiszékeny közvéleményre. A szóbeszéd a vágyak kifejezésének tárgyiasult, s az egyéni kockázatvállalás szelídebb formáját jelenthette. Hittek is, meg nem is, de szorgosan terjesztették a szállongó „kacsákat”⁸: Kossuth és Mazzini már el is indult Ausztria ellen, s az Egyesült Államok kormánya kijelentette, hogy a magyarországi viszonyokat a régi kerékvágásba kell visszaállítani (1852. február 15–21.), a Muraközt újra egyesítik Magyarországgal (1851. július 13–19.), vagy hogy az angol király második fia számára elfogadta a magyar koronát, s az majd V. Béla néven fog uralkodni⁹, s így tovább. A legfontosabb az volt, hogy reményt és bizakodást meríthettek belőlük. „Váli járásban a nép hangulata nem veszedelmes ugyan, de nem is bizodalmas – írja egy Fejér megyei jelentés 1850-ben –, mert észrevehető dolog, hogy a kósza híreken még most is igen kapkod s szereti még a magában hihetetlen meséket is hinni, mihelyst azok a múlt forradalmi korszak szagát hordják magukon.”¹⁰ A szóbeszéd könnyű hitelének egy másik okát jelöli meg egy jóval későbbi jelentés, ami azonban korszakunkban is igaz lehetett: „Feltűnő, hogy még az abszurd híreszteléseknek is hitelt adnak, mivel nem létezik olyan rossz, amit a publikum a kormányról el ne tudna hinni.”¹¹ Természetesen a kormányzat emberei is tisztában voltak ezen „rémhírek” mozgósító, véleménykövetítő szerepével, s igyekeztek is a „rémhírterjesztőkkel” szemben fellépni, 1850. november végén Pesten például hirdetmények adták tudtul, hogy a hamis hírek terjesztését a hatóságok büntetni szándékoznak¹², ami persze igen reménytelen próbálkozás volt.

A passzív rezisztencia terrénúmba tartozhatnak az öltözködésben tapasztalt „rendellenességek” hírei. Berzeviczy Albert ugyan azt állítja, hogy a nemzeti színekkel és más nemzeti szimbólumokkal operáló viselet majd csak az 1850-es évek második felében válik tömegessé¹³, a jelentések bizonyítják, hogy ebben az időszakban sem tekinthető elszigetelt jelenségnek, szinte minden héten előfordult hasonló eset az ország valamelyik zugában. Az szinte természetes volt, hogy a szabadságharc leverésével tiltottá vált a honvéd hadsereg öltözködésének viselése, Szeged város tanácsához például a következő rendelet érkezett a kerületi főispántól 1849 novemberében: „... még jelenleg is tapasztaltatván, hogy számosabb egyének a lázadást s pártütést jellemző öltönyökben, ú. m. honvéd Atilába[n] – dolmányba[n] – bundába[n] – csákóba[n] – sapkába[n] magokat mutogatni merészlik, az ily öltönyökben, valamint e volt cs. kir. huszár ruhában megjelenők azonnal letartóztatandók, s csak a ruhájukról a nevezett jelek lefejtetvén, csak ekképp tova eresztessenek.”¹⁴ A férfiviseletet illetően hamarosan a kalap, méghozzá a pörge karimájú ún. Kossuth-kalap vált a legjelentőségtelesebb szimbólumhordozóvá. Már a szabadságharc idején is betiltották viseletét a császári seregek fennhatósága alatt álló területeken¹⁵, később pedig valóságos hajsza indult ellenük. 1851 augusztusában (augusztus 10–16.) Zemplén megyéből jelentették, hogy általánosan elterjedt a Kossuth-kalap viselete fehér és fekete tollakkal ékesítve. A kalap formájától eltekintve önmagában egy kalap mellé tett piros toll is kihágást jelentett, 1852 januárjában (január 18–24.) a korábbi szivargyáros Rác 13 éves fiát vették ezért őri-

zetbe, majd apja jelenlétében testi fenytetésben részesítették. Nagyváradon viszont ugyanebben az időben arról számolnak be (1852. február 1–7.), hogy sikerült ugyan elnyomni a mindenféle viseletbeli demonstrációt, de főleg a fiatal emberek között új divat alakult ki, „a kalapokon hátul egy kalapszalag, ahogy azt Magyarországon a kocsisok szokták viselni, mintegy szimbólumaként a hazáért érzett gyásznak.” Hogy mi lehetett az említett korábbi viseletbeli demonstráció, mutathatja az a korábbi nagyváradi hír, mely szerint letartóztattak két megyei tisztviselőt, „Ravazdy-Ludwig Zachariast és Geisa Frater”-t, akik „a nyilvánosság előtt kokárdaszerű, három színű virágcsokrétaival a kalapjukon jelentek meg”, s mint hozzátette a jelentés írója, az efféle „forradalmi jelvény” viselése az utóbbi időben terjedt a lakosság között (1851. július 13–19.). Meggyűlt a baja a kalapviseléssel a felvidéki hatóságoknak is, az 1852 tavaszán a pozsonyi központból érkező jelentések szinte mindegyike beszámol „meg nem engedett fejedőviselet” miatti őrizetbe vételről, mindazonáltal nem részletezik annak mibenlétét.

A hatóságok a merev tilalommal reagáltak a kalapvisélet különböző „demonstratív” formáira, bár egyes elszigetelt híradások szerint más út is járhatónak tűnt. Míg például Urbán ezredes Kolozsvárott szintén a tiltás eszközhöz folyamodott, Mayerhofer tábornok, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság katonai és civil kormányzója vett magának egy Kossuth-kalapot, s azzal a fején végigsétált Temesváron, hogy így akadályozza meg a kalapvisélet politikai tartalommal való feltöltődését.¹⁶ Az idő előrehaladtával a tilalom stratégiájának is kifinomult eszközei alakultak ki. 1852 tavaszán Heyntzel pest-budai katonai kerületi parancsnok például javasolja, hogy a felszalagozott kalapokkal szembeni nyílt fellépés előtt várjanak három hetet, eközben az efféle kalapokat viselőket lehetőleg nem egyenruhás rendőrök figyelmeztessék nyilvános helyeken, s a levéltre szólítsák fel őket. Ez sokkal jobban szétterjeszti a hírt a kalapok tilalmáról, mint bármiféle hivatalos közlemény, s a három hét elmúltával azután teljes eréllyel fel lehet lépni a kalapokat még továbbra is viselőkkel szemben. Figyelmeztették az egyetem tanári karát is, hogy informális úton hozza az ifjúság tudomására a tilalmat, bár azt nem hirdettethetik ki.¹⁷

Persze nem csak a kalap jelenthetett izgatást a hatóság számára. 1851 augusztusában Nagyváradon négy főt „Rózsa Sándor ruha” viselete miatt állítottak hadbíróság elé (augusztus 3–9.), Temesvárott pedig Josef Hercenberger napszámost „egy vörös nyakpánt feltűnő viselete” miatt távolítottak el egy nyilvános tánclokálból (1852. február 15–21.). A Rózsa Sándor lajbi (zöld szövetből készült, világos piros paszománnyal és hímzéssel) viseletéről a későbbiekben is érkeznek jelentések, mégpedig nem csak az alföldi betyárvilág vidékéről. 1855-ben például jelentik, hogy a Heves megyei nemesek között terjedt ez a viselet, ami állítólag nemzeti viselet – teszi hozzá a jelentésíró –, de ő még egyetlen paraszton sem látta, csak „gyanús nézetű személyeken”.¹⁸ A helyi hatóságok gyaníthatóan toleránsabban viselkedtek volna a viseletekkel szemben, de ez már önmagában gyanúra adott volna okot a felettesek szemében. 1851-ben például Egerben a csendőrök letartóztatták Erdélyi Józsefet a lajbi viselete miatt. A megyei előjáró Süttő azonban védelmébe vette Erdélyit, mondván, az „megengedett, s a magasabb osztályok fiataljai pusztán csínytevésből hordják”. A hatóságokban azonnal gyanú ébredt, hogy Süttő még mindig a forradalmi párthoz tartozik, s azonnal felhántorgatták 1848–49-ben végzett toborzó tevékenységét. Erdélyit újra letartóztatták, és átszállították a pesti hadbíróság elé.¹⁹

Érdekes módon a szakállvisélet egyáltalán nem jelenik meg a jelentésekben, holott a kormányzat kezdettől fogva nagy súlyt fektetett arra, hogy az öltözködésen túl a külső megjelenés minden elemében igyekezzen eltüntetni a forradalmi időszak emlékeit. Bécsben is mintegy varázsütésre eltűntek – írja a neoabszolutista időszak bécsi állapotait emlékiratában nagyon szemléletesen elénk táró Moriz Edler von Angeli –

a forradalom idején növesztett szakállak és hosszú hajak, újra megjelentek a fejeken a korábban a reakciós magatartás szimbólumának csúfolt cilinderek. A borbélyokra és kalaposokra jó idők jártak, hiszen ha például valakit a járőrök körszakállal vagy hosszú hajjal elcsíptek, egyenesen egy borbélyüzletbe kísérték, ahol saját költségére „a lojális gondolkodásmódnak megfelelő, előírt formára” kellett arcát kiigazíttatnia. S ez az átalakulás olyan gyorsan történt, hogy még a régi jó ismerősök is csak ügyyel-bajjal tudták felismerni egymást az utcán.²⁰ Magyarországon is már igen korán megindul a hajsza a szakállak ellen, Pauler Tivadar már 1849 novemberében feljegyzi a szakállviselés tilalmát, Gyulafehérvárról 1850 tavaszán számolnak be hasonló tilalomról, s a kényszerű borbélyhoz kísérés sem volt ismeretlen, az „adoma” szerint ez történt Brassai Sámuellel is 1849. őszi pesti bújkálásának idején.²¹ Az igazi hajsza azonban – mindenekelőtt a tisztviselői kart illetően – majd csak tárgyalt időszakunk után indul meg, valószínűleg ezért nem találkozunk ezzel kapcsolatos hírekkel a hetijelentésekben. Bach 1852 őszén a következő iratot intézi a vajdasági kormányzóhoz, gróf Coroninihez: „Alkalmam van nem ritkán észlelni, hogy néhány hivatalnok még az egyenruha viselése mellett is még mindig szakállt visel. Excellenciás uram egyet fog érteni velem abban, hogy ez a szokás általában sem, de különösen nem az uniformis viselésére kötelezett hivatalnokok esetében, nem egyeztethető össze azokkal a követelményekkel, melyeket a nyilvános megjelenést illetően egy hivatalnokkal szemben joggal támasztani lehet.” Kéri Coroninit – hangsúlyozva, hogy levele szigorúan bizalmas –, intézkedjen a körszakáll és a pödört bajusz viseletének beszüntetéséről.²² E körirat utáni napon Buol-Schauenstein, a minisztertanács vezetője bejelentette a tanács ülésén, hogy az uralkodó kabinettirodájának rendelkezése szerint a körszakáll viselete a hivatalnokok számára hivatalosan is megtiltatik.²³ Ezután a hivatalos jelentések is néha paródiába illő módon örökítik meg a hatóságok igyekezetét a rendelet érvényesítésére. 1853 májusában például jelentik, hogy Püspökladányban a járási bíróság alkalmazottja, Rázsó „... állítólag a borbély eltávozása és borotvakés hiánya folytán szakállát kezdetben csak ollóval kurtította meg, egy borotvakés beszerzése után azonban azonnal előírászerűen megborotválkozott, s azóta is hetente kétszer rendszeresen megteszi azt.”²⁴ Még azok a közalkalmazottak is, akik nem minősültek hivatalnokoknak, jobbnak látták megszabadulni szakállaiktól. Pauler Tivadar például 1853 februárjában feljegyzi: „Eötvös Pepi nekem nagyon javasolja teljszakállam levételét, ámbár aziránt nem érkezett semmi rendelet.” Néhány hónap múlva valóban el is szánja magát a tetterre: „Ma borotváltatom ki államát, tíz év után legelőször jön beretva képembe, nem mondhatom, mily kellemetlen érzés az egész, soha sem hittem volna, hogy még egyszer arra kerüljön...”²⁵

A női viselet még szélesebb lehetőségeket rejtett – mindenekelőtt a színekkel való játszás terén – a nemzeti érzés demonstrálására. Angeli is leírja, milyen nehéz lehetett a korabeli női toalettet kiválasztani, ha kerülni akarták az esetleges kellemetlen-ségeket, s nem akartak ugyanakkor állandóan szürkében járni, hiszen az önálló piros szín, de a fekete-piros-arany vagy a piros-fehér-zöld kombináció, sőt még a fekete szín is a gyász képzetét keltve veszélyesnek bizonyulhatott. S ha valakinek a ruházatát nem találták megfelelőnek, bekísérték a rendőrségre, majd a kihallgatás után valami más bűnben, például „radikális ízlés”-ben elmarasztalták és pénzbüntetéssel sújtották.²⁶ Magyarországon is elől jártak a nők a társadalmi jelképrendszer biztosította ezen ellenállási forma alkalmazásában. 1851 szeptemberében például a Pesten Ferenc József nevenapján rendezett színházi ünnepségen az egyik színésznő a magyar nemzeti színekkel ékesített ruhában jelent meg (1851. szeptember 28.–október 4.), egy hónappal később pedig Emanuel Beranek műlovardás műsorát kellett betiltani, mivel az előzetes figyelmeztetések ellenére a fellépő nők nagy része a magyar nemzeti trikolor valamelyik színében jelent meg, s a felállást is úgy határozták meg, hogy a közönség még véletle-

nül se mulassza el e színek egymás mellé tételéből kialakítható képzettársításokat. A „viharos taps és Éljen kiáltások” nem is maradtak el (1851. június 15–21.).

A női és férfi viseletben egyaránt megjelent a gyászöltözet nemzeti tartalma is. Kolozsvárról beszámolnak arról, hogy 1851 augusztusában, az orosz–osztrák csapatoknak a városba való bevonulásának évfordulóján, míg a magisztrátus és a polgárok ünnepélyesen megemlékeztek az eseményről, addig a lakosság, „különösen a női személyek gyászöltözetet öltöttek, vagy egyéb, a forradalom időszakára emlékeztető jelvényeket magukon viselve járták az utcákat, ilyen módon téve közszemlére véleményüket” (1851. augusztus 10–16.). Nagyváradon viszont a császár születésnapján hordtak a magyar hivatalnokok magyar viseletet vagy fekete ruhát (1851. augusztus 17–23.). Egy-egy kivégzés napja is a gyászteli megemlékezés alkalma lehetett. Pesten például 1851. szeptember 22-én a távollétükben in effigie kivégezettek napján feljegyezték, hogy délután gróf Bethlen feleségével együtt gyászruhában a jelképes kivégzés helyszínére hajtatott, s ott sokáig nézték a közszemlére kitett, az elítéltek nevét tartalmazó táblácskákat (1851. szeptember 14–20.). S ha a hatalom a gyászöltözetet is be akarta tiltani – írja az egyik erdélyi visszaemlékezés –, egy fehér-fekete szövésű, szürke szövet került forgalomba, melyet titokban Batthyány-gyásznak neveztek, a kalapra pedig vörösrózsát tűztek.²⁷

A színek mellett az ékszerek is rejtettek magukban szimbolikus jelentést, ezen ékszerekről még az otthonokban rejtgetett tárgyakkal kapcsolatban szót kell ejtenünk, de ezeket nemcsak az otthon falai között nézegették, hanem a bátrabbak viselték is. Mutatja ezt az a nagyváradi hír, mely beszámol arról, hogy Natalie Tely énekesnőt egy ún. „láncarkötő” viseletéért tartóztatták le (1852. május 2–8.).

A nemzeti színekkel való egyáltalán nem veszélytelen „játék” persze nem csak az öltözetet hatotta át. Munkácson például a kálvinista templomban a trikolor színeire festették be a szószerket és a padokat, a felelősségre vont egyházi előjáró pedig öntudattal arra hivatkozott, hogy „az alkotmány garantálja az ország színeinek használatát” (1851. augusztus 24–30.). Más forrásokból is ismerünk eseteket, amikor magánépületeket vagy középületeket díszítettek a nemzeti színekkel. 1855-ben például Nagyszombatról jelentik, hogy az egyik katolikus templom oltárát az egyik ünnep alkalmával feltűnő módon nemzeti színekkel ékesítették fel. 1851 nyarán jelentik a Vajdaságból, hogy Törökbecsén a hajómalmot, Tranjován (?) pedig a templomot és a község-háza előtetjét mázolták be frissen magyar nemzeti színekkel. De magánépületeknél is elő-előfordultak efféle rendellenességek. 1854-ben Pesten látták el a Királyhoz címzett fogadó ablakait piros-fehér-zöld rollókkal, ami Protmann rendőrigazgató szerint abban az időben elterjedt szokás volt, épp ezért – írja kissé megbicsakló logikával – nem tekinthető demonstrációnak.²⁸

Mindenekelőtt azonban a színház és a bálak jelentették a nemzeti érzület kifejezésének legkézenfekvőbb formáját. Az ország minden részéből érkeznek színházi tudósítások. Aradon a Zrínyi hősi halála című darab bemutatóján „örömmujongás fogadta Ausztriának a kereszténység ellensége általi legyőztetését, és azoknál a szavaknál, hogy »Végső harcra hívlak ki, Ausztria! Csatára, te Német«, véget nem érni akaró taps-vihar tört ki”. Ugyanezen héten a kassai hatóságok jelentik, hogy az eperjesi színházban rendbontás történt, mivel az előadás mellett képek bemutatására is sor került, s amikor István főherceg, a korábbi nádor képét mutatták, „heves pisszegés és füttyülés tört ki” (1851. november 30.–december 6.). Korábban a temesvári hatóságok panaszkodtak, hogy különösen a helyi magyar színházban megnyilatkozik a „magyarizmus” minden módon, ott ugyanis „egyetlen alkalmat sem mulasztanak el arra, hogy a magyar nemzeti színeket megjelenítsék” (1851. június 22–28.). Az aradi esethez hasonlóan az előadott színpadi darab szövegében rejlő lehetőségeket használta fel Carl Mittel,

a bécsi Karl Theater színésze Sopronban, aki vendéjátéka alkalmával, bár előre figyelmeztették, hogy a szövegben előforduló „megbotránkoztató” helyeket hagyja ki, azokat mégis elmondta, „mellyel a nézők körében erősen érezhető szennázást okozott”. Ezután a színházi törvény megsértése miatt eljárás indult ellene, s eltűntették a további vendéjátéktól (1851. december 14–20.). Pest-Budát illetően a jelentések mindenekelőtt a német színház térnyeréséről és a magyar színház csökkenő közönségéről kíváncsian meggyőzni a feljebbvalókat, más források azonban nem erősítik meg ezt a véleményét.

A másik közkedvelt demonstrációs forma a bál. 1850 báli idényét még a síri csend jellemezte, a kivégzések, megtorlás időszakában sokkal inkább a vigadozástól való távolmaradás lehetett hiteles ellenállási forma, mint a későbbieket jellemző zajos nemzeti vigadás. A jelentések is regisztrálják az ebben a tekintetben bekövetkezett alapvető változást. Pest-Budáról a következőket állapítják meg: „Egyébként az emberek boldogan adják át magukat a karneváli mulatságoknak. Az egyik bál a másikat éri, a legkülönbözőbb vállalkozások jönnek létre e célból, ami mindenképpen feltűnően elűt attól a csendtől, amely az elmúlt évben a báli idényt uralta” (1852. január 11–17.). Ám ez a báli idény hangsúlyozottan nemzeti jellegű volt, „a németeknek (akiket a magyarok schwarzgelbeknek csúfolnak) a bálakon kellemetlenségekkel és méltánytalanságokkal kellett számolniuk, ami távol tartotta őket. Ez még a jó társaságokra is érvényes” – szól a beszámoló (1852. január 25–31.). Mindenekelőtt természetesen a csárdás nyújtott alkalmat a nemzeti érzület kifejezésére, s bár a hatóságok igyekeztek korlátozni azt, de a társaság találékonysága megtalálta a kínáló kiskapukat: „A táncmulatságokon szenvedélyesen és elmaradhatatlan tapsvihar kíséretében táncolják a csárdást. Mivel a katonai hatóságok a városi előljárók beadványára megtiltották, hogy a viharos követelések nyomán a csárdást állandóan újra meg újra megismételjék, mivel az a nyilvános helyeken konfliktusok veszélyét rejtette magában, így most ezt a táncot a bállokön másfél óráig is megszakítás nélkül táncolják.” (1852. január 25–31.). De a tánc körüli „csata” korántsem korlátozódott a báli szezonra. 1851 nyarán például arról olvashatunk, hogy a Tabán egyik vendéglőjében a táncmulatságon egy dudás magyar és szerb melódiákat játszott, s az ott tartózkodó katonák között verekedés tört ki, mivel a zenész nem játszott felkérésre német táncnótákat is. Egy katonát, akit a fején kardcsapás ért, kórházba kellett szállítani (1851. július 13–19.).

Az ellenállás másik lehetséges típusát jelenthette az abszolutisztikus kormányzat egyes intézkedései elleni fellépés, ami a legalitás határmezsgyéjén mozgott, s könnyen átcúsúzhatott a fennálló rendelkezésekkel való nyílt szembeszegülés felé is. A kormányzat új intézményeket honosított meg a modernizáció és a polgári jogegyenlőség jelszavával, a valóságba ültette át a közteherviselés programját, de úgy, hogy azzal nemcsak a volt nemesek korábban adómentességet élvező csoportját terhelte, hanem a lakosság egészének megélhetési terhei nagy mértékben növekedtek. Az emberek figyelméül külsőleg a mindennapi megélhetés felé fordult, itt még zúgolódni s a kormányt hibáztatni is lehetett a magas árak, az élelmiszerek drágulása, a vevők megkárosítása, az élelmiszerek „hamisítása”, a közbiztonság elégtelensége miatt (1851. szeptember 28.–október 4., november 2–8.). A kormányzervek igyekeztek is piacraziákkal, a mérőszközök ellenőrzésével maguk mellé állítani a közvéleményt.

A birodalom gazdasági helyzetének javítása érdekében 1851-ben belső államkölsönpapírokat bocsátottak ki, amelyekből az állampolgárok jegyezhettek. A jelentések beszámolnak ennek fogadtatásáról is. Pestről jelentik, hogy bár a kereskedők körében komoly érdeklődés tapasztalható az ügylet iránt, a köznépet teljesen hidegen hagyja a jegyzés (1851. szeptember 7–13.), Kassáról, Kolozsvárról is hasonló hírek érkeznek (1851. szeptember 21–27.). A Szerb Vajdaságban sem az „odaadás” jellemző,

de – amint azt a jelentés írója megfogalmazza – azért minden területen történt jegyzés (1851. szeptember 28.–október 4.).

Az adóterhek miatti zúgolódáson túl azonban csak elszórt jelentések érkeztek tetteles ellenszegülésről. 1851 novemberében Temesvárról jelentik, hogy Zold községben (Krassó megye) az adóbehajtás alkalmával az egyik helyi lakos ellenszegült a falusi jegyzőnek, szidalmazta őt, majd amikor az a csendőrök segítségével le akarta tartóztatni, a helység lakói összecsődültek kiszabadítására, s oly fenyegetően viselkedtek, hogy a csendőröknek vissza kellett vonulniuk. Az ügyben természetesen megkezdtek a vizsgálatot (1851. november 2–8.) Nagy felháborodást váltott ki a dohánymonopólium bevezetése, hisz ezen jövedelemforrás elvesztése érzékeny veszteséget okozott a társadalom egyes csoportjainak. Igyekeztek is a rendelkezéseket kijátszani, Pozsonyból például arról tudósítanak, hogy dohányzugárusokat füleltek le (1851. november 2–8.). Az sem véletlen, hogy Kolozsvárott Tóth Pál ácsmestert a „Búcsú a pipától” című izgatónak tartalmú vers nyilvános felolvasása miatt állították hadbíróság elé (1851. augusztus 31.–szeptember 6.).

A hatóságok megkülönböztetett figyelemmel kísérték nyomon az adózás és a közmunkák tekintetében a volt nemesi birtokosok viselkedését. A rendelkezések szerint mindenkinek évi 7 ígás napot vagy annak megfelelő gyalog napot kellett teljesíteni, de e kötelezettség pénzben is megváltható volt. Az adott időszakban két esetben történt panasztétel. 1851 nyár végén Arad megyéből jelentik, hogy a nemesi földtulajdonosok megtagadják az előírt direkt adó fizetését, s nem teljesítik a közmunka kötelezettségeket sem (1851. augusztus 31.–szeptember 6.). Néhány hónappal később pedig Zemplén megyéből jelzik, hogy a volt adómentesek az adófizetést és a közmunkaszolgáltatást illetően a „passzív ellenállás” útját választották – a még húzódó úrbéri kárpótás megoldatlanságára hivatkozva (1851. november 16–22.).

A kormányzat másik sok vitát és konfliktust kiváltó rendelkezése a sorozás volt. A volt honvédtisztekre büntetésként kirótt, a császári hadseregbe való kényszerbesorozás a magyar társadalom széles rétegét érintette, de ott az „csupán” egy eleme volt a megtorló intézkedéseknek. A kormányzat hamarosan ezen intézkedés felülvizsgálatára is rákényszerült, mivel főképp Itáliából sorozatosan érkeztek a jelentések a volt magyar honvédtisztek káros erjesztő hatásáról a hadseregen és az észak-itáliai közvéleményen belül. Úgy tűnik, a büntetés nem érte el tervezett megfélemlítő hatását, a volt honvédtisztek leplezetlenül hirdették korábbi nézeteiket a hadseregen belül és a helyi lakosság körében. A katonai egységek vezetői kérték eltávolításukat, mivel a forradalmi, felforgató szellemet átterjesztették a más nemzetiségű csapattársakra is. A hadseregbe való sorozás mindenekelőtt a nem magyar nemzetiségek soraiban jelentett komoly feszültségforrást. Már korábban a Vajdaságból érkeztek jelentések, melyek tiltakoztak a honvédseregbe bekényszerített, s most honvéd múltjuk miatt ismét csak kényszerbesorozott szerbek ügyében. Az általunk tárgyalt rendőrségi hetijelentések között 1852 tavaszáról találunk utalást arra, hogy a sorozás a román és szász lakosságnál is indulatokat keltett, mivel – mint írja a jelentés készítője – a szász parasztoknak általában csak egy fiuk van, s a tekintélyesebb családok eddig utat és módot találtak arra, hogy fiaikat a katonai szolgálat alól mentesítsék, s ennek most vége szakadt; a románok pedig eddig a sorozás elől minden gond nélkül a dunai fejedelemségekbe szökhettek át, most azonban az ilyen esetekben vagyonelemekbázist irányoztak elő a rendelkezések. Ennek eredményeképpen a sorozás a hatóságok és a lakosság közötti feszültség növekedéséhez nagy mértékben hozzájárult (1852. április 25.–május 1.). Eszéről azt jelentették, hogy a toborzás sikertelen volt, a 34 fős kontingensből csak 9 főt tudtak kiállítani, a főispán új toborzóbizottság felállítására kényszerült. A jelentésekben azonban a továbbiakban nincs nyoma annak, e bizottság mennyivel sikeresebben hajtotta végre feladatát (1852. március 14–20.).

A hatósági intézkedések elleni tiltakozás egyik legszélesebb terepét az iskolaügy kínálta, hiszen bár mindenki tisztában volt azzal, hogy mennyire szorosan kapcsolódik a kérdés a politikai küzdelmekhez, az érvekben pro és kontra lehetett más szempontokra hivatkozni. A neoabszolutista időszak pozitív eredményei között a gróf Leo Thun vallás- és oktatásügyi miniszter által kezdeményezett oktatásügyi reformot kétségtelenül kiemelkedő szerep illeti meg. Ennek keretében sor került Magyarországon is az intézményrendszer modernebb szellemű átalakítására. Létrehozták a gimnáziumok, főgimnáziumok rendszerét, bevezették az érettségi vizsgákat, meghonosították a reál tudományokat oktató új középiskolai formákat. Mindez kétségtelenül erősítette a szaktudás szempontjait, ezen rendőrségi jelentésekből mindazonáltal teljesen világosan kirajzolódik, milyen közvetlenül jelentek meg a politikai érdekek és célkitűzések a kormányzat részéről e területen is.

Az oktatásügy természetesen szorosan kapcsolódott a vallási felekezetekkel szemben folytatott politikához. A katolicizmus érdekeinek képviselője a dinasztia legitimációs bázisának tradicionális eleme volt, s ez a jozefinista, a katolikus egyházat is szoros állami felügyelet alá rendelő egyházpolitika intézkedéseinek már 1850-ben megkezdődött lazításával, majd az 1855-ben IX. Piusszal megkötött Konkordátum nyomán azok feladásával még erőteljesebbé vált. Ugyanakkor Magyarországon a kormányzat álláspontját befolyásolta az is, hogy miközben 1848–49 forradalmi szellemét a protestáns egyházak eszméiségéből igyekeztek levezetni, s erre hivatkozva korlátozni ezen egyházak autonómiáját, a katolikus klérust, mindenekelőtt az alsópapságot is politikailag kompromittáltnak tekintették. Különösen vonatkozott ez egyes rendekre, amelyek tagjai nagyobb arányban vettek részt a szabadságharc küzdelmeiben. Mátray Gábor például már 1849 augusztusában feljegyzi naplójában a közszájon forgó, ám hamisnak bizonyult hírt a magyarországi piarista rendházak feloszlatásáról.²⁹

Mindenekelőtt a felvidéki vagy a környéki gimnáziumok, líceumok és jogakadémiák okoztak főfájást az oktatásügyi kormányzatnak. A jelentések a következő vitás esetekről számolnak be: 1851 szeptemberében az egri érsek beadványban kérte az oktatási minisztériumtól, hogy az 1850-ben bezárt egri jogi akadémiát újra megnyithassák. A bezárás oka – amint azt a jelentés írója sem mulasztja megjegyezni – az volt, hogy valamennyi tanulóját mint volt honvédet besorozták a császári hadseregbe. Eger egyébként is nagy agitációs központ volt 1848–49-ben, így nem meglepő Geringer véleménye, aki szerint az újramegnyitás „nem szükséges, és politikailag sem megengedhető, mivel az országot egyébként is előntötte a jogi félképzettséggel rendelkező proletariátus hulláma.” Ha valahol szükség lenne ilyen intézményre – folytatja a jelentést készítő –, az inkább Pécs lenne (1851. szeptember 7–13.). Ugyanez a jelentés vázolja a késmárki líceum helyzetét, ahol az intézmény tanárai szinte kivétel nélkül ellenségesek a kormányval szemben, s a tanulókat is ebben az irányban befolyásolják. Két héttel később már arról számolnak be, hogy a líceum bezárásának terve a lakosság körében „nagyon visszatetsző benyomást” keltett, a lakosság deputációt kíván Bécsbe indítani az intézkedés leállítására (1851. szeptember 7–13., szeptember 21–27.) Panasz érkezett a bártfai ferences kolostor szerzeteseiről is, akik „teljesen átadják magukat, részben még a nyílt utcán is, notorikus, ismert kéjhölgyeknek, illetve lakásokban ugyanilyen botránnyosan viselkednek méghozzá úgy, hogy ez mindenképpen köztudottá váljon.” A helyi gimnázium tanulóira ez romboló hatással van, ezért kérte a város magisztrátusa – állítja a jelentés –, hogy vagy szüntessék be a szerzetesek részvételét a gimnáziumi oktatásban, vagy az egész oktatást állítsák le. Hogy nem pusztán – az önkényuralmi kormányzat által szintén lelkesen vállalt – erkölcsfelügyelői szerepről van szó³⁰, mutatja az a megjegyzés, mely szerint úgy tűnik, a ferencesek politikai tekintetben is káros befolyást gyakorolnak a diákokra. Ennek bizonyítékeként elmeséli, hogy egy vendéglőben

tanulók több parasztfiú előtt kormánygyűlölő beszédet tartottak, s kijelentették, „nem ismernek császárt, s őt kevesebbre tartják, mint az utolsó cigányt (1851. szeptember 7–13.). A hírekben szerepel még a lőcsei és kassai volt premontrei gimnázium állami intézménnyé tétele, amit a lakosság „intelligens” része üdvözöl – a jelentésíró szerint –, mivel 1848-ban Kassán a rendbeliek között „botrányos” jelenetek zajlottak le, s maga a katolikus világi papság is elismeri, hogy a rend reformálására szorul. Egy-egy hónappal későbbi jelentésből azonban kiderül, távolról sem viták nélkül zajlott le az átadás, mivel „a magyar párt” ebben a kassai kerület germanizálásának eszközét látja, s a körökben a premontrei rend egyébként is nagy tekintélynek örvend, mivel az sok éve már a legnagyobb részt gazdagságára épülő nagy befolyásával a magyar ügy érdekében lépett fel, „... s e cél érdekében saját tagjai és a reá bízott ifjúság igazi tudományos képzését lelkiismeret-furdalás nélkül feláldozta” (1851. szeptember 14–20, szeptember 28.–október 3., november 2–8.). A kassai kerület hatóságainak azonban meggyült a baja a lőcsei evangélikus gimnázium tanulóival is, mivel 1852 tavaszán az egyik napra virradóan az összes hivatalos címert eltávolították a középületekről és utcasarkokról, s az ismeretlen elkövetőket a „fölkötött demoralizált iskolai ifjúság”-ban vélték fellelni (1852. február 29.–március 6.). Kanizsán sem alakult felhőtlenül a hatóságok és a piarista kolostor lakóinak viszonya. A konkrét összeütközés indokát az szolgáltatta, hogy a politikai szervezkedésért halálra ítélt és kivégzett Piringer Pataki Mihály Kanizsán lakó édesanyja a kolostor rektorát, Szép Lajost kérte fel emlékmise celebrálására, amelyre ráadásul a tanuló ifjúság jelenlétében került sor. Egy hónappal később az ügyben érintett négy szerzetest, Szép Lajost, Johann Fechert, Georg Dollmaiert és Johann Pollakot átadták a hadbírósnak, amely Szépet 2 hónapos, Fechert kéthetes, Dollmaiert és Pollakot 8 napos fogságra ítélte (1852. február 29.–március 6., április 4–10., április 11–17.).

A jelentések nyomán figyelemmel kísérhetjük az eszéki gimnázium körül kialakult kötélhúzást is. 1852. március elején jelentik, hogy Eszék szerb polgárai háromtagú küldöttséget választottak, hogy azok Jellacic bán, majd az uralkodó előtt megjelenve kérjék főgimnázium felállítását a városban, mivel a minisztérium korábban úgy döntött, az intézményt Vinkovcén állítja fel. A város viszont vállalja a most még hiányzó feltételek megteremtését. Hogy ismét csak nem pusztán szűken vett oktatásügyi kérdéssről volt szó, jelzi az a megjegyzés, miszerint a szerb kormányellenes agitátorok arra használják fel az ügyet, hogy azt állítsák, az eddigi sikertelenség oka az volt, hogy „szláv” és nem német főgimnáziumot kértek. A delegáció meg is járta Bécset, ahonnan nagy reményekkel tértek haza (1852. február 29.–március 6., március 14–20., április 11–17.).

A jelentésekből is kitűnik a kormányzatnak az a szándéka, hogy a német nyelv használatát az állami hivatalokban, de azon kívül is a lehető legszélesebb körben elősegítse. Az 1851. évi buda-pesti Szent István napi ünnepség leírásánál külön említésre méltónak találták, hogy Scitovszky János esztergomi érsek magyar nyelvű prédikációja után elhangzott egy német nyelvű beszéd is (1851. augusztus 17–23.), egy héttel később pedig Kassáról jelentik a lezajlott érettségi vizsgák tapasztalatait: Míg az elmúlt 6–10 évben a magyar nyelv oktatása mindent háttérbe szorított, s ennek eredményeképpen a diákok a latin nyelvben és másban is „nagyon hátramaradtak” voltak, addig most a legtöbb diák jól tud németül, beadványokat minden tárgyban tudnak németül készíteni (1851. augusztus 24–30.).

Megjelennek a jelentésekben a német nyelv felülről inspirált térnyerésével szembeni ellenérzések nyomai is. 1851 augusztusában beszámolni Danielik János *Religio* című lapban megjelent cikkéről, melyben az Úr napi pesti körmenet alkalmával elhangzott egyetlen, német nyelvű beszédet kifogásolta (1851. augusztus 3–9.)³¹,

1852 elején pedig a pestinél sokkal inkább udvarhű budai polgárság magisztrátusát marasztalja el a jelentésíró, mondván, az „még mindig teljesen magyar módra viselkedik, s a német nyelvvel szemben a lehető leginkább intoleráns” (1852. január 25–31.).

Az 1854-ig fennállt ostromállapot viszonyai közepette a gyülekezési jog erőteljes korlátozása állt fenn. Bach 1850. novemberi bizalmas rendelete szerint politikai jellegű egyesületeket egyáltalán nem volt szabad engedélyezni, de a nem politikai jellegűek is csak a helytartó engedélyével kezdhették meg működésüket, nyilvános üléseket nem tarthattak, s minden összejövetelükön jelen kellett, hogy legyen a közigazgatási hatóság kiküldött biztosa.³² Esetenként sor került ennek – nem is feltétlenül politikai célzatú – megsértésére. Jelenthette ez egy előzetesen nem engedélyezett táncmulatság tartását (Kolozsvár, 1851. december 7–15.) vagy egy illegális vadászegylet szervezését. 1851 decemberében Nagykőrösről érkezett a jelentés, hogy letartóztattak 11 főt, földbirtokosokat, köztük volt honvédtiszteket is, akik „Windspiel-Vereine” álcája alatt engedély nélküli gyűlést tartottak. Kiderült azonban, hogy nem politikai célzatú a szervezkedés, céljuk valóban egy Agár-egyesület létrehozása volt. Ügyük persze így is a hadbíróság elé került (1851. november 30.–december 6.). A következő év tavaszán több pozsonyi céhsegédet fűleltek le, mivel azok gyűlést tartottak, s közös határozattal kívánták a mestereket magasabb bér megadására szorítani, ami viszont a fennálló rendelkezések szerint vétségnek minősült (1852. február 15–21.).

A kormányzattal való szembenállásnak speciális s mindenképpen a rendelkezések nyílt megsértését jelentő formája volt a rejtegetés. A bőven ömlő feljelentések nyomán mindennaposá váló házkutatásokról szóló híradások a rejtegetett tárgyak széles skáláját tárják eléink. Mindenekelőtt a fegyverrejtegetés szerepel a hírekben. A bőséges kínálatból csak néhányat elevenítünk itt fel. 1851 decemberében a pesti Josef Zawortzky napszámosnál a fehérműük alatt egy ládikóban egy lovassági karabélyt, egy kis pisztolyt, 3 éles patront, egy papírzacskó gyutacsot, egy zacskó lőport találtak (1851. december 7–15.), januárban Ignaz Feller pesti asztaloslegénynél egy kardpenge és egy ulánus csákány társaságában egy hatfontos ágyúgolyót is lefoglalt a rendőrség (1852. január 18–24.), a szintén pesti napszámos Naszády Mihály pedig egy trágyahalom közepén talált egy kardot, melyet eladott egy cigánynak, aki azt továbbadta öszeres szállásadójának (1852. január 18–24.). A nők is kivették részüket a fegyverrejtegetésből. A szintén pesti Fr. Lukawsky szabómester özvegyénél a padló alá rejtve egy vadászpuskát, 20 honvédcsakót, egy tisztí csákót, 1 kaparókést s egy nemzeti színű zászlót fedeztek fel (1852. január 11–17.), ugyancsak Pesten Julie és Anna Maszny nővéreknél egy puskacsövet foglaltak le, mely tulajdonosának megnevezését a nővérek megtagadták (1851. november 30.–december 6.), még korábban pedig Kassán Caroline és Theresia Michalkowicz otthonában találtak egy 6 fontos ágyút és megtöltött ágyúgolyót és egy duplapisztolyt (1851. szeptember 28.–október 4.). Ezek azonban csak kiragadott példák, fegyverrejtegetési hírek az ország minden részéből rendszeresen érkeztek.

A másik nagy kategória a Kossuth-bankók rejtegetése volt. A kormányzat már 1849 tavaszán határozott arról, hogy a Kossuth-bankókat érvényteleníti, minden kárpótlás nélkül (ellentétben a Rajacic szerb patriárka által kibocsátott papírváltókkal) elkobozza és megsemmisíti. 1849 őszén mindenhol sor került a beszolgáltatásra való hivatalos felszólításra és a bankók elégetésére. A lakosság egy része azonban a forradalom relikviáihoz ragaszkodván, részben talán jövőbeli felhasználási lehetőségükben is bízva nem tett eleget a beszolgáltatási kötelezettségnek. A jelentésekben szereplő összegek nagysága nagyon eltérő. A pozsonyi Josef Knocharek kocsinál 2 forint Kossuth-bankót találtak (1852. február 1–7.), s természetesen inkább a kis tételek voltak a jellemzők, de két nagy fogásról is beszámolnak. Johanna Richter pesti háztulajdonos-

nál 110 forintot (1851. december 21–27.), Anna Schlegelnél ugyancsak Pest-Budán 483 forintot (1852. január 25–31.) találtak.

A házkutatások alkalmával nagy számban kerültek elő forradalmi relikviák: honvéd egyenruhák, forradalmi jelképekkel ékesített ékszerek (köztük volt az egyik legelterjedtebb az ún. „Sklavenbracelette”, a láncból készített karkötő, illetve az egy-egy személyiség képével vagy a forradalom idején használatos pénzekből készült lánc vagy mellű), jelvények, kokárdák, karszalagok, nemzetiszínű lobogók. A forradalom vezetői közül Kossuth, Batthyány, Bem portréi voltak a legelterjedtebbek, de találkoztunk Perczel Mór és Görgei nevével is. A rejtegetés távolról sem jelentette minden esetben azt, hogy a padló alá, a fehérenemű közé rejtve, a legintimebb percekben sem merte felfedni azokat, rejtőztek e relikviák a lakások mélyén. A pozsonyi Metzl bortermelő és háztulajdonos házában például a söntésben kifüggesztve találtak rá a hatóságok egy nyilvános szemlére kitett Kossuth-képre (1851. szeptember 21–27.). A szintén vendéglős pesti Anton Antony a vendégszobában függesztette ki Görgei portréját, a nappaliban pedig Kossuth és Batthyány képét, sőt az étkezőre is jutott három kép a volt magyar miniszterek, illetve Bem portréjával s egy honvéd hazatérését ábrázoló alkotással (1852. január 18–24.). A pálmát talán mégiscsak Samuel Hadel pesti sapkakészítő viszi el, aki ellen feljelentés érkezett, hogy szobáját forradalmi képekkel díszítette. A házkutatás során „találtak egy szobát magyar nemzeti színekkel kifestve, az ablakok nemzetiszínű szalaggal körbeszegélyezve, ugyanitt a magyar lázadó sereg minden fegyvernemének katonáit, a falakon pedig több csataképet, név szerint Buda ostromát ábrázolót is. Továbbá találtak egy üvegzakattát két karkötővel, melyek közül az egyik egy bilincs formára megmintázott acél lánc, a másik egy kis tok formára idomított magyar pénzérme, melyben kinyitása után Kossuth miniatűr portréja tűnik fel. Végül egy lezárt dobozban elrejtve találtak egy Kossuthot és Batthyányt ábrázoló nagy festményt seelyem keretben. Ezenkívül még előkerült tekintélyes mennyiségű nemzetiszínű rózsza és zsinór.” A jelentésíró hozzátette még azt is, hogy egy másik szobában viszont a falon az uralkodó portréját és az uralkodóház genealógiáját ábrázoló illusztráció függött (1852. január 4–10.).

Természetesen szép számmal kerültek elő forradalmi irományok, tiltott könyvek és újságok, költemények és dalszövegek is. Ezek egyik részét az 1848–49-ből származó újságok, röpiratok képezték, másik részük már az önkényuralom időszakában keletkezett írásmű volt. Nagy keletje volt a gúnyverseknek. Halász Imre Zala megye neoabszolutizmus kori viszonyait leíró cikkében húsz gúnyverscímet közöl.³³ Az ilyen jellegű szövegek nem kímélték még a legszokrálisabb műfajt, az imádságokat sem. A már említett Anton Antony vendéglős pincérénél, Venzel Sidorowitsnál végrehajtott házkutatás során megtalálták „a Miatyánk átiratát a fenséges császári családot és Haynau tábornagyot illető leggyalázatosabb kifejezésekkel, továbbá a kivégzett felkelő vezető, Damjanichnak a bíróság előtt elmondott imáját, valamint egy nemzetiszínű sálát” (1852. január 18–24.).³⁴ Az uralkodóház egyes tagjait vagy vezető osztrák politikusokat kifigurázó „forradalmi karikatúrák” is nagy népszerűségnek örvendtek (1851. október 12–18.).

Igyekeztek a hatóságok megakadályozni a külföldi újságok ellenőrizetlen bejuttatását az országba. Ennek ellenére visszatérő jelenség az, hogy a házkutatók külföldi, mindenekelőtt Kossuth angliai és amerikai útjával kapcsolatos újságcikk kivágásokat kényszerülnek lefoglalni (1851. november 16–22., 1852. április 18–24.). Kossuth törökországi internálásából való kiszabadulása és Angliába, majd az Egyesült Államokba való távozása nagy izgalmat keltett a magyar közvéleményben, a magyarországi lapok is beszámoltak elszórtan útjának eseményeiről. Már 1852 elejéről érkezik olyan jelentés Kassáról, mely egy könyvkereskedőnél a Kossuth in England und seine Reden vor

dem Britischen Volke című könyv hat (tehát árusításra szánt) példányának lefoglalásáról tudósít (1852. január 18–24.).

A házkutatások alkalmával lefoglalt tárgyak között külön csoportot alkottak a tiltott könyvek. Léteztek ugyan hivatalos listák ezen könyvekről, de egy-egy házkutatás alkalmával sok esetben a szimatolást végző személyek önkényén múltott, hogy mi minősült tiltottnak. Montesquieu például nem szerepelt ezen a listán, mégis Csengery Antal a következőket írhatta Récsi Emilnek, a *Pesti Napló* újdonsült főszerkesztőjének 1851 őszén a lapba való írás átmeneti felfüggesztésének indoklásakor: „Mondám, hogy ily körülmények közt a napi irodalomtól visszavonulok, s történeti tanulmányokkal foglalkozom, ha ugyan Thucydidestől, Polybtól s Tacitustól is meg nem fosztatom, mint megfosztatám Montesquieu-tól. A házkutatást értém, mely augusztus 30-án de. 9 óraker ellenem intéztetett a rendőrség által, s melynek eredménye lett, hogy néhány könyvemet, azok között Montesquieu munkáját a törvények szelleméről elkobozták a kiküldött rendőrségi tagok.”³⁵ A jelentésekben szereplő, elkobzásra ítélt könyvek igen szerteágazó témájúak. Természetesen szerepel köztük Kossuth már fent említett beszédgyűjteménye (valószínűleg ugyanezt a kötetet takarja a Zágráb egyik könyvkereskedéséből beszállított Kossuth „Versammelte Werke” egy példánya is, 1852. február 15–21.). Az sem meglepő, hogy a kifejezetten a forradalmi időkhez visszanyúló kiadványokat, mint például a „Hangok a múltból. Kis verses kötet, külföldi nyomtatás. Összeszedte két magyar honfi” című könyvet (1851. augusztus 31.–szeptember 6.) vagy Jósika Miklós: Egy magyar család a forradalom alatt című regényét (1852. március 7–13.), avagy Szokolay István: Fusio Magyarországbán című röpiratának (1852. február 15–21.) terjesztését és olvasását nem nézték a hatóságok jó szemmel. A magyar alkotmányosságot semmisnek nyilvánító bécsi kormányzat számára a Nagyváradon lefoglalt „A magyar polgári alkotmány” című mű (Fejér György műve, 1851. november 16–22.) is csak „izgató tartalmú” lehetett. De szerepelnek a listán külföldi szerzők művei is, például Carl Lucas egy meg nem nevezett regénye a kormányt és a vallást sértő tartalma miatt (1852. április 4–10.), valamint Eugene Sue: Les mystères du peuple szocialista irányultságú regénye (1852. április 25.–május 1.). Büntetendőnek minősült azonban Szenci Fördös Lajos és Szívós Mihály 1846-ban kiadott Elmékedések és imádkozó protestáns hölgyek használatára című imádságos könyvének forgatása is, minden bizonnyal az efféle imádságba foglalt kitételek miatt: „Áldd meg e hont, melynek leánya vagyok. Bőség áradjon ennek térein, törvény uralkodjék polgárain... Legyen e hazában magyar törvény alatt minden ember magyar, elsőtől utolsóig. Nemzetiségünket – adjad Úristen! – hogy teljes fényre emelhessük. Hozd észre ennek rossz akaratú ellenségeit. Egy férfi s egy hölgy se legyen e hazában, ki nem igaz honfi és nem igaz honleány.”³⁶ Ha nem szerepelt egy könyv a tiltottak listáján, az alsóbb fokú hatóságok hívták fel a figyelmet a kiadványra. 1852 májusában például Orsováról jelentik, hogy Titelnél az egyik gőzhajó matrózánál találtak egy röpiratot „Görgei” s Waffnen Uebergabe” címmel, amelyet állítólag Heckenast Gusztáv pesti könyvkereskedésében vásárolt. Elkobozták a művet, s kéri rátettetni a tiltott könyvek listájára.³⁷

De nemcsak a könyvkereskedők használták ki a foglalkozásukban rejlő lehetőségeket a forradalom és szabadságharc ügye melletti elkötelezettségük titokban való demonstrálására s persze anyagi hasznuk gyarapítására, hanem a műtárgyárusok, kottaárusok, ötvösök is. Ezeket a csoportokat a rendőrség is fokozottan szemmel tartotta, s joggal, hiszen nyilvánvaló volt, hogy egy-egy zeneműnek avagy akár egy a hétköznapiakban használt tárgynak is, ha képi vagy nyelvi szimbólumok a forradalmi emlékekhez köthették, milyen mozgósító ereje lehetett. 1851 tavaszán például a *Pesti Napló* a következő hírt közölte: „Műárusainknál darab idő óta egy zenemű látható a kirakatokban. Neve »Ne bánts a magyart!« csárdás Döme Józseftől. E csárdás, mint mondják,

főbb rangú köreinkben is köztetszésre talált, s nem egy helyen hallani dicséretét. Mi e szerzemény melódiaját még nem hallottuk ugyan, neve miatt azonban mindenkinek bátran ajánlható.”³⁸ 1852 januárjának második hetében nagyszabású akcióra került sor. Házkutatást tartottak a Rózsavölgyi műkereskedő és zeneműboltban is. Igen gazdag zsákmánnyal távozhattak a rendőrök: 32 példány a „Csatára” című csárdásból, melynek címlapja forradalmi emblémákkal, azaz egy republikánus kalappal és tollal, egy csatabárdal, egy karddal, valamint egy puskával volt ékesítve. Szerzője – jegyzi meg a jelentést író – egy J. Kecskeméti nevezetű egyén, aki egy cigányzenekar vezetője, a kotta litográfusa pedig a pesti Winter, akit Kecskemétivel és Rózsavölgyivel együtt átadtak a hadbírósnak. Ugyanezen a héten számolnak be arról is, hogy a Treichlinger-féle műkereskedésben lefoglaltak 1 példányt egy Honvéd quadrille-ből (francia négyesből), 30 példányt „A sír nefelejcsé”, 38 példányt „A menekült”, szintén 38 darabot „A számkivetett bűja” című csárdásból. Természetesen minden esetben elkobozták a nyomólemezeket is. A Thiel-féle apróciikk-kereskedésben nemzetiszínű koszorúval ellátott kosárákat találtak, valamint ugyancsak a trikolór színeivel ékesített női függőket és melltüket. Schüke dohányáru kereskedő pedig pipákat árult „Éljen a nemzet” felirattal (1852. január 11–17.), ahogy korábban Franz Brunner pipagyártó készített nagy mennyiségű „Éljen Kossuth” feliratú pipát (1851. november 16–22.). Horogra akadt Franz Redl szalagkereskedőnél 2 doboz nemzetiszínű selyemszalag és egy tekercs fonál (1852. január 18–24.) is. A jelentésekben szerepel még egy litográfus, Moriz Boscowicz, akinél korona nélküli magyar címerrel ellátott báli meghívókba ütköztek a hatóságok (1852. február 22–28.). De az aranyművesek, ötvösök sem télenkedtek. 1851 novemberében Toperczek acélműves munkánál saját készítésű acélkarkötőre bukkantak, melyre a következő betűket vészték: P.V.D.T.N.A.K.L.S, azaz – fűzi hozzá a magyarázatot a jelentést író – Pöltenberg, Vécsey, Damjanich, Török, Nagysándor, Aulich, Kiss, Leiningen, Schweidel, avagy „Pannonia Vergieß deine Todter nicht, als Kläger leben sie” (Magyarország, ne felejtse el halottait, mint vádlók élnek ők. 1851. november 16–22.). Az aradi vértanúk nevének kezdőbetűivel ellátott ékszerek igen népszerűek voltak, 1850 őszén például üvegyöngyökből hasonló monogrammal ellátott hímzett karszalagok viselete terjedt el a nők és férfiak körében is.³⁹ 1852. április elején pedig egy budai aranyművest fűltek le, mivel otthonában egy magyar pénzékből és Kossuth portréjából készített karkötőt, Kossuth és Bem dagerrotípjével díszített melltűt fedeztek fel (1852. április 4–10.). Engelbrecht aranyművesnél pedig 74 darab forradalmi vezetőket ábrázoló képet találtak (1852. február 22–28.). Bizonyos esetekben a pénzhamisításról szóló hírek sem nélkülözték a politikai hátteret, 1851 decemberében például Horváth Anna Pesten a piacon egy hamis 10 forintost akart kiadni, mely egy közepes minőségű, kézzel készített hamisítvány volt, „Éljen Kossuth, éljen a Szabadság, éljenek a honvédek” felirattal. A hamis pénz előállítója minden bizonnyal bérlője, egy Benyás nevű szűcslegény lehetett (1851. december 21–27.). A Vajdaságból is vannak értesüléseink forradalmi feliratú hamis pénzek használatáról. 1851 márciusában egy elfogott magánlevél tesz említést a Baja környékén felbukkant „Éljen K. egy haza! egy korona! egy ügy!” feliratú kéttallérosokról, ugyanazon év őszén pedig a zimonyi kormány megbízott jelent a Kossuth-agitátorok által minden bizonnyal a szerb lakosság körében terjesztett egykrajcárosról, mely hátoldalán a következő szöveg (a jelentés csak a német fordítást közli) volt olvasható: „Hívjátok cárotoakat és oroszaitokat – sosem jönnek ők el”.⁴⁰

Az ellenállás sajátos formáját jelentették a nyilvános helyeken, utcán, vendéglőkben elkövetett kisebb-nagyobb nyílt demonstrációk. Ezek leggyakoribb színhelye persze valamely kocma vagy vendéglő volt, ahol némiképp „felborozva” – ahogy az egyik esetet Pauler Tivadar kommentálja naplójában⁴¹ – a félelmek és gatlások kötelé-

kein könnyebben áttörhettek a külvilág elől a szívek és fejek legmélyére zárt érzelmek és gondolatok. Tény azonban, hogy a jelentések csak egyetlen esetben említik az elkövető erősen ittas állapotát, s így az ital szerepét nem szabad túlértékelnünk. Szinte minden hétre jut egy lefogatott céhes legény, akit egy-egy „Éljen Kossuth” vagy „Éljen Lajos” kiáltás után sietve őrizetbe vettek. Matzka asztaloslegény például Pesten egy ivóban Kossuth portréját mutogatta az ivótársaknak „ez Kossuth, az egyetlen” szavakkal kommentálva (1851. november 9–15.). Mindezt persze a házak falára is fel lehetett jegyezni, s akkor már sokkal nehezebb volt az elkövető lefűlése. Protmann pesti rendőrigazgató 1853 februárjában rendeletet tett közzé, mely minden háztulajdonost 10–100 forint közötti büntetés terhe mellett és minden házmeztartó elfogatás terhe mellett kötelezett arra, hogy „minden felirat vagy bármi politikai tárgyú ragasztvány a leggyorsabban eltávolíttatni fog, és pedig reggel 8 óráig. A felírások kitorlesztendők, a ragasztványok pedig leszedendők s haladéktalanul a rendőrigazgatóságához beszolgáltatandók.”⁴² A besúgók hada viszont igencsak hegyezte fülét a kocsmákban és vendéglőkben. Az izgató tartalmú beszédeknek külön súlyosbító körülménynek számítottak a felségsértés esetei. Igencsak sűrűn fordul elő, hogy Ófelsége elleni „leggyalázatosabb beszéd” miatt letartóztatásra kerül sor. Kiss Erzsébet szolgálóleány például Pesten 1852 februárjában két Kossuthot és a forradalmat ostorozó egyént Schwarzelb kutyának nevezett, akiket saját kezével tudna megfojtani, s mindeközben Ófelségét is hasonló módon szidalmazta (1852. február 15–21.). Külön műfajt jelentett a birodalmi kormányzat vezető személyiségeit és az uralkodót gúnyoló pasquillusok előadása. A jelentésekből is kirajzolódik, hogy az efféle versikék előadása, lemásolása, terjesztése igen széles körben elterjedt volt. 1851. augusztus végén például – amint azt már említettük – Tóth Pál ácsmester Kolozsvárott nyilvános helyen egy magyar verset olvasott fel „Búcsú a pipától” címmel, amely „felettből ellenséges és izgató hangon” támadta a dohánymonopóliumot és az adózást (1851. augusztus 31.–szeptember 6.).⁴³

Az adott időszakban két súlyosabb felségsértő esetről számolnak be. 1851 augusztusában a császár születésnapjára ünnepségeiről készült összefoglalásban megemlítik, hogy Debrecenben egy professzor az Ófelsége egészségére elhangzott tósztt alkalmával egyetlen alkalommal sem érintette poharát (1851. augusztus 17–23.). Két héttel később ismét csak Debrecenből jelentik, hogy a helyi Kaszinó közgyűlésén a polgármester javasolta, vásároljanak egy Ferenc József képet 10 Ft-ért, s kérte, felállással szavazzanak erről. A negyven résztvevőből senki sem állt fel, sőt egyikőjük, „D[ok]tor Med. Margitay azzal a rosszvindulatú kérdéssel fordult az elnökhöz, hogy tulajdonképpen van-e a kaszinónak képgyűjteménye” (1851. augusztus 31.–szeptember 6.).⁴⁴

Természetesen nemcsak a versek, hanem a dalok is az önkényuralom rendőrségének kedvelt célpontját jelentették. A „forradalmi gúnydalok” éneklése avagy a Rákóczi- vagy Kossuth-induló, illetve a Marseilles elhúzatása egyaránt büntetendő cselekménynek számított Bach 1851. júliusi rendelkezése szerint. Vissza-visszatérő konfliktusforrás volt a vendéglőkben a zenekar által játszott zene. 1852 februárjában Pesten Livius Marquis Erbas Odescalchi egy sörözőben 5 Ft-ot adott a zenészeknek, hogy játsszák el a fent említett három indulót, s amikor ezt megtagadták, tettleg bántalmazta őket. A márkit, aki – teszi hozzá sietve a jelentést író – „mint könnyelmű, romlott egyén már hírhedt”, ezért a helytelen politikai nézeteit eláruló magatartás miatt őrizetbe vették (1852. február 15–21.). De egy efféle konfliktushoz az sem volt szükséges, hogy a forradalomhoz szorosan kapcsolható zeneművek körül forogjon a vita. Zágrában például Andreas Schubert henteslegényt azért vették őrizetbe, mivel a zenészekkel magyar zenét akart húztatni, akik ezt megtagadták, erre ő szidalmazta őket az uralkodóval egyetemben (1851. augusztus 31.–szeptember 6.).

A kormányzat által rendezett ünnepélyes alkalmak is lehetőséget teremtettek a demonstrációra. A kor legismertebb – Berzeviczy Albert által leírt – esete az volt,

amikor 1850 augusztusában a császár születésnapja alkalmából a pesti színházban rendezett ünnepség során a karzaton helyet foglaló, főképp céhlegényekből álló közönség a néphimnusz alatt pisszegett és hangoskodott. Az efféle nyílt szembeszegülést azonban korántsem támogatta a nemzeti ügy minden elkötelezettje. Az a Szilágyi Sándor például, aki kiadványaiban a szabadságharc leplezetlen dicsőítését kísérte meg a hatósággal ujjat húzó makacs konoksággal, erről az eseményről a következőket írja visszaemlékezéseiben: „Ki ne kárhoztatta volna például azon a társadalom alsó rétegéhez tartozó pár suhancot”, s akik benn voltak a színházban, döbbenet hallgatták őket, „remegve a különben is üldözött nemzeti színházért...”⁴⁵ Hasonló inzultusok érték azonban Albrecht fő kormányzót is, például 1851. december 31-én, amikor a magyar nemzeti színházban Dionys Ziegler, egy pesti háztulajdonos fia többszöri figyelmeztetés ellenére is megtagadta, hogy Albrecht megjelenésekor levegye kalapját (1851. december 28.–1852. január 3.). A tiszteletére rendezett katonai szemle alkalmával pedig Simonyi Ignác napaszámos – s itt jegyzi meg a jelentésíró: erősen ittas állapotban – hangosan ezt kiabálta: „Én szolgáltam Kossuthnál, éljen Kossuth!” (1851. december 14–20.) Ezen alkalmakkor mégis inkább a passzivitás stratégiája érvényesült tömeges méreteken. Főként erdélyi visszaemlékezők tárják elénk, a helyi politikai vezetés hogyan igyekezett legalább minimális együttműködési készséget kikényszeríteni a lakosságból egy-egy hivatalos ünnep alkalmával. Kolozsvárott például 2–3 katona egy hónapnyi beszállásolását irányozták elő a házuk díszkivilágítását megtagadókkal szemben⁴⁶, Gyulafehérvárott pedig 1850 augusztusában 5 pengő forint büntetés terhe alatt kötelezték a polgárokat a díszkivilágítás mellett az ünnepi misén való részvételre is.⁴⁷ Mégsem sikerült a kívánatos eredményeket elérni. A császári születésnap 1851-es kolozsvári eseményeinek összefoglalójában megemlítik, hogy bár a katonai és civil hatóságok fényesen megünnepelték az eseményt, sőt Wendler vaskereskedő saját költségére fényes lakomát adott részükre, mégis a lakosság csak csekély mértékben vett részt az eseményekben, s ugyan az ünnepségeket megelőző este a díszkivilágításban tündöklő magyar színházban magyar operaelőadás volt, oda csak „szokatlanul gyér közönség látogatott el” (1851. augusztus 17–23.). Albrecht főherceg kinevezés után pest-budai fogadását is igyekezett a kormányzat kellő ünnepélyességgel felruházni. A jelentésből kiderül azonban, hogy bár nagy tömeg gyűlt össze, „élénk öröm jeleit nem lehetett tapasztalni, minden csak a csendes szemlélődésre korlátozódott.” Szerenádra is sor került báró Prónay, a zenekonzervatórium igazgatója vezetésével, bár néhány nappal korábban Prónay magyar nyelvű fenyegető levelet kapott. A polgárházak kivilágítása sem volt „tündöklőnek” nevezhető. Megtörtént a Hentzi sírjánál tervezett megemlékezés is, sőt a magyar színházban a Márta című opera bemutatóján telt ház volt, Albrechtet háromszoros „Éljen!” kiáltás fogadta. Mindemellett is megjegyzik, hogy az Albrecht kinevezését követő lelkesedés „láthatóan mérséklődött”, mivel az emberek eredetileg nagy változásokat vártak kinevezésétől, s ebben csalódniuk kellett. A jó szervezés legfőbb eredményeként azt jelölik meg, hogy ellendemonstrációra nem került sor, pedig az „ellenzéki párt” néhány napja állítólag már azon dolgozott. Csupán néhány inaslegényt és tanulókat vettek őrizetbe „füttyülésért és szemtelen, tiszteletlen magatartásért” (1851. október 5–11.).

A harmadik, tárgyalt időszakunkban a közvélemény figyelmének előterében álló esemény a Magyarországot elhagyott emigráns vezetők „in effigie”, jelképes kivégzése Pesten az Újépület börtöne előtt 1851. szeptember 22-én. A jelentés a következőképp számol be a történetekről: Körülbelül százötven lakos gyűlt össze, amikor fél nyolckor sor került a neveket tartalmazó fekete táblának az akasztófára való kifüggesztésére. A tömeg komolyan és nyugodtan viselkedett, ám az aktus közben két civilruhás rendőr észrevett egy fiút, aki egy közelben levő farakáson állva két képet tartott kezé-

ben, s azokat az összegyűlt tömegnek mutatta. Az egyik az uralkodó képe volt, a másik pedig az alkotmányadás aktusát ábrázolta. A fiú neve Ignaz Weber, 10 éves, egy asztaloslegény fia. A képeket egy játékkereskedésben vette, amire a pénzt anyjától kapta. Állítólag egy pajtása mondta neki, hogy mutassa azokat a publikumnak, de mindez csak kibúvónak tűnik, valószínűleg megfizették és felbújtották. Két héttel később jelentették, hogy előállították a fiú két játszótársát is, s azokat, valamint apját s annak „ágyasát”, Kartus Erzsébetet a demonstráció megszervezésében való részvétel miatt átadták a hadbírósnak (1851. szeptember 14–20., szeptember 28.–október 4.). Ugyanehhez az eseményhez kapcsolódott az a – korábbiakban már említett – feljegyzés is, ami ezen a délutánon Gróf Bethlen és feleségének gyászruhás kikocsizását örökíti meg.

Természetesen a közvélemény törekedett arra is, hogy a kormányzat ellenében a maga, a forradalomhoz kapcsolható ünnepeit megünnepelhesse. A jelentések beszámolnak arról, a rendőri szervek milyen árgus szemekkel figyelték például május hónapban, Buda ostromának évfordulója táján a lakosokat. Megállapítják, hogy május 21-én csak kevesen jelentek meg a tabáni temetőben az itt elesett honvédek sírjánál, de előző éjjel ismeretlen elkövetők kilenc virágkoszorút helyeztek el a sírhalomra (1852. május 16–22.). De a Vajdaságból is arról számolnak be, hogy Zentán hivatalnokok, katolikus papok és a magyar értelmiség egy csoportja megemlékezett március 15-éről.⁴⁸ Mindekelőtt azonban a Lajos-napi ünnepségek váltak hírhedté a korban, Nagybecskerekben például 1851. augusztusában a helyi kaszinóban ünnepelte meg néhány magyar szellemű „Magyarone” tősztok kíséretében a jeles napot.⁴⁹

A politikai szervezkedés fogalmát a kor viszonyai között igen nehéz körvonalazni, hiszen egyrészt a kormányzat minden apró megnyilvánulásban összeesküvést szimatoló szemlélete, másrészt a közvéleménynek a forradalom tárgyi emlékeihez és szelleméhez való ragaszkodása átpolitizálta a mindennapok cselekedeteit is. A politikai gyanúsításhoz elegendő volt „notorikusan rossz politikai beállítottságú személyekkel” (1852. május 2–8.) – főként ha azok emigrációban éltek, mégha közeli családtagok is voltak – folytatott levelezés vagy egy-egy külföldi utazás. Épp ezért az utókor olvasója bizonyos esetekben csak kétségekkel minősíti politikai jellegűeknek a jelentésekben szereplő eseteket. 1851 decemberében például beszámolnak arról, hogy Marosvásárhelyen este két alkalommal is, több mint egyórás különbséggel belelőttek báró Kemény Pál lakásának ablakaiba. Az első lövést az ablakkeret felfogta, a második azonban behatolt a szobába, de szerencsére senkit sem sebesített meg. A ház közvetlenül a kerületi biztos Grois háza mellett állt, ezért a jelentésíró szerint feltételezhető, hogy a merénylet inkább ő ellene irányult, mivel Kemény Pál semmiféle politikai tevékenységben nem vett részt (1851. december 7–15.).

Egy hónappal később kiutasítottak két skót misszionáriust, Robert Smith-t és William Wingart-t Magyarországról, akik 1841-ben érkeztek a Lánchidat építő angliai munkások lelki gondozása céljából. Később azonban zsidók térítésével foglalkoztak, a megtértek gyermekei számára engedély nélküli iskolát működtettek. A skót misszió a lehető legolcsóbb áron terjesztette Bibliáit az egész országban, s térítettek a presbiteriánus egyház számára. Mindemellett politikai tekintetben is ellenségei voltak az osztrák kormánynak, bár e tekintetben konkrét tetteket nem tud a jelentés készítő a rováusokra írni (1852. január 11–17.).

1852 áprilisában kilenc egyetemi hallgatót tartóztattak le Pest-Budán, akik március eleje óta csaknem naponta találkoztak délutánonként. Ők azt állították, hogy csak társalgásra jöttek össze, de némelyiküknél a házkutatás alkalmával forradalmi tartalmú irományokat és brosúrákat találtak, ennek alapján feltételezték, hogy az összejövetelek politikai jellegűek voltak (1852. április 11–17., 18–24.). Néhány hónappal korábban ugyanott egy másik ”klikk” szervezkedésének élesebb körvonalai bontakoztak

ki, amelynek célja a „lojális törekvések álcája alatt” az volt, hogy a rendőrség szervezeti elleni gyanúsítgatások terjesztésével a „rendőrséget magyar kézbe juttassák át”. A két főkolompos Alkér pesti magisztrátus tag és „egy exaltált, erkölcsi tekintetben már korábban kompromittálódott asszonyi személy, név szerint Johanna Löffler”. Ez utóbbi – a jelentés szerint – felkereste a pesti vonatpályaudvar felügyeletére beosztott rendőrpáncsot, Müllnert, hogy megnyerje a szervezkedésnek. Célként többek között Geringer, Protmann, Forgách gróf eltávolítását nevezte meg, azt állította, hogy nagy változások vannak készülöben, s őt azzal bízták meg, hogy adatokat gyűjtsön, hogy azokat majd Albrecht kormányzó audienciáján elmondhassa. Igyekezett Müllnert feltevései ellen hangolni, a rendőrségi alkalmazottak rossz helyzetét panaszolta, amiért a városparancsot tette felelőssé, mint ahogy azért is, hogy Müllnert a legutóbbi alkalommal nem léptették elő. Mindez azonban majd megváltozik – tette hozzá –, ha Müllner csatlakozik hozzájuk, a kormányzónak majd lesz gondja rá. A pályaudvar parancsok azonban nem engedték a megvesztegetési kísérletnek, s feljelentést tett – bizonyára ezen a módon inkább biztosítottak láttá előléptetésének ügyét (1852. január 18–24.).

Feltűnik a jelentésekben az ebben az időszakban nekiinduló, de már kezdeti szakaszától kezdve a rendőri szervek megfigyelése alatt álló Makk József-féle szervezkedés története is, főként az erdélyi vonal felgombolyítására vonatkozóan találhatunk néhány utalást a jelentések között, mindenekelőtt Veres Ignác, a csíksomlyói ferences kolostor gárdiánja és Andrássy Rafael, a marosvásárhelyi ferences előjáró, valamint Kese Elek és Ruzicska Mátyás személyével kapcsolatban (1851. szeptember 7–13., december 7–15., december 28. – 1852. január 3.).

A kormányzat szemében azonban a teljesen megsemmisítettnek hitt liberális csoport híján a fő politikai ellenfél – s ez a jelentésekből is kirajzolódik – az ókonzervatív csoport volt, mely a magyar alkotmány semmibevételével, az országnak a birodalomba történő beolvasztásával szembeni tiltakozását éppen a forradalom ideje alatt tanúsított lojális magatartásának köszönhetően nyíltan kifejezésre juttathatta s kifejezésre is juttatta. A konzervatív tábor egyes személyiségei újra és újra előbukkannak a megfigyelték között. 1851 augusztusában például a kassai kerületi hatóságok összegzik „jól értesült forrás” alapján a konzervatívok programját: föderatív rendszert követelnek Magyarország és Ausztria között, azaz elismerik az uralkodó közösségét, emellett a hadügy, külügy, a pénzügyek és a kereskedelem terén a közös minisztériumot és a birodalmi gyűlést, azonban külön minisztériumot szeretnének a belső igazgatás, az oktatás- és igazságügy, valamint a mezőgazdaság területén, s azt is követelménynek állítják, hogy a közös minisztérium hatáskörébe tartozó ügyekben kidolgozott törvényjavaslatokat meg kell vitatnia a birodalmi gyűlés mellett a magyar országgyűlésnek is. A politikai választójogot magasán megállapított adófizetési census alapján kell rendezni. Az igazságügyi tisztviselőket az uralkodó nevezzé ki, csekély fizetéssel, de elmozdításukra ne legyen lehetőség. A municipális rendszert is vissza kell állítani, hiszen az nagy mértékben csökkentené az adminisztrációs költségeket, s ez lehetővé tenné az adózás csökkentését, a fogyasztási adó eltörlését. Támogatják viszont a birodalmon belüli belső vámhatár eltörlését. A robotmegváltás terheit ők az érintettek hárítanák. Véleményük szerint be kell szüntetni a csendőrség és az osztrák rendőrség tevékenységét Magyarországon. A nemzetiségek egyenjogúsága elvétől, mely csak „fantom”, el kell tekinteni, mivel „Magyarországon csak magyarok léteznek”. Nyíltan hirdetik, hogy miután majd Magyarországon ők kerülnek fölénybe, Bécsben is hatalmi pozícióba jutnak (1851. augusztus 3–9.). Ugyanebben a hónapban Kolozsvárról báró Jósika Samuról érkezett részletes jelentés. Kiemelik, hogy bár Jósika kívülről nézve hideg, tartózkodó személyiség, de belül égő tűz melegíti, s megvan benne a kitartás, hogy igyekezzen

tervét szép lassan, lépésről lépésre megvalósítani. Ezért szemmel kell tartani őt, mivel várhatóan nem marad meg a pusztai szavaknál és a cselekvés terére lép. Biztonságban érzi magát, mondván, „nekem semmit sem tudnak felróni”. Ezért igen szenvedélyesen nyilatkozik a jelenlegi kormányzati rendszer ellen, különösen erős haragot táplál Bach és az uralkodó első szárnysegédje, Grünne gróf ellen. Kijelentette, „Bachnak távoznia kell, ... Schwarzenberget ellenőrzés alá kell vonni.” Nagy reményeket helyez Metternichbe és annak feleségébe, Zichy grófnőbe. Nézetei szerint nem lehet szó részleges eredményekről, „vas következetességgel” csügg a régi magyar intézmények és a magyar szeparatizmus kultuszán (1851. augusztus 17–23.).

A jelentések minden esetben jelzik, ha – s legtöbbször ez volt a helyzet – hadbíróági eljárás indult az elkövetők ellen. A kiszabott büntetésekről azonban csak egyes ügyeknél értesülhetünk. 1851 decemberében – bizonyára a hadbíróóságok túlterheltsége miatt – kiterjesztették a rendőrség büntetést kiszabó jogkörét. Eszerint forradalmi dalok elénekléséért vagy eljátszásáért, politikailag veszélyes kijelentésekért, más népfajok és felekezetbeliekkel szembeni ellenséges kitételekért, címerek rongálásáért, hirdetmények leszakításáért, forradalmi képek vagy jelképek rejtegetéséért, 50 forint értékig terjedő Kossuth-bankók rejtegetéséért, katonai vagy rendőri személyek megsértéséért a rendőrség saját hatáskörében szabhatott ki büntetést, de csakis elzárással büntethetett, maximum tizennégy napra, s legfeljebb kétszeri kenyéren-vízen történő böjtöléssel.⁵⁰ A sajtóban közzétett hadbíróági közleményekből azonban jól nyomon követhetjük a büntetéseket. Egy 1853 januárjában közzétett haditörvényszéki közlemény szerint például fegyver és fegyveralkatrészek és töltények engedély nélküli birtoklásáért három főt négyhavi fogságra, „másodfokú felsegysértésért izgató beszédekkel súlyosbítva” egy főt hathónapi, vasban töltendő fogságra, „forradalomra emlékeztető képek, nyomtatványok és egyenruha birtoklása miatt” többeket tizennégy napi, vasban töltendő fogságra, a csendőrség és más biztossági hatóságok elleni szembeszegülés miatt férfiakat 40 bot-, nőket pedig 40 vesszőütésre ítélték.⁵¹ Úgy tűnik, a hatóságok különösen nagy szigorral büntették a forradalmi szellemű megemlékezések résztvevőit és szervezőit. A minisztertanács egyik ülésén például Krauss igazságügyi miniszter beszámolt Angyal Antal volt gyógyszeráros kegyelmi kérvényéről, aki otthonában feldíszított egy Kossuth mellszobrot, s azt barátainak mutogatta. Ezért 8 évi börtönre ítélték, azután büntetését megfelezték, eddig két évet töltött le, s javasolja, hogy engedjék el neki a hátralevő kettőt. Lieszkovsky ügyvéd pedig Egerben – terjeszti Krauss társai elé ugyanazon év júniusában – 1851. március 15-én rendezett egy pincében nagy ünnepséget, melyen tósztok és Kossuthra kiáltott éljenek hangzottak el, a jelenlevő cigányzenészeknek Kossuth-, Perczel-indulót s hasonló más zeneműveket kellett játszaniuk. Ezért őt 3 évnyi könnyű vasra ítélték, de az ünnepségen részt nem vevő pincetulajdonos is kétéves elzárásra ítéltetett. Krauss javaslata szerint megfelezték büntetésüket.⁵² Ugyanakkor a rejtegetés – kivéve a fegyverrejtegetés eseteit – jóval kedvezőbb elbírálás alá esett. Protmann például 1852. június 28-i rendeletében leszögezi, hogy ezekért 1–14 napos elzárás jár, de ha bebizonyosodik, hogy „nem gonosz szándék rejtőzött” amögött, elegendő a tárgyak pusztai elkobzása is.⁵³

Ha áttekintjük a jelentésekben szereplő elkövetők foglalkozásának listáját, igen sokszínű kép tárul elénk, mely a háztulajdonostól kezdve, a bortermelőn, a vendéglőtulajdonoson, a kézművesmesterek és legények legkülönbözőbb változatain keresztül a gyári munkásig, napszámosig terjed. A jelentések elsősorban a városi társadalom különféle csoportjaiban megtalálható magatartásformákról szólnak, falusi hírekkel csak elvétve találkozhatunk közöttük. A városi társadalmon belül azonban lényegében minden réteg képviselteti magát, bár különböző súllyal, a legtöbbet a kézműveslegények hallatnak magukról, ők alkotják a nyíltabb demonstrációs formák bázisát. Mestereik inkább

a „rejtegetés” kategóriájában járnak elől. Elvértve fordul elő kereskedő a lefülelték között, azok is leginkább szakmájukhoz kötődő „bűnökért”, sőt a kereskedőket több vonatkozásban is (például az „önkéntes” államkölcsonöknél) mint a birodalmi kormányzat céljai irányában a többi csoportnál nagyobb fogékonytságot eláruló csoportot említi.

Az e korra vonatkozó visszaemlékezések szinte mindegyike kiemeli a nők szerepét a forradalmi szimbólumok rejtegetésében, az ereklyeként őrzött szövegek titokbani másolásában és terjesztésében, a gyász vagy a nemzeti szimbólumok színeit az öltözetben megjelenítő tiltakozásban. Ezt a képet ezek a jelentések is megerősítik, minden „bűnkategóriában”, beleértve a fegyverrejtegetés vagy a felségsértés nyílt eseteit is találunk nőket a perbe fogottak között. A nők intenzív társadalmi-politikai aktivitása nemcsak a magyar társadalmat jellemezte. A szászok viszonyait vázoló jelentés 1851 októberében szintén arról panaszkodik, hogy „az asszonyok is a kormányzásba ütik orrukat, s ezzel befolyásuk egy további ellenséges elemet képez.”⁵⁴ Persze ennek a megnövekedett aktivitásnak nemcsak a kormányzat körében akadtak ellenzői, Pauler Tivadar feljegyezte például, hogy „Virozsil [Antal, szintén egyetemi tanár] ma azt állítja, hogy a politizáló asszonyokat mind nyilvánosan meg kellett volna virgázni...”⁵⁵ A csendőrségi szabályzat is vétségnak minősítette a nők felvételét egy politikai egyesületbe, illetve akár csak hallgatóként való jelenlétüket az egyesület ülésén.⁵⁶

Felekezeti vagy nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó adatokat a jelentések nem tartalmaznak, az izraelita vallású személyt azonban mindig gonddal feljegyzik. Az önkényuralom polgári-katonai kormánya 1849-ben külön hadisarcot vetett ki a zsidó egyházközösségekre, mintegy megtorolandó azoknak a forradalmi magyar kormányt lelkesen támogató korábbi magatartását. 1853-ban sor került számos – köztük a zsidóság tulajdonszerzését korlátozó – korábbi rendelkezés visszaállítására. Ugyanakkor tudjuk, hogy a magyar közvélemény egy része a zsidóságot az önkényuralmi kormánnyal való együttműködéssel vádolta.⁵⁷ A szóban forgó jelentések tartalmazzak mindkét vélekedést alátámasztó híreket. Egyrészt kiemelik, hogy például Kassán 1851-ben az uralkodó születésnapján rendezett ünnepségeken csak kevesen vettek részt közülük (1851. augusztus 17–23.), vagy hogy Pozsonyban egy izraelitát „meg nem engedett kalapviselért” letartóztattak (1852. április 18–24.), ugyanakkor Pest-Budáról jelentették, hogy az államkölcsonök tekintetében lelkesen buzgólkodnak (1851. szeptember 7–13.). A későbbi kölcsönjegyzéseknél is jelezték a zsidó polgárok készségességét. 1854-ben Protmann jelentette, hogy a pesti zsidó hitközség 600 ezer forintot jegyez, s hogy a nagykereskedők viszont arról határoztak, hogy közülük senki sem jegyez ezer forintnál kevesebbet.⁵⁸ Jelentéseink szerint Heiligen Verein der Israeliten névvel hazafias, kormánypárti összejöveteleket szervező egyesület is alakult (1852. február 22–28.). A zsidókkal szemben ellenséges közhangulatnak persze nem volt mindig szüksége konkrét politikai indítékokra. Kassán például feljegyzik 1852 tavaszán, hogy a magyarországi hivatalnokok nemzeti jellegű uniformisát elrendelő intézkedés hírére a közvéleményben mindenféle találgatások keltek szárnyra, melyek szerint május 1-jétől eltörlik majd a bélyegadót, a fogyasztási adót, sőt a bankjegyeket is forgalmon kívül helyezik. Amikor azután nem jelent meg a várt, ezt elrendelő pápens, azonnal suttozni kezdtek, hogy mindezt „a zsidók találták ki, hogy a bankjegyeket magukhoz gyűjtsék” (1852. április 25.–május 1.).

A legérdekesebb talán mégis a hivatalnoki kar szereplése a tudósítások vádlottjai között, hiszen hajlamosak vagyunk az önkényuralmi kormányzat tisztviselői karát a közigazgatás legalsóbb szintjeitől kezdve felfelé haladva végig engedelmes, a kormányzati célokat lelkes meggyőződéssel vagy – jobbik esetben – beletörődő rezignációval követő, akarat nélküli eszköznek tekinteni. A jelentésekből azonban úgy tűnik, hogy a

városi magisztrátusok tagjainak magatartásáról távolról sem alkothatunk ilyen leegyszerűsítő képet. Nemcsak a rosszul fizetett kishivatalnokok elégedetlenségéről olvashatunk (1852. május 9–15.) vagy egy-egy hivatalnok kihágásáról, mint például Nagyváradon történt 1851 novemberében, amikor a kisjenői járási bíróság egyik fogalmazója, Bogyó Pál ellen indult eljárás, mivel az uralkodó személyét illető „undorító gúnyverset” találtak nála (1851. november 9–15.), vagy amikor Kolozsvárott az uralkodó szidalmazása címén fogták perbe Bányay városi hivatalnokot. Ugyancsak Nagyváradon immáron két megyei tisztviselőt bocsátottak el – amint azt már a korábbiakban említettük – a kalapjukra tűzött kokárdát utánzó virágcsokor viselete miatt (1851. július 13–19.), s újra megemlíthetjük itt a klikk szervezéssel vádolt Alkéri pesti magisztrátus-tag nevét is (1852. január 18–24.). Két esetben a jelentések nem egyes személyeket, de a városi testület egészét vagy annak egy csoportját vádolják a kormány politikájával ellentétes célok követésével. Nagyváradon ugyanis az új utca- és térnevek meghatározásánál azt az utcát, ahol „az elítélt Jakob” háza állt, tudatosan Jakob utcának, s az Aradon kivégzett Nagysándor József tábornok szülőházának utcáját pedig Sándor utcának nevezték el, ami ellen a helyi rendőri szerveknek kellett fellépniük (1851. november 9–15.). A budai magisztrátus ellen – ahogy erről már szintén szót ejtettünk a korábbiakban – pedig az a vád merül fel, hogy a „magyarizmus” hullámában mártózza ők is szervezkednek a német nyelv használati körének szűkítése érdekében (1852. január 25–31.). Ezek a hírek némileg átszínezhetik a kormányzat és helyi végrehajtó szerveinek viszonyáról eddig kialakított igen egyszerűnek tűnő képünket.

A jelentések azonban nem csak egyének tetteit örököltik meg, hanem bizonyos kérdésekben képet adnak a közvéleményt foglalkoztató konfliktusokról is, így például az 1848–1849-ben oly éles nemzetiségi konfliktusok utócsatározásairól. A frissen megalakult Schwarzenberg-kormány, majd a trónra lépő Ferenc József is 1848–1849 telén nyilvánosan hitet tett a birodalmat alkotó népek, nemzetek egyenjogúságának elve mellett, ami bekerült az 1849. márciusi oktrojált alkotmányba is, s az önkényuralmi időszak kezdetén a birodalmi kormányzat politikai propagandájában központi szerepet játszott. A birodalmi centralizáció intézményrendszerének kiépülésével párhuzamosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a nemzeti mozgalmak követelései nem hozhatók összhangba a centralizált abszolutista rendszerrel, s bár a jelszavak még tovább éltek egy ideig, a kormányzat célja egyre inkább e nemzeti mozgalmak háttérbe szorítása, mintsem a velük való együttműködés lett. E jelentések is jól tükrözik a kormányzat dilemmáit, preferenciáit.

A népek közötti megbékélés szükségességének gondolata több hír kapcsán is megfogalmazódik. Danielik János – már az előbbieken említett – perbefogásának egyik fő indoka is az volt, hogy a német nyelvű egyházi beszéd elleni agitációval Danielik „felkelti a nemzetiségek közötti gyűlölködést és nyelvharcot” (1851. augusztus 3–9.), Saguna, erdélyi görögkeleti püspöknek a brassói új román gimnázium alapkövetési ünnepségen elhangzott „hazafias tószjtát” viszont nagy meglepedettséggel említi a jelentésíró, mivel a püspök „a különböző nemzetiségek és felekezetek testvéri együttélésén keresztül megvalósítható közös jó előmozdítása” mellett tett hitet (1851. október 5–11.). Ugyanakkor az is világos, hogy ennek a kibékülésnek a feltételeit a kormányzat kívánja diktálni. Az állampolgár anyanyelvhasználati jogát a hivatalokkal való érintkezésében és az alapfokú oktatásban védelmükbe veszik a kormányzati szervek a jelentések tanúsága szerint. Igen megrovóan említik például 1851 nyarán, hogy a Gömör megyei törvényszék határozatban kimondta, hogy csak magyar nyelven készített beadványt fogadnak el (1851. július 27.–augusztus 2.). S hogy nem pusztán a magyar nyelv használati köre szűkítésének igényéről van szó, mutatják a horvátországi báni tanács által irányított Fiuméből érkező hírek.

Fiumében a horvát és az olasz nemzeti mozgalom törekvései feszültek egymásnak. A jelentések részletesen beszámolnak ezekről a csatározásokról, melyek során a birodalmi kormányzat a korábbi szövetséges horvát nemzeti mozgalom expanzív energiáit igyekezett tompítani, s velük szemben a nemzeti egyenjogúság jelszava alatt – de persze sokkal inkább praktikus politikai megfontolásból – az olasz lakosság érdekeit támogatni. A birodalmi kormány és a horvát nemzeti mozgalom céljait érvényesíteni igyekvő báni tanács közötti konfliktus gyökerei jóval előbbre nyúlnak vissza, hiszen már 1849 elejétől kezdve nyomon követhetők ennek jelei, a Horvátországtól távol lévő Jellacic közvetítési kísérletei ellenére is. E folyamat tetőpontját jelentette a báni tanács 1849. augusztus 4-én hozott határozata, mely megtagadta az olasz alkotmány kihirdetését Horvátországban arra hivatkozva, hogy azt csak az újra összehívandó szabor teheti meg. Ezután megkezdődött – Jellacic kellenlen asszisztálásával – a renitens báni tanács vezetői eltávolítása, a kormány autoritásának helyreállítása, a szabadszájú horvát nemzeti sajtó betiltása, a horvát nemzeti mozgalom korlátozásának időszaka. Nem véletlen, hogy 1851 őszén azt jelentik Zágrábból, hogy az Itáliában adományozott birodalmi kitüntetések keserűséget váltottak ki, mivel miközben a korona ellen felkelt tartományban ily nagyarányú kitüntetések történtek, addig az igazi érdemek még mindaddig elismeretlenül maradtak. S az sem kerülhette el a hatóságok figyelmét, hogy Jellacic nevenapján Zágrábban nagy ünnepséget tartottak, a báni színházi páholyt ez alkalommal díszítő, 1200 forintot meghaladó költséggel készült vörös bársonydrapériával, díszkivilágítással, élénk Zivio kiáltásokkal, ez alkalomra készített ünnepi kantatával (1852. március 14–20.). A fiumei események ennek az ellentétnek egy harci terепt jelentették csupán.

1851 nyarán a báni tanács köriratot intézett a fiumei egyháziakhoz, mely szerint ezentúl olasz nyelvű prédikáció helyett csak horvát nyelvűt tarthatnak. Az ennek nyomán felzúduló közvélemény hatására azonban módosításra kényszerültek, megengedve, hogy vasár- és ünnepnap délelőtt (délután azonban nem) tarthassanak olasz nyelven is szentbeszédet (1851. július 13–19.). Szeptember végén viszont már arról suttogtak nagy felháborodással a városban, hogy a horvát hivatali szervek készülnek az induló tanévtől kezdve oktatási nyelvként minden nyilvános oktatási intézményben a horvát nyelv bevezetésére (1851. szeptember 21–27.), s ahogy a jelentésíró is megerősíti, „az ultra szláv párt” folyamatosan agitál a város olasz nemzetiségű lakossága ellen (1851. október 5–11.). A küzdelem a következő év elején lángolt fel újra, amikor ismertté vált az igazságügy-minisztérium rendelete, mely a törvénykezési gyakorlatban a horvát mellett újra bevezette az olasz nyelvet is. A fiumei járási bíróság hivatalban levő tagjai 3:5 szavazat ellenében határozatot hoztak arról, hogy tiltakoznak ez ellen, s kérik, hogy az olasz nyelvet csak Fiume városában s annak közvetlen környékén használják. Ezzel egy időben a fiumei városparancsnokot az egyik horvátországi újság élesen megtámadta, mert az levelezési nyelvül nem a horvátot, hanem a németet vagy az olaszt használta (1852. január 25–31.). Egy másik cikk bírálta a bíróságokon az olasz nyelv használatát, illetve kétségbe vonta a kereskedelmi kamarában történt korábbi választás eredményét, mivel a megválasztott tagok jórészt olasz nemzetiségűek voltak. Az olasz állásponttal leplezetlenül rokonszenvező jelentéstevő beszámol arról is, hogy „a horvát vezetők tapintatlan eljárása” következtében feszültté vált a viszony a nemzetiségek között, olyannyira, hogy a zágrábi nemzeti színház céljaira kezdeményezett gyűjtőakció a fiumei lakosság körében be sem indult (1852. február 15–21.). Hónapokkal később még egyszer felbukkan Fiume a jelentések között, mivel – mint írják – a helybeli pénzügyi hatóságok között elterjedt a hír, hogy az addigi lényegében német belső hivatali nyelv helyett a szerb-horvátot fogják engedélyezni (1852. április 11–17.), ami persze a politikai erőviszonyok ismeretében minden bizonnyal csak politikai vaklármá lehetett.

Természetesen nemcsak a horvát nemzeti mozgalom lendületét találta a kormányzat túlságosan is veszélyesnek saját politikai céljai szempontjából. A közigazgatási területi beosztásnak és a hivatalszervezetnek a nemzetiségi elv érvényesülését kizáró rendezése és egységes centralizált irányítása, a német nyelv belső hivatali nyelvvé tétele az államélet minden ágában, a német „kultúrnyelv” használati köre tágításának már ekkor is érvényesülő igénye a közép- és felsőfokú oktatásban (s a németen kívül csak egy másik „kultúrnyelvet” ismertek el a birodalmon belül, az olaszt) valamennyi nemzeti mozgalommal összeütközésbe hozta a birodalmi kormányzatot. Bírálata érte a jelentésekben is például a vajdasági szerb nemzetiségi mozgalmat az eszéki főgimnázium körüli – már ismertetett – csatározások miatt (1852. március 14–20.).

Erdélyben is tovább izzottak a nemzetiségi szenvedélyek a hamu alatt, kiegészülve a kormány centralista törekvéseivel való szembenállással. 1851 nyarán már részletes jelentés készül az Erdélyt lakó „négy nemzet” soraiban uralkodó közhangulatról. Ebben a magyarok magatartását a „passzív engedelmességgel” jellemzik, bár – teszik hozzá – a fiatal nemesség aktívan arra törekszik, hogy a kormány intézkedéseit lekicsinyellje. A polgárság teljesen a nemesség káros befolyása alatt áll. S különösen a nők mutatják ki szimpátiájukat a forradalom iránt. A székelyek is megadóan engedelmeskednek, bár a magyarokhoz hasonlóan őket is nagyon sújtja a volt honvédek besorozását elrendelő intézkedés, mely – fejti ki a jelentésíró – a kis kompromittáltakat sújtja, miközben a nagy bűnösök már esetleg időközben kegyelmet kaptak. Ezért javasolja ezen intézkedés felfüggesztését vagy enyhítését, például a családok apák esetében. Részletesen szólnak a románok között folyó kormányellenes agitációról is. Mint írják, a románokra az elnyomás hosszú évszázadai demoralizáló hatással voltak, ehhez járul a kulturális fejlettség alacsony szintje, melynek következtében erős bennük az „idegen tulajdon iránti vágy”, de az uralkodó iránti mély tisztelet is. Mélyen gyökerező gyűlölet jellemzi a román parasztot a magyar birtokosok irányában, akikre most is mint uralkodója ellenségére és saját elnyomójára tekint. A román értelmiség, a papság és a volt tribunok ugyanakkor egy dákóromán birodalomról álmodoznak, és szisztematikus propagandát folytatnak a nép körében, melynek célja azok szemében semmisnek nyilvánítani a kormánnyal szembeni kötelességeiket. A klérus elégedetlenségének oka mindenekelőtt – vélik – a nyomorúságos anyagi helyzet, az alacsony műveltség és esetenként a teljes „züllöttség” (1851. július 13–19.). Néhány hónappal később egy másik jelentés megerősíti ezt a helyzetképet, hangsúlyozva, hogy veszély esetén a kormány nem találna a románokban „támpontot”. Egyetlen gyógyírül azonban csak az elégedetlenkedő pópák anyagi helyzetének javítását jelölik meg. Nem alakult harmonikusabban a kormányzat és az erdélyi szászok viszonya sem. Az új és szokatlan adók, a dohánymonopólium bevezetése, az ideiglenes közigazgatási viszonyok a körükben is „kedvezőtlen” hatást fejtettek ki, s nagy elégedetlenséget váltott ki az is, hogy – Ferenc József 1848. decemberi ígéretével szemben – nem rendelték őket közvetlenül a birodalmi kormányzat alá mintegy önálló koronatarományként (1851. július 13–19.), sőt 1851 végén megszüntették Szászföld területi-közigazgatási autonómiáját, majd 1852 tavaszán a szász comest, Salmen grófot is felmentették hivatalából és Bécsbe rendelték. Ennek nyomán Brassó városából néhány polgár engedélyért folyamodott Karl Schwarzenberg herceghez, Erdély kormányzójához annak érdekében, hogy deputációként megjelenve Bécsben az uralkodó elé terjeszthessék a szászok két kérését, melynek egyike az adózás enyhítését érintette, másika pedig a szász nemzet önállóságának és külön intézményeinek fenntartását, a comes tisztének megőrzését célozta. Schwarzenberg kényes helyzetbe került, hiszen – mint a jelentés megfogalmazza – minden hűséges alattvalónak, különösen pedig egy a trón iránt oly hűséges városból joga van személyesen az uralkodó elé terjeszteni óhajait, ugyanakkor maga a kormányzó is hatá-

rozottan ellenezte a szász különállás fenntartását vagy megerősítését, nem utolsósorban arra hivatkozva, hogy a szászág által igényelt autonóm „nemzeti” terület lakosságának többsége román nemzetiségű. Ennek megfelelően ez alkalommal is kifejtette: az elkülönülés a kétharmadnyi román népességben ellenséges indulatokat keltené, míg „a tartomány népeinek egybeolvadása és a német elem konzervens erőteljes támogatása a kormány részéről csak jót, a német szokások és kultúra általános terjedését hozhatja magával”. Így csak az adókérdést illetően engedélyezte a deputáció Bécsbe utazását, de azt is csak a tagok személyes költségén (1852. február 29.–március 6.).

Érzékelhető a jelentésekből már annak is halvány jele, hogy a birodalmi kormány képében jelentkező közös ellenség elindított egy még igen bizonytalan és tapogatózó folyamatot, amely során az országban élő különböző nemzetiségek között a múltbeli, helyenként megrázóan véres és erőszakkal terhes konfliktusok helyett az egymáshoz való közeledés óhaja került előtérbe a közös „németellenesség” jegyében, ami persze nem került el a kormányzat figyelmét. Természetesen a kibékülésnek ez a formája – mely oly távol esett a kormányzat által kívánatosnak ítélt, saját maga által diktált feltételektől – egyáltalán nem nyerte el tetszését. 1851 júliusában például az ország három különböző pontjából érkeztek erre vonatkozó híradások. A Horvátországhoz csatolt, s döntően horvátok által lakott Muraközből jelentették, hogy a lakosság között elterjedt a hír, hogy a területet visszacsatolják Magyarországhoz. Erre megszorodtak a hatóságokkal szembeni ellenszegülés esetei. A pozsonyi kerületben ugyanakkor arra figyeltek fel „a figyelmes szemlélő”, hogy „ott, miként az ország túlnyomóan nem magyarok által lakott körzeteiben is, feltűnő vonzalom mutatkozik a magyar nyelv és öltözet iránt”. A fővárosban pedig a Tabán egyik vendéglőjében ekkor került sor a korábbiakban már említett csetepatéra a hadsereg különböző alakulatainak katonái között a magyar és szerb táncnóták mellett a német dallamokat követelők s azok játszását megakadályozók között (1851. július 13–19.).

A jelentések persze nemcsak a politika körébe tartozó eseményeket örökítettek meg, a mindennapok magánéletébe is be-betekintést kínálnak. Összeállítható belőlük a kor bűnözési körképe, a rablás és vetkőztetés igazán az önkényuralmi időszak legelső hónapjaiban virágzó, de még ekkor is gyakran feltűnő esetei, a feleségek vagy gyermekek sérelmére elkövetett családi erőszak különféle formái, vagy egy pesti holdkóros szolgálóleány kuriózumként feljegyzett esti háztetős sétája (1852. május 2–8.). A legintimebb magánélet sem kerülhette el a hatóságok figyelő tekintetét, hiszen a kormányzat a meglazult erkölcsök és a vallásosság helyreállítását nagyon fontos kormányzati feladatnak tekintette. Angeli is megörökítette korábban már említett munkájában, milyen buzgalommal tartóztatták fel és kísérték be az őrszobába az utcai őrszemek Bécsben az utcán magányosan mutatkozó hölgyeket⁵⁹, a jelentések is feljegyzik, hogy a csendőr őrszemek a városi nyilvános házakat is rendszeresen ellenőrizték (1852. május 2–8.), de egyes falusi bírók is igyekeztek az erkölcsrendészet terén elől járni. A kaposvári járásban, Osi községben (?) például a bíró elfogatta Laky Józsefet és özvegy Hollósy Johannát „erkölcstelenség” miatt, majd a rákövetkező napon ostordurrogatás közepette örök kíséretében le s fel járatta őket végig a faluban. Mivel az özvegy szidalmazta a bírót, az hátul összekötötte kezeit, egy fához köttette és több pálcaütést méretett rá (1852. január 18–24.). De a rend őrei néhány esetben – épp a felbolydult közvéleményt lecsillapítandó – közbe is léptek egy-egy helyi rendelkezés ellenében. Kisolasziban például a katolikus pap az egyik hívőt elmulasztott gyónás miatt a pellengrére kötöztette és közszemlére kitette. Az oda érkezett csendőr őrszemnek kellett kiszabadítania, mivel az összesereglett lakosság érdekében már épp erőszakhoz készült folyamodni (1852. január 4–10.). A katolikus egyház esetében azonban sokkal inkább az állami hivatalnokok és az egyházi szemmélyek együttműködése volt a jellemző. Nagykanizsán például a helyi rendőrpáncsnokság figyelmeztette a céheket, hogy ka-

tolikus legényeik nem megfelelő mértékben látogatják a vallásoktatást (1852. február 29.–március 6.). A korabeli sajtó nagy publicitást biztosított izraelita személyek megkeresztelkedésének, a jelentések is említésre méltónak ítélték például, hogy 1852 májusában a tabáni plébániatemplomban megkereszteltek három zsidó leányt, akik „korábban notorikusan illetlen életmódot” folytattak (1852. május 16–22.). Vissza-visszatérő téma a jelentésekben a szekták terjedése Magyarországon és Bécsben, mindenekelőtt a „Krisztus követői” (Nachfolger Christi) néven ismert nazarénus szektáé. 1852 januárjában például a helytartóság elrendelte Adolf Blayer asztalosmester elmúlt év tavaszán született gyermekének és még egy néhány hónapos gyermeknek a katolikus rítus szerinti megkereszteltetését, mivel a szülők e szektához tartozván, elmulasztották azt (1852. január 25–31.). Áprilisban pedig egy 76 éves kereskedőözvegy lakásán tartóztattak le 5 kőműveslegényt és egy asztalos feleségét, akik mindannyian a szekta követői közé tartoztak (1852. április 11–17.). Mindazonáltal a hatósági erőszak nem bizonyult hatásosnak, Magyarországon főként a Dunántúlon és Pesten tovább terjedt a szekta működése, egy 1856-os összefoglaló jelentés a soproni kerületben 47 fő nazarénust jelez meg, főképpen Zala megyéből, elsősorban kézműves mestert és legényt, de igen magas köztük (27 fő) a nők aránya is.⁶⁰

Függelék

A korabeli házkutatások alkalmával nagyon sok tiltott iromány került elő. E függelékben két dokumentumot teszünk közzé. Ezek egyike egy házkutatás alkalmával készült „talált iratok” német nyelvű jegyzékének fordítása. 1852. szeptember 28-án tartottak házkutatást Josef Fiedler és Franz Wawrosch pesti rövidárú kereskedőknél, ezt követően otthonukat is átvizsgálva. Fiedlernél, akinek testvére – amint az az iratokból kiderül – forradalmi tevékenység miatt Olmützben várfogságát töltötte, találták a következő „veszélyes” tárgyakat:⁶¹

„A Josef Fiedlernél talált politikailag veszélyes iratok, képek és személyes holmik jegyzéke

Íróasztalának két titkos fiókjában:

1. egy német nyelven írt cikk két példányban 1849. október 24-i keltezéssel a következő felirattal: „A szabad állampolgár”. Az irat a leggyalázatosabban szidalmazza Öfelségét és az osztrák kormányt.
2. egy kézzel írt német nyelvű cikk Londonból 1849. [!] november 8-i dátummal Kossuth angliai fogadtatásáról
3. egy német nyelvű cikk Kossuth sumlai fogadtatásáról
4. egy forradalmi tartalmú költemény, Hamburg, 1849. október 23-i dátummal: „Klapka Györgynek és fegyvertársainak”
5. egy kézzel másolt újságcikk 1850. január 13-i keltezéssel az angol kormány Kossuth érdekében tett közbenjárásáról
6. egy német nyelvű, politikai tartalmú kéziratoss cikk 1849. december 2-i keltezéssel
7. egy ceruzával írt üzenet, amelyet tartalma alapján egy bebörtönzött politikai fogoly írt
8. egy pamflet a schwarzgelb színekről
9. egy magyar nyelvű, forradalmi tartalmú költemény: „Farsangi dal”
10. egy Oxford, 1850. február 6-i keltezésű cikk másolata: Klapka György tábornok Haynau báróhoz
11. egy költemény, mely tartalma alapján Öfelsége Pestre érkezésének alkalmából íródott

12. egy kormányellenes tartalmú vers, ami kétféleképpen olvasva más-más értelmet ad⁶²

13. kézzel írt cikk: „A kamarilla gyászjelentése”

14. egy levél a következő címmel: Madame la Comtesse de Guyon née Baronesse de Splényi

15. két Fiedler címére érkezett levélboríték, amelyben a mellékelt sorok szerint más személyekhez szóló levelek voltak találhatóak

16. Fiedler nevére szóló útlevelel a forradalmi időkben Hajnik [Pál] aláírásával

17. 26 db részben a forradalmi időkben, részben az után keletkezett politikai tartalmú cikk, költemény és proklamáció

18. egy Robert Blum⁶³ emlékérem egy Fiedler által írt nyilatkozattal együtt

19. egy Kossuth- és Bem-emlékérem egy nyomtatott nyilatkozattal együtt

20. egy Kossuth-emlékérem

21. egy 9 darab magyar ezüst hatosból és egy magyar dukátból készített óralánc

22. egy spirál alakra formált magyar garas egy ezüst húszassal, melyben 1 magyar dukát található, két rézkrajcár szintén spirál formára alakítva és egy karkötő kapcsává átalakított magyar hatos

23. egy női portré, amely mögött Batthyány portréja tűnik elő

24. 1 db 10 forintos Kossuth-bankó

2 db 5 forintos Kossuth-bankó

2 db 2 forintos Kossuth-bankó

31 db 1 forintos Kossuth-bankó

100 db 30 krajcáros Kossuth-bankó

100 db 15 krajcáros Kossuth-bankó

összesen 130 forint értékben

25. 7 db a forradalmi időkben vett jeleneteket ábrázoló kép, melyek Fiedler lakásának falán fügtek

26. a forradalmi idők lapjainak „Die Opposition”, „Der Ungar”, „Der Patriot” gyűjteménye

27. egy forradalmi tartalmú könyv: „Ueber den öffentlichen Geist in Ungarn” Leipzig, 1848.

28. a Függetlenségi Nyilatkozat szövege

29. Perczel portréja két példányban

30. egy felettebb obszcn kép Zsófia főhercegnőről és Jellacic tábornokról

31. 15 füzet a következő betiltott munkából: „Geschichte des revolüt. Zeitalters” von Held

32. két nemzetőr csákó, egy sapka, egy patrontáska s egy bajonethüvely

33. kilencvenhat 96 db kép Buda ostromáról.”

A másik itt szintén magyar fordításban közlésre kerülő dokumentum egy 1855. augusztus 23-án Temesvárott a leánynevelő Halász Péternél tartott házkutatáson előkerült forradalmi tartalmú imádságátiratok szövege.⁶⁴

„Hazánk, Kossuth és Bem nevében. Ámen!”

„Miatyánk, ki vagy Törökországban; szenteltessék meg a te neved, jöjjön el a te országod; legyen meg a te akaratom, miképpen Pesten azonképpen Bécsben is! Hazánk szabadságát add meg nekünk ma; és bosszuld meg elárultatásunk, miképpen mi is bosszút esküszünk kínzóink ellen; és ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a

bécsi gonosztól. Mert tiéd a birodalom, a korona és a dicsőség most és mindörökké. Ámen.

Üdvözlégy Bem hadvezér! Harcosaid serege van teveled, áldott vagy te a magyarok között, és áldott a te bátorságod gyümölcse, a szabadság. Bem, drága hadvezérünk, országunk reménysége, üzd el ellenségünk, harcolj érettünk, magyarokért, most vagy mihamarább. Ámen.

Hiszek egy Istenben, a magyarok Atyjában, mennynek és földnek Teremtőjében. És Kossuth Lajosban, a mi megváltónkban; aki fogantaték a korszellemtől, születék egy zempléni szüztől; szenvedék Metternich és Apponyi alatt, bebörtönzeték, éheztek; szálla alá a budai poklokra, négy évnek utána a pokolból fölemelkedék, fölméne Pozsonyba, ült az országgyűlés jobbján; onnét jött el ítélni a schwarzgelbeket. Hiszek a korszellemben; hiszek a népek közös szabadságában és egységében, az ausztriai dinasztia bukásában, Magyarország föltámadásában és az örök életben. Ámen.

Tízparancsolat

1. Ő legyen népünk és hazánk kormányzója.
Idegen kormányzót ne ismerj el a haza királyának, még kevésbé tiszteld őt.
2. Szenteltessék meg az ő neve.
3. Ne feledd, ő visszajön.
4. Tiszteld őt és vele együtt Bemet, hogy az áhított célt elérd.
5. Nagy az ő értelme (?)
6. Népének szellemében (?)
7. Bízzál, ő hittel telin hagyta el hazádat.
8. Ne engedd át magad hamis gondolatoknak.
9. Ne engedd, hogy a kamarilla bujtogatása és a hazánkkal szemben ellenséges kényurak félrevezessenek.
10. Az ördög tetteit és Ferenc utódainak minden rendelkezését, mint annak következményét, a gonosz kamarillát és a Habsburg-házat átkozd el örökre.
Ámen.

Jegyzetek

Ezúton köszönöm a Central European University-nek, hogy egyéni kutatási támogatási programja keretében lehetővé tette számomra több hónapos bécsi tanulmányutam megszervezését.

1. Ferenczi Zoltán: Deák élete. 2. kötet. Bp., 1904. 233.
2. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban: AVA), Bécs, Oberste Polizeibehörde, Präs. I. 1853: H 17.
3. Berzeviczy Albert: Az absolutismus kora Magyarországon. 1–2. kötet. Bp., 1922., 1925. (a továbbiakban: Berzeviczy); Beksics Gusztáv: I. Ferenc József és kora. In: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. 10. kötet. Bp., 1898. 397–555.; egyes esetekről beszámol: Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1848–1867. Bp., 1955. 35–36.; Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon, 1849–1867. Iratok. Összegejtötte és szerkesztette Sashegyi Oszkár. Bp., 1959. (a továbbiakban: Munkások és parasztok mozgalmi); Ürmösy Lajos: Tizenhét év Erdély történetéből. 1849. július 19.–1865. április 17. 1. kötet. Temesvár, 1894. (a továbbiakban: Ürmösy); Kóvári László: A forradalom utáni napok Erdély-

- ben. Korrajz. In: Részvét-Album a kolozsvár és marosvásárhelyi árvaházak javára. Szerk. Hory Béla–Moldován Gergely. Kolozsvár, 1872. 119.; A föld megőszült. Szerk. Tóth Gyula. 1–2. kötet. Bp., 1985. (a továbbiakban: A föld megőszült).
4. AVA, Nachlass Bach. Karton 26–27. A jelentések megtalálhatók még: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Informationsbüro anyagában is. Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus története Magyarországon című munkájában használta már e jelentések anyagát. A jelentésekben nem közlik az azokban szereplő egyének nemzetiségi hovatartozását, ezért minden esetben, amikor a vezetéknev nem nyilvánvalóan magyar, a névnek a jelentésben előforduló eredeti, németes alakját közlöm.
 5. Dienst-Instruktion für die Landes-Gensd'armerie. Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1850. 8–19. (a továbbiakban: Dienst-Instruktion)
 6. Pauler Tivadar: Napi jegyzetek, 1845–1886. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirat-tár, (a továbbiakban: OSZK Kt) Quart. Hung. 2611. 1851. szeptember 6-i bejegyzés (a továbbiakban: Pauler Tivadar naplója).
 7. Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bev. Br. Wlassics Gyula, közzétette Dr. Csengery Lóránt. Bp., 1928. 420.
 8. Gyulafehérvári napló. Magyar Országos Levéltár (MOL) K. Papp Miklós gyűjtemény, R 147 (a továbbiakban: Gyulafehérvári napló).
 9. Mátray Gábor: Töredék jegyzemények Magyarország történetéből 1848/49-ben. Szerk. Fülep Katalin. Bp., 1989. 243. (a továbbiakban: Mátray Gábor naplója).
 10. Petheő János, Fejér megye főnökének jelentése Koller Ferenc miniszteri biztoshoz, Székesfehérvár, 1850. november 18. In: Munkások és parasztok mozgalmai. 29.
 11. Hangulatjelentés Pestről, 1858. január 8-i keltezéssel, HHStA, Informationsbüro, Karton 108. 1858: BM 4.
 12. Pauler Tivadar naplója 1850. november 30.
 13. Berzeviczy 2. kötet 415.
 14. Szeged városi tanács jegyzőkönyve, 1849. november 5. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged városi tanács jegyzőkönyve, 1849–1519.
 15. Pesti Frigyes: Naplóm, 1843–1849. OSZK Kt, Quart. Hung. 2580. Temesvár, 1849. tavaszelő hó 13-án.
 16. Urbán fellépéséről lásd: Márki Sándor: Egy év október 6-dika után. Alföld 1884. 153. szám, Mayerhoferről: Friedjung, Heinrich: Österreich von 1848 bis 1860. 4. kiadás. Stuttgart-Berlin, 1918. 1. kötet 425.
 17. Heyntzel utasítása, Pest, 1852. március 13. MOL (filmtár) K.k. Landesverwaltung der Serbischen Woiwoidschaft und des Temescher Banats. Presidialakten. 1852: 831 (a továbbiakban: MOL, Vajdasági Levéltár); Pauler Tivadar naplója 1852. március 22., 1853. április 20–21.
 18. Rendőrségi jelentés, Bécs, 1855. január 19. AVA, Oberste Polizeibehörde, Präs. I. 1855: 269.
 19. Feljegyzés, Bécs, 1851. július 27. HHStA, Informationsbüro, Karton 18. 1851: A 7323.
 20. Aus dem Nachlasse von Moriz Edlen von Angeli k.u.k. Oberst. Mit einer Einleitung von Dr. Heinrich Friedjung. Wien-Leipzig, 1905. 32–35. (a továbbiakban: Angeli)
 21. Pauler Tivadar naplója 1849. november 6.; Kőváry László: A száz évet élt Dr. Braszai Sámuel pályafutása és munkái. Kolozsvár, 1897.; Gyulafehérvári napló 1850. március
 22. Bach levele Coroninihez, Bécs, 1852. szeptember 13. MOL, Vajdasági Levéltár 1852:1223.

23. Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung. Das Ministerium Buol-Schauenstein. Band 1. Hrsg. Waltraud Heindl. Wien, 1975. 238. (a továbbiakban: Protokolle).
24. Rendőrségi jelentés, Bécs, 1853. május 17. AVA, Oberste Polizeibehörde, Präs. II. 1853: 2232.
25. Pauler Tivadar naplója 1853. február 22., 1853. augusztus 17.
26. Angeli 36.
27. Fanghné Gyujtó Izabella: Emlékeim a szabadságharcz idejéből, 1847–1850. Vasárnapi Újság 1905. 411.
28. Gosztonyi Regimentskommandant jelentése Kempen rendőrminiszterhez, Pozsony, 1855. június 10. AVA, Oberste Polizeibehörde, Präs. I. 1855:2189.; Politikai hetijelentés, 1851. június 28. AVA, Nachlass Bach, Karton 23.; Protmann jelentése, Pest, 1854. március 9. HHStA, Informationsbüro, Karton 65. 1854: BM 1541.
29. Mátray Gábor naplója 253.
30. Angeli 28–29., 41–48.
31. Religio 1851. június 21. III. évf. 71. sz. Leírja, hogy magyar egyházi dalokat énekelve vonult a tömeg. „Annál meglepőbb vala tehát, midőn a' menet' visszatértek a' még félíg hangzó magyar énekekre nt. Sujánszky Antal mint kirendelt szónok, nem tudni, kinek meghagyásából, német ajku egyházi beszéddel vágott közbe. Mi azt hiszszük, hogy e' főünnepen, melyben a' helybeli minden hatóságok részt vesznek, ha csak egy beszédet akartak mondani, annak magyarnak kellett volna lennie. Nem mondhatni, milly kellemetlen hatást gyakorolt a' közönségre, midőn az stb. féle hang üt meg füléit; a' templomban zugás volt észrevehető. Pedig nyelv miatt óvakodni kell, a' vallás tényeket népszerűtlenné tenni. Hogy milly népszerű pedig a' német nyelv jelenleg Pesten, mutatja a' német színház, hová, mint mondják, a' legelőkelőbb énekesek- és énekesnők sem képesek a publikumot csak középszerűn alóli számmal is gyűjteni.” Lásd. Csorba László: Nemzetélet és hitélet közös válasútján. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. Szerk. Németh G. Béla. Bp., 1988. 366–390. Az esetet említi Kempen rendőrminiszter naplója is, ezt a részletet közli: A föld megőszült, I. kötet 402.
32. Bach rendelete Geringerhez, Bécs, 1850. november 27. In: Munkások és parasztok mozgalmai 48.
33. Halász Imre: Az önkényuralmi közigazgatás kiépülése Zala megyében 1849–1854. Levéltári Közlemények 1986. 114–115.
34. A szakrális szövegek politikai tartalmú átirata persze mindenféle formában terjedt a megelőző években is. Gustav Kühne például naplójában egy erdélyi szász Miatyánk szövegmagyarázatot közöl élesen magyar ellenes és az összbirodalmat, a német összetartozástudatot propagáló tartalommal. Kühne, Gustav: Mein Tagebuch in bewegter Zeit. Leipzig, 1863. 412–414. Lában Antal pedig egy magyar hazafias Hiszekegyet tett közzé 1824-ből. Történeti Szemle 1918. 254–266.
35. Récsi Emil Csengery Antalhoz 1851. szeptember 9-én intézett levelének hátoldalán Csengery feljegyzése. Csengery Antal iratai. OSZK Kt, Quart. Hung. 2420.
36. Szenci Fördös Lajos – Szívos Mihál: Elmékedések és imák művelt protestáns hölgyek használatára. 4. kiadás 1897. 47. Az év első reggelén.
37. Az óorsovai kerületi biztos jelentése, Óorsova, 1852. május 15. MOL, Vajdaság Levéltár, 1852:536.
38. Vegyes hírek. Pesti Napló 1851. április 5.
39. Bach levele Mayerhofer vajdasági katonai és polgári kormányzóhoz, Bécs, 1850. szeptember 1. MOL, Vajdasági Levéltár, 1850:646.

40. Egy Perczel Miklóshoz írott, Baja, 1851. március 22-i keltezésű levél és Astry, zimonyi biztos jelentése, Zimony, 1851. október 18. MOL, Vajdasági Levéltár, 1851:528., 848.
41. Pauler Tivadar naplója 1852. április 1.
42. Ujdonságok. Pesti Napló 1853. február 23.
43. Ugyanezzel a címmel a Hölgyfutár 1851. május 19-i számában is megjelent egy versesike „Boross Csupor” aláírással, de az inkább finom ironiával, a szerelmes vers műfaji sablonjait is parodizálva gúnyolódott a dohánymonopólium rendelkezésein: „Isten veled, kedves egyetlenem, / Utolsó csókom tán ez ajkidon!... / Ifju valál még, s ah! meghalsz nekem, / kihült szerelmed föl nem gyújthatom.” stb. Hölgyfutár 1851. május 19.
44. Az esetet említi a város és a részletek megnevezése nélkül: Berzeviczy 1. kötet 200.
45. Szilágyi Sándor: Rajzok a forradalom utáni időkből. Bp., 1876. 71–72.
46. Ürmössy 1. kötet 58.
47. Gyulafehérvári napló.
48. Mayerhofer utasítása Nikolits kerületi biztoshoz, Temesvár, 1851. május 8. MOL, Vajdasági Levéltár 1851: 278.
49. Johann Dubravay Torontál megyei biztos jelentése, Nagybecskerek, 1851. augusztus 30. MOL, Vajdasági Levéltár 1851: 554.
50. Heyntzel pest-budai kerületi hadparancsnok rendelete, Pest, 1851. december 21. MOL, Vajdasági Levéltár, 1852: 831.
51. Haditörvényszéki ítéletek. Pesti Napló 1853. január 6.
52. Protokolle 31., 107.
53. Protmann rendelete, Pest, 1852. június 28. MOL, Vajdasági Levéltár, 1852: 831.
54. Karl Schwarzenberg herceg, Erdély katonai és polgári kormányzójának levele Bachhoz, Nagyszeben, 1851. október 12. AVA, Nachlass Bach. Karton 10.
55. Pauler Tivadar naplója 1851. január 29.
56. Dienst-Instruktion 11.
57. Lásd például: Varga János: Határozatiak és feliratiak 1861-ben (Gróf Károlyi Sándor levelei Bárá Jósika Miklóshoz). Levéltári Közlemények 1983. 199–200.
58. Protmann jelentése, Pest, 1854. július 14. AVA, Oberste Polizeibehörde Präs. II. 1854: 4546.
59. Angeli 41., 48.
60. Munkások és parasztok mozgalmi 176.; HHStA, Informationsbüro, Karton 93. 1856: BM 102., Karton 127. 1859: BM 357., Karton 130. 1859: BM 1003.
61. Az ügy iratait a jegyzékkel együtt lásd: HHStA, Informationsbüro, Karton 38. 1852: BM 643.
62. Hasonló, kettős értelmezést hordozó verset közöl Mátray Gábor naplójában, 179., 297.
63. Robert Blum a frankfurti német birodalmi gyűlés demokrata elveket valló képviselője volt, aki Julius Fröbelrel együtt részt vett az 1848. októberi bécsi forradalomban. Annak leverése után hadbíróság elé állították és kivégezték.
64. A dokumentumok német nyelvű változatai megtalálhatók: HHStA, Informationsbüro, Karton 90. 1855: BM 3677.

ÁGNES DEÁK

Gesellschaftliche Widerstandstrategien in Ungarn gegen die absolutistische Regierung in den Jahren 1851–52

Die ungarische Gesellschaft mußte nach 1849 in einem Belagerungszustand, unter den Umständen der politischen Unterdrückung ihre neuen politischen Verhaltensformen ausarbeiten. Im Dilemma zwischen der Kollaboration mit der absolutistischen Regierung und dem Widerstand wählte die überwiegende Mehrheit der öffentlichen Meinung den Widerstand. Die polizeilichen Wochenberichte aus dem Nachlaß des Innenministers Alexander Bach (Juni 1851–Mai 1852) geben einen guten Überblick über das politische Bild im ganzen Reich, so auch über das bunte Widerstandsgefüge in Ungarn, das die ganze Gesellschaft durchwirkte. Zu den Formen des passiven Widerstandes gehörten die Lügenpropaganda, einige Kleidungsstücke, die die Sympathie für die Revolution ausdrückten, Symbole in den Nationalfarben sowie der Vollbart. Auf den Bällen tanzte man leidenschaftlich Tschardasch, in den Theatern ergriff man jede Gelegenheit, Textstellen hervorzuheben, die zu einer zweideutigen Auslegung geeignet waren. Die Bevölkerung versuchte in dem ihr zur Verfügung stehenden engen Spielraum, gegen die Maßnahmen der Behörden, v. a. auf dem Gebiet des Unterrichts, zu protestieren. Eine besondere Form des Widerstandes war, die Reliquien der Revolution, Bücher, Schriften, Spottschriften gegen das Herrscherhaus und die Regierung, Lieder und Waffen verborgen zu halten bzw. diese daheim öffentlich zur Schau zu stellen. Die Buch- und Kunsthändler nutzten die Möglichkeiten ihres Berufs, um ihre politische Neigungen zu demonstrieren und ihren Profit zu erhöhen. Aber auch der offene Widerstand gegen die Behörden, das Feiern der Revolutionsjubiläen, das Stören der von der Regierung veranstalteten Feierlichkeiten gehörten nicht zu den Seltenheiten. Der Aufmerksamkeit der Behörden konnte nicht einmal das intimste Privatleben entgehen, aus den Berichten können wir uns nicht nur über die Angelegenheiten der großen Politik bzw. über die kleineren politischen Demonstrationen des Alltags, sondern auch über zahlreiche kleine Details des Lebens der Menschen in dieser Zeit, angefangen mit den Sekten bis hin zu den Familienkonflikten, ein Bild machen.

ÁGNES DEÁK

Strategies for Social Resistance against Absolutist Government in Hungary in 1851–1852

In the wake of 1849, Hungarian society was compelled to develop its new forms of political behaviour in extraordinary circumstances, under conditions of extreme political oppression. The majority of the public chose the position of opposition in the dilemma of collaboration with, or opposition to, the absolutistic government. The weekly police reports covering the period between June 1851 and May 1852, which have survived in the estate of Interior Minister Alexander Bach, provide a good survey of the political scene of the whole empire, including the varied texture of the resistance that was present everywhere in Hungarian society. The various forms of passive resistance included spreading rumours, wearing symbols of the national colours, clothes expressive of revolutionary sympathies, or even sporting a full beard. „Csárdás”, the national dance was passionately performed on balls, and in theatres every opportunity was taken to stress textual ambivalences, to make political allusions. The population, using whatever room for legitimate manoeuvres they had, tried to

protest against some measures, especially in the field of education. Keeping and hiding revolutionary souvenirs, weapons, books, documents, as well as pamphlets, songs against the ruling dynasty and the government, and/or displaying all these in homes was a special form of resistance. Booksellers, antiquaries and art dealers, of course, exploited the possibilities in their profession both to demonstrate their political commitment and to make bigger profits. At the same time, open confrontations with the authorities, commemorating the anniversaries of the revolution as well as disturbing the order of official celebrations also occurred quite frequently. Since even the most intimate spheres of people's private lives could not escape the attention of the authorities, these police reports, in addition to reporting on events of national politics and on minor everyday political demonstrations, also contain information on a great number of colourful little details of those days from the functioning of growing sects through family rows.

BENEDEK GÁBOR

Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus-kori Magyarországon

Az 1848–49-es szabadságharc leverését követően az osztrák kormány egyik alapvető célja volt, hogy Magyarországot betagolja az egységes birodalomba. Ennek érdekében gyökeres közigazgatási reformot hajtottak végre, hogy felszámolják a magyar területek korábbi különállását. Igazgatási téren az ország addigi elkülönülése a nemesi vezetésű, hagyományos vármegyerendszeren alapult, melyet az átszervezés során egy bürokratikus elvek szerint működő, centralizált államapparátussal kívántak felváltani. A neoabszolutikus igazgatás kiépítésére tömegesen jöttek tisztviselők Magyarországra a birodalom nyugati feléből, ahogy az egykorúak nevezték, a német–szláv koronatartományokból. Pontos létszámuk nem ismeretes, annyi azonban kétségtelen, hogy történetírásunkban a Bach belügyminiszter nevével fémjelzett közigazgatási reform és a ciszlajtániai, köztük főleg csehországi hivatalnokok alakja szorosan kötődik egymáshoz.¹ Vajon mennyire megalapozott ez a széles körben elfogadott nézet?

A választ a szolgabírói és a járási hivatalok személyzetének vizsgálatával igyekszem megadni. A szolgabíróság és a járás azonos igazgatási egység: az előbbi elnevezést az öt magyarországi kerületben, az utóbbit a szerb Vajdaságban használták. A járási szint kiválasztását forrásadottságok magyarázták. A vizsgálat kiindulópontjává a bécsi Finanzarchivban talált irategyüttes szolgált, melyben a helytartósági osztályok és a megyehatóságok anyaga töredékesen, a szolgabírósági jegyzékek viszont teljes egészében fennmaradtak.² Utóbb a listák eredeti példányait sikerült fellelni az Országos Levéltárban is, ami megkönnyítette az adatok számítógépes rögzítését.³ Az adatok közreadása az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke által szervezett társadalomtörténeti személyi adatbázis keretében folyik,⁴ a nyomtatott megjelentetést egy archontológiai-prozopográfiai kézikönyv formájában tervezem.

Néhány szót a forrás keletkezési körülményeiről. Az 1860. évi Októberi Diploma kibocsátása után a neoabszolutikus közigazgatást feloszlatták. A tisztviselők rendelkezési állományba kerültek, s előbb egy évig, majd a többször meghosszabbított, úgynevezett kedvezményi időszak lejártáig teljes fizetést húztak a kincstártól. Az illetményre jogosultak körének számbavétele céljából készültek az említett listák, rangosztályok szerint rögzítve a rendelkezési állományúak 1861. január 31-i személyi összetételét. Az összeírás másik oka az volt, hogy a hivatalnokok újraelhelyezkedését központilag szervezték, s ehhez bekérték a fontosabb személyi adatokat. A minősítési lapok alapján a következő rovatokat vették fel: név, születési hely és tartomány, életkor, családi állapot, fizetés, az addigi alkalmazás állomásai és időtartama, iskolai tanulmányok, képesítő oklevelek, nyelvismeret, a szolgálat minősítése, erkölcsi és politikai magaviselet. Az adatbőségen túl a listák további értéke, hogy a szolgabíróságok teljes személyzetének több mint 85%-ára terjednek ki: a Hof- und Staatshandbuch tanúsága szerint 1858–1859. fordulóján 2641 állás létezett Magyarországon és a Vajdaság 272 járásában, a két évvel későbbi jegyzékek pedig 2295 fő adatait tartalmazzák.

Szólni kell a vizsgált közigazgatási egység szervezeti felépítéséről is.⁵ A szolgabíróságok személyzete 6 beosztási kategóriára oszlik. A hivatal vezetője a szolgabíró, illetve a Vajdaságban a járási előljáró (Stuhlrichter, Bezirksvorsteher). Közigazgatási, s különösen az ítélkezési feladataik ellátásában a segédek (Adjuncten) és a tollnokok (Actuare) munkájára támaszkodnak. E három csoportot összefoglalóan fogalmazási

tisztviselőknek nevezik (Conceptsbeamten). Az adminisztratív, iratkezelési teendőket az írkok végzik (Kanzellisten), míg a segédszemélyzet két kategóriából áll: a hivatalsszolgákból (Amtsdienner) és a pandúrként, foglárként alkalmazott szolgasegégekből (Gehilfen). Az egyes szinteket éles képzettségbeli különbségek választják el. A fogalmazási tisztviselők jogvégeztek, az írkok több-kevesebb gimnáziumi osztályt tudnak igazolni, míg a segédszemélyzet körében jelentős az írástudatlanok száma. Erre közvetett és közvetlen adatok egyaránt utalnak. A segédszemélyzet nyelvismereténél rendszerint külön felveszik a beszéd- és az írástudást, márpedig az utóbbi bejegyzés csak a hivatalsszolgák 42, a szolgasegédek 30 százalékánál fordul elő. Olykor megszorításokat olvashatunk: kann etwas schreiben, des Lesens wenig, des Schreibens gar nicht kündig stb., esetenként pedig a minősítési tábla eredeti példányán az aláírás helyett csillagok szerepelnek. Hasonlóan markáns eltérések figyelhetők meg a szolgabírószági alkalmazást megelőző pályafutásban: amíg a fogalmazási tisztviselők korábban is túlnyomórészt hivatalokban ténykedtek, addig az alsóbb állásokat, különösen a két legalacsonyabb posztot kiszolgált katonákkal töltötték be.

Lássuk immár, milyen választ ad forrásunk a bevezetőben feltett kérdésre: Mekkora a ciszlajtániai tisztviselők súlya a korszak politikai igazgatásának alsó szintjén?

A születési hely szerint a vizsgált személyek 3 csoportot alkotnak. A szolgabírószági jegyzékekben szereplő 2295 személy közül 1649 fő, tehát 72% a Magyar Koronatországában született. Legnagyobb részük a szoros értelemben vett Magyarországról való, de akadnak köztük erdélyiek, s a Vajdaságban szolgáló tisztviselők közül sokan a Katonai Határőrvidékről származnak. Horvátország neve elvéve fordul elő a jegyzékekben, ráadásul az érintett személyek olyan településeken látták meg a napvilágot a csáktornyai és a perlaki járásban, melyeket csak az 1850-es években csatoltak Horvátországhoz. A következő csoport 114 tisztviselőből áll, akiknél a születési hely nincs feltüntetve vagy az adott helység azonosíthatatlan, ám ez az 5% lényegesen nem változtat az arányokon. A teljesség kedvéért megemlítem, hogy egy fő a birodalmon kívülről, Bajorországból érkezett, míg a fennmaradó 531 tisztviselő valamelyik ciszlajtán tartományban született. Fontos körülmény, hogy ez a 23%-os csoport többé-kevésbé egyenletesen helyezkedik el a hierarchia egyes szintjein, mindössze a hivatalsszolgák egyharmados értéke mutat némi kilengést (ld. az alábbi táblázatot). A születési helyekről így összességében megállapítható, hogy a jókora többség belföldi illetőségű, míg a német-szláv koronatorományokból beáramló tisztviselők meghatározó szerepét, a 40, sőt 60%-os túlzó becsléseket⁶ a vizsgálat nem igazolta.

1. tábla

Szolgabírószági személyzet beosztási kategóriáiként

Beosztás	rendelkezési állomány	ciszlajtániai tisztviselők száma	%
Szolgabíró	250	62	24,8
segéd	306	62	20,3
tollnok	396	82	20,7
írnok	613	144	23,5
hivatalsszolga	298	100	33,5
szolgasegéd	432	81	18,7
Összesen	2295	531	23,1

Mindazonáltal az örökös tartományok 23%-os előfordulása korántsem elhanyagolható, érdemes tehát közelebbről megvizsgálni. Az 531 ciszlajtániai tisztviselő közül 336 fő (63%) a Cseh Korona Tartományaiból érkezett: 194 Cseh-, 115 Morvaország-

ból, 27 személy pedig Sziléziából. Ezek az adatok egybeesnek a magyar történeti hagyománnyal, mely az örökös tartományiakat nagyrészt a cseh vagy csehországi hivatalnokokkal azonosítja. Kimaradtak viszont a hagyományból a második legnagyobb csoport tagjai, a galíciaiak (84 fő). A róluk való „megfelelkezés” magyarázata talán abban rejlik, hogy minden második közülük a szolgákhoz tartozik. 48 személy Alsó-Ausztriából érkezett, köztük néhány bécsi születésű magyar tisztviselő is található. A többi osztrák tartományt 54 fő képviseli, a csoportban közel 2/3-os többséget alkotnak a fogalmazási tisztviselők.

A nemzetiséget forrásunk alapján nem lehet eldönteni. A jegyzékek csupán a nyelvismeretet közlik, ám ez sem tanulság nélkül való. A cislajtániai tisztviselők túlnyomó többsége ismeri a születési tartományban használatos valamennyi nyelvet, amely a német mellett lehet olasz, továbbá cseh, lengyel, rutén, szlovén vagy horvát, az utóbbiakat gyakran nevezik szlávnak vagy délszlávnak. A csehet 13 személy „mährisch” néven említi, 2 írnok kivételével a segédszemélyzet köréből. Közülük 1 fő csak „morvaul” tud, egy további pedig a németben kevésbé jártas. A másik oldalon: nem ismeri a német mellett a tartomány másik nyelvét 35 fő, további 25 pedig csak kisebb mértékben. Mint látható, a kétnyelvűség, illetve a tartományban használatos nyelvek valamilyen fokú ismerete ha nem is általános, de igen széles körű.

Az etnikai arányokról egy másik vizsgálatból rendelkezem némi adattal, ami persze inkább csak jelzés értékű, hiszen más mintára és más idősíkra vonatkozik. A pra-gai egyetem jogi karának mátrikulumaiban kutatva arra figyeltem fel, hogy az 1870-80-as évek hallgatói között szép számmal akadnak magyarországi születésűek.⁷ Összesen 91 főt találtam, de 32 esetben kizárható vagy semmi sem utalt arra, hogy az illető apja tisztviselőként működött volna Magyarországon 20–25 évvel korábban. Maradt tehát 59 személy, közülük 36 németnek, 23 pedig csehnek vallotta magát az egyetemi beiratkozásnál.

Egy csehországi német tisztviselő írta azt a röpiratot, mely 1861-ben jelent meg Lipcsében „Acht Jahre Amtsleben in Ungarn” címmel.⁸ A mű bemutatása nem szükséges, mások már részletesen ismertették, elemezték.⁹ Jómagam egy eddig kevésbé vizsgált szempontból közelíteném meg: a szerző személye felől. A visszaemlékezés névtelenül jelent meg, jegyzékeink alapján azonban azonosítható a mű alkotója. A pályafutás rekonstruálását nehezíti ugyan, hogy a helynevek helyén mindenkor 3 pont szerepel, ám a közölt beosztások elegendő támpontot adnak. A borítón a szerző helyén csak ennyi áll: von einem k.k. Stuhlrichter in Disponibilität (egy rendelkezési állományú császári-királyi szolgabírótól), de a bevezető szavak mindjárt leszűkítik a szóba jöhető személyek körét: „Es war zu Ende des Jahres 1852, als ich bei einem *Gerichtshofe* in dem deutsch-slavischen Kronlande ... als *Assessor* bedienstet und mit mehreren Anderen an der Tour war, befördert zu werden”.¹⁰ Nos, ezek az adatok a cislajtán területekről érkezett 62 szolgabíró közül 5 főre illenek, olvassuk tehát tovább a visszaemlékezést. „Plötzlich und ohne Bewerbung, weil dieselbe ausgeschlossen war, erhielt ich im *Juli* 1853 ein Dekret des Justiz-Ministers, welches mich nach Ungarn - ich kann sagen - schleuderte. Dieses Dekret lautete dahin, daß [...] ich [...] mit einer, der Hälfte meines bisherigen Gehaltes gleich kommenden Zulage und *vorbehaltlich meiner dermaligen dienstlichen Stellung* zu dem ...Gerichte in ... delegiert werde”.¹¹

Ezek a feltételek az iménti ötből már csak két személyre állnak: Johann Wyplel és Josef Wizdalek alakjára. Jegyzékeink szerint pályafutásuk sok közös vonást mutat. Mindketten jogot végeztek, majd főúri nagybirtokon szolgáltak 1840–1849 között, az előbbi Albrecht főhercegnél Sziléziában, az utóbbi Liechtenstein hercegnél Cseh- és Morvaországban. Számos sorstársukkal együtt 1850-ben léptek bírósági szolgálatba. Morva földről jöttek Magyarországra, mint az idézetben is láttuk, 1853-ban: Wyplel

Místek városából helyezték Privigyére Alsó-Nyitra megyébe, Wizdaleket pedig Boskowitzból Szokolcára Felső-Nyitrába. 1854-ben lettek mindketten szolgabírók, az előbbi a Liptó megyei hradeki járásban, az utóbbi az árva-turóci Námesztó járásban. Melyikük írta tehát a visszaemlékezést? A kérdést egy véletlenül elejtett megjegyzés alapján sikerült eldöntennem. Szerzőnk az első Magyarországon eltöltött év után számvetést készít: „Indem ich an dessen Ende mit Befriedigung überblickte, was mir unter schwierigen Verhältnissen gelungen war, blickte ich zufällig in den Spiegel. Ich – der ich damals in meinem 36. Lebensjahre stand – war in diesem Einen mühe- und sorgenvollen Jahre grau geworden, wie ein Sechziger”.¹² Márpedig Wyplel ekkoriban már 42. évét taposta, az adatok így – néhány további részletkörülménnyel együtt – az 1818. december 27-én Prágában született Josef Wizdalekre illenek. (Teljes adatlapját ld. a Függelékben)

A további kutatásnak kell majd eldöntenie, hogy Wizdalek tapasztalatai az Isten háta mögötti Námesztón mennyire általánosíthatók. Ehhez kétségkívül támpontokat adhat, ha nemcsak egyetlen személy, hanem a ciszlajtán tisztviselők egész körének földrajzi elhelyezkedését megismerjük. Vegyük szemügyre a szolgálati helyek eloszlását a korabeli közigazgatási egységek között!¹³

2. tábla

Szolgabírósági személyzet kerületenként

Kerület	járások száma	rendelkezési állomány (fő)	ciszlajtániai tisztviselők száma	%
pest-budai	42	319	37	11,6
pozsonyi	57	443	139	31,4
soproni	56	429	98	22,8
kassai	52	466	161	34,5
nagyvárad	36	335	43	12,8
Vajdaság	29	274	52	18,9
Ismeretlen	–	29	1	3,4
Összesen	272	2295	531	23,1

Mint látható, a pest-budai és a nagyvárad kerületben, melyek zömmel magyar, kisebbrészt román többségű területekből álltak, csak elvétve találni tisztviselőt az örökös tartományokból. Az eloszlás persze nem teljesen egyenletes, hiszen a 78 járás közül 32-ben cleve kizárólag hazaiakból áll a személyzet. Csupán a szélső értékeket említve: Szolnok és Csongrád megyében, valamint a jászkun körzetekben 1/20-os, Pest-Pilis, Pest-Solt és Arad megyében viszont 1/5-ös a ciszlajtániaiak súlya a szolgabírósági alkalmazottak között, míg néhány járásban (Dunavecse, Szinyérváralja, Nagyvárad, Pankota) arányuk eléri az 1/3-ot. Jelentőségüket nagyban csökkenti a hierarchikus tagozódás. Egyfelől a pest-budai és a nagyvárad kerületben lévő 80 főből 36 a két legalacsonyabb beosztási kategóriába tartozik, másfelől a szolgabírók közül mindössze 4 érkezett az országhatárokon túlról: a kalocsai Tirolból, a hódmezővásárhelyi Alsó-Ausztriából, a nagyvárad Galíciából, Battonyán pedig egy bécsi magyar, csikapolcai Lázár Imre töltötte be a vezető posztot.

Viszonylag kiegyenlített a beosztási kategóriák közötti eloszlás a Vajdaságban, bár a hierarchia csúcsa itt is kivételnek számít. A járási előjárók között csupán 4 ciszlajtániai fordul elő, valamennyi Krajnából való, egyikük a temesi Lippán, három pedig Torontálban szolgált. Nagyobb a szóródás területileg. Az 1/5-ös tartományi átlaghoz képest Krassó megyében csak minden tizedik járási alkalmazott jött a birodalom né-

met-szláv részeiből, Torontálban viszont közel 40%-os ez az arány (57-ből 22 fő), sőt az utóbbi megye zombolyai járásában az egyik krajnai előjáró, s 5 csehországi és egy galíciai beosztottja közel kétharmados többséget alkot. A térség közismerten kevert nemzetiségű, arra azonban nem árt emlékeztetni, hogy Zsombolya (Hatzfeld) a bánáti svábok egyik központja.

A soproni kerületben található 98 ciszlajtániai főleg két németlakta területre koncentrálódik: a nyugati határszélre és a Dél-Dunántúlra. Az előbbi vidékhez tartozik Moson mindhárom szolgabírósága (Rajka, Nezsider, Magyaróvár), Sopron megyében Kismarton, Nagymarton, Sopron és Pulya, Vasban Felsőőr, Németújvár és Szentgottárd. E 10 járásban a 93 posztból 49-et töltenek be a ciszlajtániaiak, akik közül minden második az osztrák tartományokból érkezett. Némileg alacsonyabb az arányuk a tolnai Hőgyészen és Bonyhádon, valamint a baranyai Pécsváradon és Mohácson (összesen 35 alkalmazottból 17 fő). Rajka, Nezsider és Pécsvárad kivételével az említett járások vezetői is „idegenek”, akárcsak a Vas megyei Muraszombat első embere. A Birodalom nyugati felében született még a zalai Alsólendva, valamint a tolnai Dunaföldvár és Szekszárd szolgabírája (Keresztessy József Bécsben, Förster Adalbert Sziléziában, Franz Schwoy Morvaországban), ők azonban határesetnek számítanak, hiszen már 1848 előtt is Magyarországon szolgáltak. Az elmondottakból következik, hogy a Dunántúl további 42 járásában, tehát a túlnyomórészt magyarlakta területeken, megint csak szórványos a külföldi illetőségűek előfordulása. Megemlítendő még, hogy Veszprém megye az egyetlen az országban, melyben az összes járási tisztviselő hazai születésű.

A ciszlajtániai tisztviselők csoportjának több mint fele, 300 fő a pozsonyi és a kassai kerületben ténykedett. Bár elkülönülésük a Felvidéken nem annyira éles, mint a Dunántúlon, a személyzet összetétele és a lakosság nemzetiségi arányai között azért világos összefüggés mutatkozik. A délebbi magyar megyékben (Komárom, Nógrád, Abaúj-Torna), valamint a vegyes nemzetiségű megyék (Pozsony, Alsó-Nyitra, Bars, Hont, Gömör, Zemplén, Bereg-Ugocsa, Ung) magyarlakta járásaiban alig találni nem hazai születésű tisztviselőt, de északra haladva, tehát a nemzetiségi területeken egyre növekszik az örökös tartományiak súlya. A legmagasabb értékek azokban a megyékben fordulnak elő, melyek lakossága majdnem teljességgel nemzetiségiekből, főleg szlovákokból áll: Árva-Turóc 35%, Zólyom 38%, Liptó 41%, Trencsén 42%, Sáros 47%, Máramaros 48%, Felső-Nyitra 51%, Szepes 55%. (Szepesben jelentős német, Máramarosban pedig román kisebbség él, az utóbbi megyében a többséget ruténok alkotják.) Egyes járásokban a ciszlajtániai alkalmazottak több mint kétharmados arányt képviselnek, pl. Miavában, Poprádon és Máramarosszigeten, vagy a vegyes lakosságú megyék nemzetiségi járásai közül Körmöcbányán és Nagyrócén. A pozsonyi kerületben a ciszlajtániaiak több mint négyötöde s köztük mind a 17 „idegen” szolgabíró a Cseh Korona Tartományaiból való, míg a kassai kerületben az örökös tartományi tisztviselők negyede, a 22 szolgabíróból pedig 6 fő Galíciából és Bukovinából érkezett.

Összefoglalva a területi elhelyezkedés adatait, megállapítható, hogy a ciszlajtániai tisztviselők zömmel nemzetiségi, főleg német és szlovák területeken szolgáltak, ahol nyelvismeretüket kamatoztatni tudták a helyi lakossággal való érintkezésben.¹⁴

A helybeliek nyelvének ismerete egyébként nemcsak a lakosság, hanem gyakran a közvetlen kollégák miatt is nélkülözhetetlen volt. A hazai születésű tisztviselők adatainak részletezését most mellőzve, csak a legfontosabbat emelném ki: a hivatalszolgák ötöde, a szolgasegédék fele nem tudott németül, sokan pedig kizárólag az anyanyelvüket beszélték. Velük tehát csak a helybeliek nyelvére lehetett szót érteni, vagyis a nemzetiségi vidékeken valamely szláv nyelven, a magyarlakta területeken pedig magyarul.

A nyelvismeret kapcsán nem esett szó a tisztviselők magyar tudásáról. A területi

elhelyezkedés ismeretében nem meglepő, hogy a vizsgált személyeknek csaknem egészen egyharmada tanult meg valamilyen szinten magyarul, ráadásul a 155 fő közül 81 esetében kisebb-nagyobb megszorításokkal találkozunk (etwas, wenig, minder stb.). A fogalmazási tisztviselők körében gyengébb, a segédszemélyzetnél némileg erősebb volt a késztetés: az előbbieket közül minden negyedik-ötödik, az utóbbiaknak mintegy kétharmada sajátított el valamennyit a számukra idegen nyelvből. Területi bontásban ezúttal is árnyaltabbá válik a kép:

3. tábla

A magyar nyelv ismerete kerületenként

Kerület	ciszlajtániai tisztviselő	közülük beszél magyarul (fő)	%
pest-budai	37	25	68
pozsonyi	139	15	11
soproni	98	37	38
kassai	161	29	18
nagyvárad	43	35	81
Vajdaság	52	14	27
Ismeretlen	1	–	–
Összesen	531	155	29

A táblázatot kiegészíteni csak a soproni kerület esetében szükséges: a német többségű járáások adata (66-ból 18 fő = 27%) a nemzetiségi kerületekkel egyezik, míg a magyarlakta vidékek 59 százalékkal a budai és a nagyvárad kerülethez állnak közelebb.

Mi lett a későbbi sorsa a ciszlajtániai tisztviselőknek? A kérdésre csak részleges válasz adható: az 531 ciszlajtániai hivatalnok közül 241 személy további pályájáról sikerült több-kevesebb adatot találni. Ezek az ismeretek azonban igen egyenetlenül oszlanak el a hierarchikus rangosztályok között: legnagyobb részük a fogalmazási tisztviselőkre vonatkoznak (179 esetben). Amíg tehát az alacsonyabb posztok esetében további kutatások szükségesek, addig a felső három beosztási kategóriában a vizsgált személyek több mint négyötödénél ismert az 1861 utáni életút iránya. Így viszont egy további probléma is megvizsgálható, mely a modern magyar értelmiség kialakulásához, történeti előzményeihez kapcsolódik.

Történetírásunk közismerten kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a Magyarországra került, majd fokozatosan beilleszkedő, asszimilálódó idegen hivatalnokoknak. Ez a csoport ugyanis a fejlett, polgári szakértelmet képviseli a globális társadalomtörténeti elméletekben, s mint ilyen a magyar nemesi értelmiség mellett a későbbi úri középosztály, a modern tisztviselői réteg egyik alapvető előzményének számít. Elegendő Erdei Ferenc nagy hatású munkájára emlékeztetni: „Ez a két fejlődésvonal egyesült 67 után, amikor az államigazgatás és a hozzá kapcsolódó köztevékenység modern szervezete kiépült. A magyar nemesi értelmiség és a birodalmi osztrák-német hivatalnokréteg töltötte be a kiépült államélet szerepeit, tehát együtt formálták ki a magyar köz-tisztviselő réteg társadalmi állását és tevékenységi stílusát. A nemesi értelmiség adta a pálya úri tekintélyét és úri külsőségeit, amit könnyen vett át a birodalmi igazgatásból átkerült hivatalnokréteg, és a fejlettebb bürokrata szakszerűséget szolgáltatva az utóbbi, amit nehezebben, de szintén átvett az előbbi”.¹⁵ Vajon igazolják-e ezt az elgondolást a fogalmazási tisztviselők további pályafutásáról gyűjtött adatok?

Mindenekelőtt arról a csoportról kell szólni, melynek tagjai több-kevésbé azonos poszton folytatták pályájukat. A köztörténetből ismeretes, hogy az uralkodó 1861.

november 5-i kézírata nyomán az autonóm megyei bizottmányokat feloszlatták, és ismét abszolutikus kormányzatot vezettek be (Schmerling-féle provizórium). A megyék élére új főispánokat, főispáni helytartókat vagy királyi biztosokat állítottak, akik a közigazgatás és az igazságszolgáltatás terén teljes felhatalmazást kaptak a tisztségviselők kinevezésében. Az addigi, választott tisztikar sok helyütt megtagadta az engedelmességet és visszalépett, így a megüresedett posztokat egyebek között a rendelkezési állományú tisztviselőkkel töltötték be. Újraalkalmazásukról, mely részben kinevezés, részben szolgálattételre való beosztás formájában történt, folyamatosan nyilvántartást vezettek, majd 1865–1866. fordulóján összesítő jegyzékeket készítettek.¹⁶

Az egyik névjegyzék segítségével, melyet a megyék és a szabad királyi városok állásaira kinevezett rendelkezési állományú közigazgatási tisztviselőkről állítottak össze, pontos képet alkothatunk a továbbszolgáló személyek csoportjáról. A jegyzék 850 fő adatait tartalmazza, közöttük a többséget az egykori császári-királyi szolgabíróságok alkalmazottai alkotják, de előfordulnak olyanok is, akik az 1860 előtti megyehatóságoktól kerültek rendelkezési állományba. Túlnyomó részük hazai születésű (828 fő), míg a dolgozatban vizsgált 531 cislajtániai tisztviselő közül mindössze 13 személyt látunk viszont, általában valamivel magasabb poszton. Így a korábban már említett Förster Béla szolgabíró főszolgabíróként folytatta pályafutását a pécsi járás élén, Grasinger Károly segéd Sopron megyében, br. Buttler Henrik, Prichistál Antal és Pichler József tollnokok pedig Nógrádban, Biharban, illetve Arad megyében emelkedtek szolgabírói rangra. Ruzicka János szintén tollnoki posztról került Sopron megyébe esküdtné. A 6 egykori írnok közül Kintis Károly Ungban lett csendbiztos, Seiler János Ugocsában megyei irodaigazgató, Stern Ede Baranyában szállásolási biztos, Strinovich Leo Somogyban aljegyző, Verebély Sebestyén Biharban megyei iktató, Verhás Imre pedig Baranyában esküdt. Az egyetlen hivatalszolga, Burisz Mátyás Barsban működött tovább változatlan beosztásban. A 13 személy életrajzából csupán egyetlen mozzanatot emelnék ki, amely ha nem is kizárólagos, de mindenképpen egyik alapvető feltétele volt újraalkalmazásuknak: Burisz hivatalszolga kivételével valamennyien beszálltak magyarul.

Ami történt a többi cislajtániai tisztviselővel? Elvileg természetesen többféle lehetőség képzelhető el: elhelyezkedtek a közigazgatás más ágaiban, nyugdíjba vonultak, más pályát választottak stb. Az efféle esetekre elvételre ugyan találni egy-egy példát, a nagy többség azonban más utat járt: távozott az országból, s a magyar értelmiség további fejlődését így már nem befolyásolhatta.

A Magyarországról távozó tisztviselők csoportjáról a prágai Helytartótanács elnökségi iratai alapján sikerült képet alkotni.¹⁷ Prágában szintén megtalálhatók a rendelkezési állományú szolgabírói alkalmazottak összesítő listái, ám egy további változatban. Felépítésük, külső megjelenésük szinte teljesen megegyezik a fő forrásként hasznosított jegyzékével, de csak azokra a tisztviselőkre terjednek ki, akik születésük vagy korábbi szolgálati kötelékük alapján a német-szláv koronátartományok illetékességébe tartoztak (vagyis lényegében ugyanarra a körre vonatkoznak, mint a dolgozat által vizsgált minta). A másolatokat 1861 márciusától készítették az Államminisztériumban, és sokszorosítva megküldték valamennyi örökös tartomány legmagasabb közigazgatási hatóságának. A prágai jegyzékek különös értékét a helyi bejegyzések adják: az itteni példányokra naprakészen felvezették az újraalkalmazások híreit. S minthogy az egyes helytartóságok nemcsak az Államminisztériummal, hanem egymással is állandó levelezésben álltak, a prágai anyag segítségével az összes cislajtán tartomány fejleményeit nyomon követhetjük.

A 206 fogalmazási tisztviselő közül (62 szolgabíró, 62 segéd, 82 tollnok – vö. 1. tábla) a prágai jegyzékekben 167 fő további pályájáról találunk adatokat. 127 sze-

mélyt a születési helyével azonos tartományban alkalmaztak újra, 37-en pedig egy másik örökös tartományban jutottak új álláshoz. Hárman nem folytatták a pályát: Johann Janda egykori hradeki szolgabírót nyugdíjazták, Stanislaus Krauss és Eduard Wunsch szépeességi tollnokokat fegyelmileg felfüggesztették. A ciszlajtán területekre visszatérő tisztviselőket zömmel járási hivatalokba osztották be, néhányan a tartományi helytartóságokhoz kerültek. Az alkalmazás sokszor ideiglenes jelleggel, helyettesi vagy kisegítő szolgálat formájában történt, s gyakran két-három áthelyezésre is sor került, amíg az illető tisztviselőt egy megüresedett posztra végleg kinevezték. Közéjük tartozott történetünk főhőse, Josef Wizdalek is, aki először egy segédet helyettesített a csehországi Selčanban, majd járási előjáró lett Wotticban, s végül visszakerült a selčani járás élére.

Befejezésül még egy forrásra utalnék. A Hof- und Staatshandbuch 1866-os kötete szerint a 62 egykori szolgabíróból 28 járási előjáróként, további három pedig közjegyzőként ténykedett az örökös tartományokban (az alacsonyabb posztokat ekkoriban sajnos nem közölték). Vinzenz von Edlenbach Kassáról az alsó-ausztriai Helytartótanácsba került fogalmazónak, míg a legmagasabbra Franz Schmidt von Zabierow emelkedett, aki a kalocsai járás első emberéből az Államminisztérium titkára lett, s egyúttal az Első Általános Tisztviselő Egyesület igazgatósági tagja.¹⁸

Függelék

Name: Josef Wizdalek

Geburtsort: Prag in Böhmen; Alter: 27 Dezember 1818; Stand: verheiratet;

Gehalt: 1155 fl.

Art und Dauer der bisherigen Dienstleistung:	Dienstzeit		
	Jahr	Monat	Tag
1840–1849. Kriminalgerichtspraktikant in Prag, dann Praktikant, Adjunkt, Justiz-Referent, Justiziär und Grundbuchsführer auf den Fürst Liechtenstein'schen Herrschaften in Böhmen und Mähren	8	4	
1850. Assessor beim kk. Bezirks-Gerichte zu Boskowitz in Mähren	3	2	
1853. Assessor beim kk. Bezirks Collegial Gerichte in Skalitz		9	
1854. kk. Stuhlrichter in Namesztó	6	10	18
Anrechnungsfähig	10	7	29

Studium: Juridisch politische Studium; Befähigungs Dekrete: Befähigt für das Civil und Strafrichter Amt; Sprachkenntniße: deutsch, böhmisch; Qualifikation der dienstlichen Verwendung dann der sittlichen und politischen Haltung: Ausgezeichnet geschildert in jeder Beziehung.

Forrás: *Verzeichniss* der durch die Auflösung der kk. Stuhlrichterämter disponibel gewordenen und anderweitig nicht untergebrachten *Stuhlrichter* II Classe.¹⁹

Jegyzetek

A dolgozat a Hajnal István Kör 1993. évi debreceni konferenciáján elhangzott előadás kibővített változata. A kutatás a Pro Renovanda Cultura Hungariae és az OTKA támogatásával folyt.

1. Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. I. kötet. Budapest, 1922. 265–268., 326–331.; Szabad György: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Magyarország története. VI. kötet. Budapest, 1979. 458–462. (a továbbiakban: Szabad)
2. Finanzarchiv, Wien. 21313 – II/1861.
3. OL – D 189 – 1861 – 7191, 10300, 10660; D 191 – 1861 – 10060/el. Az adatrögzítésben Konrád Imre, Szabó Zoltán és Tóth Tamás volt segítségemre, munkájukat, ötleteiket ezúton is köszönöm. Tóth Tamás a minta egy részét önállóan is feldolgozta, „Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolutikus közigazgatásban” című szakdolgozata megjelenés előtt áll.
4. Benda Gyula: Magyar Társadalomtörténeti Adattár. Sic Itur ad Astra, 1994. 1–2. sz. 132–138.
5. Heindl, Waltraud: Bürokratie und Verwaltung im österreichischen Neoabsolutismus. Österreichische Osthefte, 1980. 231–265., különösen 254.
6. A kortársi becsléseket nemrégiben Stefan Malfèr gyűjtötte csokorba: Zwischen Machtpolitik und Sozialpolitik. Zur Versorgung der Bachsen Beamten in Ungarn in den 1860er Jahren. Österreichische Osthefte, 1994/2. 231–244. Hasonló túlzó általánosítások a magyar nyelvű feldolgozásokban is előfordulnak. A korábban már említetteken kívül l. még Miskolczy Gyula: A Bach-rendszer cseh Beamterei. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933. 392. A köztudatban meggyökeresedett kép túlzásaira már Sashegyi Oszkár felhívta a figyelmet: Az abszolutizmuskori levéltár. Budapest, 1965. 63.
7. Archiv Univerzity Karlovy, Praha. Katalog posluchaču právnické fakulty 1851–1882. Inv. č. 224–256.
8. Acht Jahre Amtsleben in Ungarn. Von einem k. k. Stuhlrichter in Disponibilität. Gustav Oehme, Leipzig, 1861. 47. (a továbbiakban: Acht Jahre)
9. Rogge, Walter: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. Leipzig – Wien, 1872. 291–294.; Sashegyi, Oskar: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860. Graz, 1979. 95–99., 131–133. (a továbbiakban: Sashegyi 1979); Szabad 462.
10. Acht Jahre 1. – itt is, a továbbiakban is saját kiemelések. (1852 végén a ... német-szláv koronataromány egyik bíróságánál ülnökként szolgáltam, és sokakkal együtt soron következtem, hogy előléptessenek.)
11. Acht Jahre 1–2. (Hirtelen és pályázat nélkül, mert ez ki volt zárva, 1853 júliusában megkaptam az igazságügyminiszter végzését, amely – azt lehet mondani – Magyarországra penderített engem. Ez a végzés úgy szólt, hogy engem az eddigi fizetésem felének megfelelő pótlékkal és a jelenlegi szolgálati helyem fenntartásával kiküldenek ai bírósághoz.)
12. Acht Jahre 28. (Miközben [az első év] végén megelégedéssel áttekintettem, hogy a nehéz körülmények közepette mit sikerült elérnem, véletlenül a tükörbe pillantottam. Én – aki akkoriban a 36. életévemben jártam – ez alatt az egyetlen, gond- és fáradtságteli esztendő alatt megőszültem, mint egy hatvanéves.)
13. Mivel a legtöbb személyt legalább egy vagy két alkalommal áthelyezték az idők folyamán, mindenkinél az utolsó posztot vettem figyelembe. Az áthelyezések kevésbé módosítanak az összképen, mert a tisztviselők többnyire azonos megyén, s szinte mindig egyazon kerületen belül maradtak. A lakosság nemzetiségi összetételének megállapításához a Hof- und Staatshandbuch 1856-os kötetét vettem alapul.
14. Hasonló következtetésre jut Sashegyi 1979. 97.
15. Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. In: Uő.: A magyar társadalomról. Szerkesztette és az utószót írta Kulcsár Kálmán. Budapest, 1980. 317.

16. OL D 188 – 11–12. csomó
17. Státní ústřední archiv, Praha, Prezidium místodržitelství 1860–1870, kart. 712–714.
18. Az 531 fős mintában 23 nemes fordul elő (7 szolgabíró, 4 segéd, 7 tollnok, 4 írnok, 1 hivatalszolga), ami azonban inkább a hazai születésűekkel összevetve érdemel figyelmet, s ezért egy további dolgozat tárgya lesz.
19. Finanzarchiv, Wien 21313–II/1861.

GÁBOR BENEDEK

Die Beamten aus der Region diesseits der Leitha in Ungarn des Neoabsolutismus

Wie schwer fielen die Beamten, die aus den Erblanden nach Ungarn gekommen sind, in der Verwaltung der Bach-Ära ins Gewicht? Die Studie untersucht die personelle Zusammensetzung der Stuhlrichterämter und der Kreisbehörden in der Zeit des Neoabsolutismus aufgrund einer Datenbasis von 2295 (mehr als 85% aller Posten) Personen. Als Quelle dienten die bei der Auflösung der kaiserlich-königlichen Behörden aufgestellten Listen, in denen die Angaben der Qualifizierungsformulare summiert wurden. Die Ergebnisse der Untersuchung bewiesen die Ansichten über die ausschlaggebende Rolle der fremden Beamten nicht: Das Personal der untersten politischen Verwaltung bestand zum größten Teil aus einheimischen Ungarn gebürtig. Zwei Drittel der letzteren kamen aus den Landen der Böhmisches Krone, vor allem in den Jahren 1853–54. Unter den einzelnen Rängen der amtlichen Hierarchie zeigte sich eine gleichmäßige Verteilung, in territorialer Hinsicht machte sich jedoch eine starke Konzentration bemerkbar. Die Beamten aus den Gebieten diesseits der Leitha dienten hauptsächlich in Nationalitätsgebieten: In den von Deutschen bewohnten Kreisen West- und Südtransdanubiens (Soproner Bezirk), und besonders in den nördlichen Komitaten des Preßburger und Kaschauer Bezirks, deren Einwohner fast vollständig Slowaken waren. Die Präsenz und Wirkung der untersuchten Personen erwies sich als nicht dauerhaft, denn die meisten von ihnen kehrten in der ersten Hälfte der 1860er Jahre in ihre Heimat zurück. Es wurde bei der Untersuchung auch der Autor des anonymen Flugblattes *Acht Jahre Amtsleben in Ungarn* (Leipzig, 1861) identifiziert. Die individuellen Angaben im Werk passen auf den Stuhlrichter des Kreises Namesto im Bezirk Árva-Túróc Josef Wízdalek, der am 27. Dezember 1818 in Prag geboren wurde.

GÁBOR BENEDEK

Cisleithanian Civil Servants in Hungary during the Years of Neoabsolutism

What was the significance of the civil servants coming from the Austrian Kronenländer in the Hungarian administration of the Bach period? The paper analyses the personal composition of sheriff's offices and district offices in the neoabsolutist period with the help of a database containing information on 2.295 persons (covering over 85% of all the posts). The lists drawn up at the dissolution of the K.u.K.

authorities, which summarized the data of the personal files, were used as sources for the database. The facts do not support the view that regards the role of foreign officials as decisive: most of the personnel in the lower level political administration in Hungary were Hungarians, only 531 persons (23%) coming from abroad. Nearly two thirds of the latter came from the Provinces of the Czech Crown, mostly during 1853 and 1854. While the distribution among the various ranks of the official hierarchy was fairly even, there was a rather strong territorial concentration. Cisleithanian civil servants served primarily in regions inhabited by national minorities: these included the German districts of Western and Southern Transdanubia (Sopron region), and particularly the northern counties, almost completely inhabited by Slovaks, of the Pozsony and Kassa regions.

The presence and influence in Hungary of the persons under consideration did not prove lasting because most of them returned to their homeland in the early 1860s. Through an examination of the personal details in it, the paper has also managed to identify the author of the anonymous pamphlet entitled *Acht Jahre Amstleben in Ungarn* (Leipzig, 1861) as Josef Wízdalek (born on December 27, 1818 in Prague), sheriff (szolgabíró) of Námesztó district in Arva-Turóc county.

ROBERT J. W. EVANS

Linda White és Gál Polixéna

Egy barátság, 1857–63

A következő levelezés csupán szerény lábjegyzettel járul hozzá az angol–magyar politikai és kulturális kapcsolattörténet kibővítéséhez. Amint majd látjuk, némi fényt vet azokra az összeköttetésekre, amelyeket egyes „bujdosók” brit szimpatizálóikkal ápoltak. Ugyanakkor a Bach-korszakbeli Magyarország egyes vonásait is megmutatja emigrációs szempontból – miközben a hivatalos állásfoglalás az egyéb itt közölt, osztrák iratokból kiviláglik. A levelek szélesebbkörű tevékenységre engednek következtetni, egyes pontokon jelentős olasz dimenzió domborodik majd ki, és mindenekelőtt a nőket állítja előtérbe. De a levelezés legfeltűnőbb sajátága az, hogy magyarul vezeték.

1848 előtt kevés a brit, vagy egyáltalán Magyarországon kívüli, aki valaha is foglalkozott volna a magyar nyelvvel, bár buzgó utazók időnként valamennyit elsajátítottak belőle. A 19. század második negyedében enyhe irodalmi érdeklődés mutatkozott Angliában, bár John Bowring idevonatkozó kérdéseivel időközben már alaposan leszámoltak – kiderült, hogy *Poetry of the Magyars* című műve német nyersfordításokon alapult, és még azokat sem értette meg tökéletesen; George Borrow pedig (a cigány nyelvvel ellentétben) a magyarban valószínűleg csak elemi tudással rendelkezett.² Személyes kapcsolatok már inkább serkentőleg hatottak: John Paget megtanulta a nyelvet, nem annyira figyelemreméltó Magyarországról írott könyve érdekében, hanem amikor feleségül vette Wesselényi Polixénát és Erdélyben telepedett le. A művelt női társadalom még hosszabb ideig elzárkózott a magyar nyelv elől, mint a férfiak; gondoljunk csak Széchenyi Crescencére, aki férje, István kedvéért bajlódott a nyelvvel, vagy a szintén bécsi származású Pulszky Ferencnére, aki kezdetben hasonló nehézségekkel küszködött.³

Eközben az ellentétes irányú áramlat jóval erősebbnek bizonyult. Századokon át a brit szigetekre utazó magyarok, különösen protestáns diákok, úgy terjesztették otthon az angol nyelv tudását, hogy az itteni látogatók Angliából, mint például Robert Townson az 1790-es években és Richard Bright a napoleoni háborúk végén, jól hasznát vehették anyanyelvüknek. 1800 után az erősödő kulturális, gazdasági és politikai érdeklődés elősegítette ezt a nyelvi kötődést: egy sor irodalmi anglomán – Péczeli, Pálóczi-Horváth, Bessenyei, Kazinczy, Kölcsey sat. – mellett szerepeltek természettudósok, technikusok, és ipari vállalkozók is, mint például báró Vay Miklós. Közöttük persze kiemelkedett gróf Széchenyi István, aki ösztönzést adott egy sor kiváló honfitársának arra, hogy Angliába utazzanak az 1830-as és a korai 1840-es években. Mások ottmaradva ismerkedtek meg az angol-szász világgal, leghíresebben Kossuth, akinek az esetére még visszatérünk.⁴

*

Az 1848–49-es események eredményeként drámaian meggyorsult ez a folyamat. A kiűzöttek hullámokban özönlöttek külföldre, és London vált a legtermészetesebb menedékhelyükké: körülbelül 150–200 magyar emigráns élt ott az elkövetkező pár év alatt, bár valószínűleg csak fele maradt huzamosabb időre.⁵ Ez az összszám szerintnek tűnhet a korabeli német, lengyel vagy olasz emigráció mellett, azonban közöt-

tük voltak a forradalmi vezetőgárda egyes 'korifeusai' (az osztrák rendőrség kifejezésével élve, lásd alább, a 16. szám). Ráadásul hatásuk jelentős volt a brit közéletre. Kossuth első látogatása 1851-ben valódi szenzációt keltett, melynek visszhangja még a kelta perifériákra is kiterjedt. Amerikából való visszatérése után Kossuth továbbra is érezhető befolyást gyakorolt, amely részben Pulszky, Klapka és mások hatékony agitálásának volt köszönhető; még az idegenben való lét elkerülhetetlen súrlódásai és kiábrándulásai is csak részben tudták megbénítani ezt a ténykedést.⁶

Abban, hogy az emigráció ébren tudta tartani a nyilvánosság érdeklődését a magyar kérdés iránt, komoly szerepe volt annak a lelkes és befolyásos támogatásnak, amit brit progresszív körökben élvezett. A liberális tábor fontos személyei helyeselték az ügyet, sőt kormánytagok is jó szemmel nézték. A vezetők között találjuk a whig főnemest, Lord Dudley Stuartot, a jogászt és közigazgatási reformert, Joshua Toulmin Smith-et, a radikális országgyűlési képviselőt, John Roebucköt és John Henry Newman szabadgondolkodású öccsét, Francis Newman-t.⁷ A szélesebb rokonszenvező közönséghez tartozott egy londoni kereskedő, James White és családja. White már korábban is nemzetközi látókörral rendelkezett – az 1840-es évek javarészt üzletemberként Kínában töltötte – és ez most egyre jobban megalapozta erősödő politikai meggyőződését: 1857 és 1874 között a Parlamentben szerepelt mint liberális képviselő, aki ráadásul a radikális szárny felé húzott.⁸

James leánya, Linda 15 éves volt 1851-ben: érzékeny, önérzetes és élénk fantáziájú ifjú hölgy, aki a színes és az exotikus iránt vonzódott, ahogy későbbi gyermekregényei tanúsítják.⁹ Az alább közölt kis tanulmányában (10. szám) Linda elevenen leírja, hogyan vált a magyar ügy hívévé 1848–49 hőstetteinek és az emigránsoknak, főként pedig Kossuthnak lebilincselő hatása alatt. Bár (vagy talán éppen mivel) angol nyelvtudásuk mély benyomást tett rá – nem tudjuk, hogy az ötvenes évek elején Linda személyes kapcsolatban állt-e a magyar emigráció valamely tagjával is – Linda eltökélte magát, hogy magyarul tanul. Ezzel az elhatározással nem állt egyedül azokban a körökben, amelyekben a White család megfordult. Lady Langdale, egy kiemelkedő liberális jogász özvegye és egyben egy whig nagybirtokos dinasztia örököse, amellet hogy több emigráns magyart, különösen Mészáros Lázárt, oltalmazott, megtanult annyi a nyelvből, hogy magyaroknak, mint például Degré Lajosnak is, imponálni tudjon; leánya, Jane vagy Janka, aki Teleki Sándorhoz ment férjhez, Byron verseiből ültetett át egyes darabokat magyarra. Lady Stafford, egy skót földesúr leánya, aki a leendő sutherlandi herceg felesége volt, szerelmes lett Széchenyi István fiába, Bélába, és ezért magyar órákat vett, amellet hogy a Blick auf den anonymen Rückblick londoni kiadásában segédkezett.¹⁰

*

Idővel Linda bizonyára folyékonyan megtanult magyarul (bár nagyon is lehetséges, hogy ennek egyetlen írásos bizonyítékát, amely ránk maradt, publikálás céljából retusálták), ám elárulja, hogy tanulása csak akkor vált igazán sikeressé, amikor egy új magyar ismerőse, Gál Polixéna, megjelent a színen. Poli – legyen szabad használunk nevének rövidítését, amelyet ő maga szemmel láthatóan jobban szeretett, mivel levélpapírjára vaknyomással ezt nyomatta – valamikor az 1850-es évek elején érkezett Londonba¹¹, együtt édesanyjával és férjével, Sándorral, egy bátor, de meglehetősen vakmerő katonával, aki később dilettáns diplomata lett, és többszörös törökországi küldetésbe ment Kossuth megbízásából. Gál Sándor és Benkő Poli házassága a legtermészetesebb kapocsnak látszhatott két előkelő székelyföldi család között. 1857-re pedig a viszony láthatóan megromlóban volt: Sándorról ugyan történik említés Poli első levelé-

ben, mint aki éppen komoly idegbetegségből lábalt ki, de a további levelezés hallgat róla. Az év végére kiderül, hogy Poli és édesanyja nélküle térnek vissza Magyarországra. Ez persze inkább oka, mint következménye lehetett az elhidegülésnek. Mindenesetre Gál Sándor, aki külföldön maradt, ettől kezdve súlyosbodó pszichológiai labilitás jeleit mutatta.¹²

Linda és „legjobb barátinője” elválásának eredménye az itt közzétett levelezés (1–9. szám) – egyéb levelek mellett, amelyek feltehetően nem maradtak fenn. Poli meghitten ír (majdnem kezdettől fogva tegező megszólítással), gyengéden, kötetlenül, gátlások nélkül, önelemzően. Először közös angliai barátokról számol be (1. szám), aztán a hazautazásról és bécsi tapasztalatairól (2. szám). Lefesti családjá és birtoka siralmas állapotát a háromszéki Alcsernátonban és Erdély lesújtó légkörét (3–5. szám). Tanúskodik a neoabszolutista osztrák cenzúra és zsandárság felháborító tevékenységéről – ezekre később visszatérünk. Azután Pestről nyújt kommentárt az emberek reményeiről és csalódásairól, ahogy 1861-ben némi politikai élet kezdett újra kibontakozni Magyarországon (6–7. szám). Elmeséli Teleki László öngyilkosságát ugyanaznap, amikor megtörtént, és gáztettet sejtet. Találkozik brit látogatókkal, akik az 1860-as évek elején felfedező utakra merészkedtek Magyarország felé (8. szám).

Poli levelezésének vezérmotívuma a szenvedés. Feltűnő szerephez jutnak a saját és családtagjai fizikai betegségei, de leveleit mélyebb, bár ezekből is eredő világfájdalom hatja át, amelyet Poli hazája valódi vagy képzelt bajai tápláltak. Mindezt tovább súlyosbítja az is, hogy angol barátai szerinte alig reagálnak gondjaira, sőt alig maradnak kapcsolatban egyáltalán (és hogy ez nemcsak a leveleit lefoglaló rendőrségen múlt, kiderül majd a következőkből). Úgy érezzük talán, hogy Poli vértanúi koronáját kissé illetlen élvezettel hordja, bár valóban sokat kellett kiállnia, beleértve elidegenedett férje karrierjének hajótörését. 1860-ban ugyanis Gál Sándor, miután magát tábornoki rangra előléptette, igyekezett saját segédcsapatot szervezni Garibaldi számára Olaszországban, Kossuthnal nyíltan dacolva. Függelmeisértéért elítélték, és Gál megalázó körülmények között letűnt a színpadról. Néhány évvel később örültekházában halt meg.

*

A történészek eltérő nézeteket vallanak Gál elhalálozásának részleteiről. Ezen nincs mit csodálkoznunk, hiszen a brit közönség úgy tudta, hogy már jóval korábban elhunyt. 1858 május 26-án közölte a londoni Times a haláljelentést, amely így szólt: «az elmúlt március havában, tengeren, hajózás közben Alexandria felé, Gál Sándor ezredes, erdélyi hadosztálytábornok az 1848–49-iki magyar forradalmi honvédségben». Ennek az értesülésnek és további hasonló tanúságoknak a birtokában, Poli igyekezett meggyőzni a hatóságokat özvegyiségéről (11, 14. szám). A nagyszebeni tartományi kormányzó azonban kétségbe vonta állítását, és tudakozódások után megállapíthatta, hogy Gál mégsem halt meg, hanem Konstantinápolyban tartózkodott. Kempen báró, az osztrák rendőrség főparancsnoka, perbe akarta fogni Polit család miatt, de elállt ettől a tervtől, miután Erdélyből azt jelentették, hogy a vád bizonyíthatatlan; elfogadta azon javaslatukat, hogy egyszerűen tudatni kell Polival férje törökországi tartózkodását (14–15. szám).

Polinak vajon tudomása volt erről egész idő alatt? Saját maga közölte volna az újságjelentést, ahogy azt a hatóságok sejtették, s összepaktált volna Teleki Sándorral és egy angol hajóskapitánnyal, akik a történeteket írásban hitelesítették (11. szám)? Eről éppúgy, mint esetleges indokairól találgatásokra vagyunk utalva. Talán fel akart szabadulni, hogy újra házasodhassék – a Kempennel való levélváltás utal effélére egy női nevelőintézet kapcsán, amelyet Poli állítólag Brassóban akart létesíteni (11, 14. szám).

Talán anyagi hasznot húzhatott volna özvegyi állapotából. Talán – és ez a feltételezés felel meg legjobban Lindával való levelezése alaphangulatának – a trükk része volt valamilyen nagyborszábasú politikai kezdeményezésnek emigráns körökben, amellyel Poli visszatérése szintén összefüggésben állt. Poli azonban attól a perctől kezdve, amikor édesanyjával együtt ismét erdélyi földre lépett, szigorú rendőrségi megfigyelés alá került, és a felügyelet még szorosabb lett Sándor állítólagos halálának a közjátéka után.

Az a szorgalmas, precíz, gyanakvó osztrák bürokrácia, amely ezekben az években szolgásgásban tartotta Magyarországot, irományaiban merőben más képet nyújt Gál Polixéna, a „lázadoszökevény felesége”, viselt dolgairól. Ezekből a dokumentumokból, jellegzetesen mesterkéltné és dagályos mondatfordulataikkal, kilenc kerül nyomtatásra az alábbi függelékben (11–19. szám). Ezek helyenként megerősítik és bővítik Poli leveleinek információit, emellett igen szemléletesen világítják meg a magyarországi neoabszolutista világ egyes elemeit. Azt is mutatják, milyen gondosan tájékoztatva voltak Poli ténykedéséről nemcsak Londonban, hanem Bécsben a legmagasabb államigazgatás szintjén.

A két nő egyre kétségbeesettebben tűrte alcsernátoni elzártágát. Miután brassyói iskolaalapítási kérvényüket elutasították (félve „jövőbeli politikai üzelmek és felforgató tendenciák e melegágya”-tól), engedélyt szereztek, hogy Előpatakon üdüljenek, és onnan Sepsiszentgyörgyre mehessenek (11. szám). 1858 decemberében újra folyamodtak a hatóságokhoz azzal a kéréssel, hogy elköltözhessenek egészségesebb, városi környezetbe: ez az okmány (13. szám) Poli legérzelgősebb hangnemében íródott, és erőteljes, de pallérozatlan némcstsége világosan rávall. Nagyszeben azzal vágott vissza, hogy Polit alapos orvosi vizsgálatnak vetették alá a helyi Kreisphysicus által (16. szám, vö. 5. szám). Az ő véleménye megerősíti azt, amit ügyis sejtjenénk pácienséről: „arcszíne kissé fakó, testalkata gyenge és törékeny”; reumás fájdalmai és ideges természete van; még arról is értesülünk, hogy légzése hurutzavarásoktól szenved, és petefészekgyulladás az anyaméh kóros érzékenységet idézte elő.

A rendőrjelentések szerint pedig Poli és édesanyja példás életet éltek. Már 1858 szeptemberében a sepsiszentgyörgyi Bezirksvorsteher minden szempontból kifogástalannak minősíti viselkedésüket (12. szám). A következő februárban Erdély kormányzója részletekbe is bocsátkozik: csupán a helyi társadalom előkelő és megbízható elemeivel járnak össze, ahol Poli „művelt és nyájas egyénisége” miatt szívesen látják őket. Meghökkenő, hogy még külföldi kapcsolataikra nézve is jó osztályzattal vizsgáznak: se beérkező, se kimenő leveleket nem fogtak el – rendkívüli körülmény ez, ha Poli saját kommentárját tekintetbe vesszük (3, 5. szám; vö. alább, 44. jegyzet). Lindával – és feltehetően másokkal – való kommunikációs csatornáit nyilvánvalóan nem fedezték fel; de mintha az erdélyi tisztviselők egyébként is hajlandók lennének szemet hunyni e „nagyon lelkes, szokatlanul tehetséges, többnyelven beszélő és fegyelmezett” nő múltja felett, aki, „társalgási finomság”-gal, tartózkodva a magyar propagandától, „gyakran és hosszasan meséli el londoni és párizsi tapasztalatait és érintkezését az angol arisztokrácia tisztelt képviselőivel” (17. szám; vö. 11. szám). A Poli és Benkőné polgári szabadságát érintő korlátozásokat tehát fokozatosan enyhítették. Először elköltözhetek Pestre, ahová 1859 júliusában érkeztek meg és a Váci utcában béreltek lakást; azután, mivel még a hírhedt Polizeidirektor Protmann sem talált bennük semmi kivetnivalót (18. szám), a kormányzó tábornok, Albrecht főherceg, személyes utasítása nyomán felszabadultak minden ellenőrzés alól (19. szám). A mi családásunkra talán, de bizonyosan nem az övékére, Gálné Polixéna és Benkőné Borbála eltűnnek a hivatalos nyilvántartásból.

Poli sorsáról 1863 után, amikor megszakadnak Lindához intézett levelei, semmi tudósításunk sincs. Talán e cikk valamely olvasója majd kiegészíti tudásunkat e tekintetben. Ami Lindát illeti, vele épp fordított a helyzet. Polival fennállt barátsága éveiben főként a levelekben elszórt utalásokra vagyunk utalva; későbbi pályája viszont sokkal könnyebben rekonstruálható. Nemcsak azért, mert személyi iratok maradtak fenn; de Linda bizonyos mértékben hírnévre is szert tett.¹³ Ahhoz a kezdeményező és kitarító nőcsapathoz tartozott a viktoriánus korszak derekán, akiknek igazán haladó nézeteik és nemzetközi láthatáruk volt. Gyermekkorától fogva ismerte a nagyvilágot; iskolásévei óta tanult idegen nyelveket, kezdetben szigorú szülői felügyelet alatt.¹⁴ Magyarország felnyitotta a szemét az európai kontinens izgalmas és lelkesítő fiatal nemzeti mozgalmaira. Végeredményben azonban Magyarország csupán epizódnak bizonyult életében; Olaszország lett az ígért földje.

A két nacionalizmus persze egybefonódott. Ismeretes Kossuth és Mazzini kapcsolata Angliában az 1850-es években, Türr, Klapka, és a többiek katonai és diplomáciai törekvései a félszigeten az elkövetkező évtized alatt; maga Kossuth számára az új egyesített olasz állam egyszerre mintát és partnert jelentett majd, amíg állandó menedékhelyül nem szolgált.¹⁵ Poli levelezése tanúskodik arról, hogy ő és Linda Londonban olaszbarát körökben mozogtak. Barátaikhoz tartoztak mindenekelőtt Craufurdék, egy skót földbirtokos család, amely az olasz ügyet szenvedélyesen pártolta. Sophia Craufurd és két leánya, Kate és Nina közel álltak Mazzinihoz és annak angliai helyetteséhez, a finom és tudós Aurelio Saffihoz, aki 1857-ben feleségül vette Ninát.¹⁶ Hasonló jellemű fiatal nő volt továbbá Jessie White, aki ezekben a levelekben csak egyszer és futólag szerepel, de a valóságban Linda egyik kebelbeli barátnője volt (bár nyilvánvalóan nem rokona). Jessie belevetette magát a felszabadító küzdelembe, átmenetileg firenzei börtönbe került, azután körbeutazta az Egyesült Államokat újonnan szerzett férjével, Alberto Marioval, aki szintén a londoni olasz politikai menekültek soraiból került ki.¹⁷

Jessie White Mario és Nina Saffi-Craufurd mindketten rövidesen Olaszországba telepedtek át, ahol a Risorgimento leghíresebb brit asszonyai közé tartoztak. Linda hozzájárulása ehhez a mozgalomhoz sem bizonyult kevésbé jelentősnek, elsősorban nem Mazzinival való barátsága miatt (noha ahhoz sem fér kétség¹⁸), hanem későbbi események folytán. Nem csoda, hogy – Poli kifejezett sajnálkozásának dacára – nem látogatott el Magyarországra 1861 nyarán, hiszen az utána következő novemberben, pontosan tíz évvel azután, hogy Kossuth angliai látogatása érdeklődését a magyarok és kultúrájuk felé irányította, Linda lezárta életének ezt a fejezetét azzal, hogy egy londoni olasz kereskedőhöz ment férjhez, akinek a vezetékneve különös módon Mazini [sic!] volt.¹⁹ Leányuk, Costanza születése 1863 elején Poli utolsó itt közölt levelében (9. szám) kerül említésre. Utána nemsokára a család Olaszországba költözött. Öt évvel később Vincenzo Mazini hirtelen meghalt üzleti úton Londonban; az 1870-es évek folyamán azonban Linda újra olasszal kötött házasságot, ez alkalommal Pasquale Villarival, aki egykori forradalmárból az egész Risorgimento-korszak talán legolvasottabb történészévé és fontos politikussá vált.²⁰ Linda amellet, hogy hitvese műveit angolra fordította és fiát, Luigit, szintén a történész pályára nevelte, maga is mint író kivirágzott, főleg gyermekregények szerzőjeként, mialatt Firenzében nyílt házat vitt egy sor híres angolszász látogató számára, Gladstone-tól Henry Jamesig.²¹

*

A rövid, de mélyreható személyi összeköttetésen kívül, milyen jelentőséget tulajdoníthatunk Gál Polixéna és Linda White barátságának, amennyire azt fel tudjuk térképezni a töredékes fennmaradó források alapján? Talán emblematisz módon egy-

más mellé helyeznek kétféle liberális tapasztalatot a 19. század közepén, speciális női összefüggésben. A magyar nő immáron átélte egy felszabadító mozgalom izgalmait: érződik soraiból, hogy eszményei már meglehetősen hidegen hagyják őt, és hogy Poli távlatokban csendesebb életforma után vágyik. Az angol nő viszont még sóvárog ilyen élmény után: számára Magyarország stádiumot jelentett a felfedező úton, de idővel másutt találta meg a boldogulást.

Milyen nyomokat hagyott kölcsönhatásuk? Poli esetében nincs módunkban még találgatni sem. Lindáról többet mondhatunk, bár hagyatékát utódjai (elsősorban esetleg Linda maga), akik főleg irodalmi kapcsolatai iránt érdeklődtek – és ezek bőven voltak, elsősorban viktoriánus regényírónőkkel és költőnőkkel – részben kiselejtették. A forrásanyag azt sejteti, hogy Linda sokáig kiszűrte Magyarországot tapasztalatvilágából. Úgy látszik, még az öregedő Kossuth viszonylagos közelsége Észak-Olaszországban sem serkentette őt arra, hogy az ifjúkori bálvány személye vagy nemzete iránt rendszeresen érdeklődjék. Néhány adat azonban rendelkezésünkre áll, amelyek valamiféle elkötelezettséget sugallnak. 1877-ben Pasqualét megválasztották a Magyar Tudományos Akadémiába kültagjának, bár a jelek szerint ezt kizárólag tudományos érdemeinek köszönhette.²² Fontosabb bizonyíték az, hogy 1884-ben Linda Villari lefordított egy Jókai művet, sorrendben csak a harmadikat, amely angol nyelven megjelent.²³ *Life in a Cave* („A Hargita”, az *Erdélyi képek*ből), egy „fanciful story”, amely „to the best of my knowledge ... now appears for the first time in foreign dress” – gyermekmese; lehet-e véletlen, hogy Székelyföldön játszódik, nem túl messze Poli Alcsernátonától, méghozzá idegen (tatár) elnyomás idejében? Ezenkívül iratai tartalmazznak még két Magyarországról érkezett levelet. 1891-ben a regényírónő Wohl Janka, aki elhunyt nővérének, Stefániának egy kötetét küldte el, levelében feltételezi, hogy Linda mindig jól tájékozott a magyar haza és nyelv ügyében.²⁴ 1899-ből beszédesebb darabot találunk a hagyatékban: szerzője Pulszky Ferenc ifjabb leánya, egy másik Polyxéna, szintén tüzes, de gyengélkedő nő, aki szintén rendelkezett bizonyos tapasztalatokkal az emigrációs létről. A levél első pillantásra valamilyen újabbkeletű művészeti kapcsolatra vall a Villari családdal; de mögötte halványabb régi összeköttetést sejtethetünk: visszaidézhetette azokat a távoli időket Londonban, amikor Pulszky Polyxéna született 1857-ben – épp abban az évben, amikor Poli levelezése megindul. Jól szolgálhat a jelen szövegkiadás-hoz utóirat gyanánt.²⁵

Bodleian Library, Oxford, MS Hung.d 2

1/ (fos.1–2)

31^{dik} Majus [1857]

Kedves jó Lindám!

Ma reggel kaptam meg a' Kegyed kedves levélkéjét – a' mely nagy örömet okozott, miután el monda' nekem hogy mit fog hetfőn kedden és szerdán tenni, már most tudom magamnak el képzelni hogy a' kedves Linda midőn fog öltözni hová fog menni s.a.t. –

Saffit²⁶ pénteken láttam ő itt volt nálam és mondotta hogy Kegyedett látni fogja. –

Istenem – de szerettem volna Oxfordba menni jövő szerdán, de félek hogy tudom tehetni, mert az út nagyon sokba kerülend, és azt tudja édes Lindám hogy az ily sorsúak mint mi vagyunk igen bajos azt tenni, a' mit óhajtunk. – –

Képzeld, – menyire meg voltam lepetve múlt hétfőn, egész váratlanul csak

egyszer Lady Langdale és leánya²⁷ jött hozzám; nekik igen szorgosan átt kellett jönni ide, de már el is mentek.

Igen fájdalommal irhatom kedves Lindámnak, hogy férjem²⁸ nagyon *veszedelmes beteg* volt ideg-lázzba szenvedett, de most hála az ISTENNEK jobban van – bár igen gyenge még, hidje el ön hogy oly bús vagyok hogy szólni is alig van kedvem. –

reméllem mielőtt el megyek Londonból Kegyedett látni fogom – most csak e' hó vége *felé* megyek Eywoodba²⁹ csak.

Hogy van Batty³⁰ kisasszony – Kérem üdvözetemet neki nevémből mondani.

Most végzem soraimat mert igazán oly le vert és bús vagyok hogy eszméim csak zavartak és majd nem érthetlenség! de tudom a' jó Linda meg érti az *én* lelki bánatomat?! és meg botsájt nekem hogy röviden irtam mert azt tudja hogy mindig szeretem önt

és őszinte barátnéja vagyok

Poli

Biri Mama³¹ csokoltattja édes Lindát és reméli rövid időn meg látandja!!

2/ (fos.3–4)

Pest 22^{dik} December 857

Kedves édes Szeretett Lindám

Innen hazámból írok hozzád!!! Oh ha betűimben bele tudnám lehelni minden gondolataimat és érzéseimet hogy azt te kedvesem szint úgy éreznéd mint én – – – de minnek is írnam én le neked, hisz esmered barátnédnak szellemét és minden gondolataimat ...!! Őszve szorúlva tehát, egy kis pontba szorítom minden érzéseimmet, és lesz világom (t.i. dobogó szívembe) és itt könnyeimmel éleszem *azon* érzéseket melyet a' szájnak nem szabad kimondani – és épen ezért – a kebel forrobban érez!!!

Nó de tegyük félre e' szomorító kinzó eszméket, beszéljünk másról útunkról.

Meg vallo nekem oly fájdalommal hagytam el Londont, mint midőn először hagytam el honnomat, hisz az édes Anglia már *második hazám* leve, és lelkem úgy meg szokta ott, hogy sebem szívemen nagyon mély. Parisba két nap mulattunk, és onnan folytonosan Bécsig jöttünk, de utunk oly fáradságos volt hogy Bécsbe mind ketten betegek voltunk, és ide nagy náthával és köhögéssel érkezünk meg; – itt Pesten az államásnál várt Toth, és ő saját házához hozott, s most itt a' magyar vendég szeretetett élvezük, te lelkem esmered Tothnét, ő igen kedves és egy nagy fia van, t.i. *az én kezeszt fiam*.³²

Igen szívesen kérdezett tégedett, és örvendene ha midőn Pestre jössz ötött meg látogatnád.

Ma el mentünk járkálni és a' Duna soron voltunk, emlegettelek tégedett is ott, 's mondtam hogy ha ide jössz, az *Angol Királynő*hez száljatok mert ezen vendéglő leg jobb, és szép helyt van.

Az estve színházba voltunk, és Marthát játszá,³³ örvendett lelkem mert mind Magyar artczokat láttam, mindenféle Magyar hangot hallottam, és majd nem bámultam vagy újságnak vettem ezen hangot, mint álom úgy tetszet mind ez ...! – – – ! – – –

Ma látogatóink voltak, és mi is el mentünk G: Vasékhoz³⁴ de ők Erdélybe mentek, sajnálom hogy nem láttam őket.

Az Ünnepeket itt töltjük és oztán reményilem isten segedelmével útnak indulunk Csernátónba onnan írok neked kedvesem, reményilem jobban leszek addig mert

most roszul vagyok fáradt és zavart, másfelőtt a' kis gyerekek játsznak lármáznak körül-tem ezért alig is tudok írni;

Sajnálom hogy nem hoztam Londonbol sok Szőnyeget és eféle dolgokat mert itt drága, és nem is vizsgálták meg ládáinkat a' határ-szélnél, útlevelünket egyszer kérték csak, és semmi bajoskodás nem vólt.

Oh édes édes jó kis Lindám de forró szeretettel gondolok reád és kedves jó Anyádra 's úgy az egész kedves Családodra.

Mind mind szívemhez szoritva és öelve Csokollak, és kérlek ne feledjetez minket – a' kik öröke szeretnek titeket – őszinte változhatlan húbarátnéd Polikád

Kérlek üdvözőld Craufurdékat³⁵ Miss Betty-t, 's mindenkit a' kik nem felednek minket.–

ezer meg ezer csokott küld

Biri Mama
Tothné is üdvözől

3/ (fos.5–6)

All-Csernáton³⁶ 16/1 1858

Kedves édes szívem Lindám!

Az ég idáig vezérelt sok bajok és betegségek közt valahára meg érkeztünk; képzeld a' Gyors Kocsin fel is dőlünk szegény Mama fejét – én karomat ütöttem meg nagyon, Brassoba feküdtem 4-napig, most is gyengén érzem magamat.

Meg valloam édes Lindám hogy öröm helyet *búra* és bánatra jöttem haza, – hisz nintsen miért mondjam neked, mert jól tudod szívem, mi volt gondolatom és érzésem – nem változtam sőt erősebb hitem mint valaha, mindenfelől gyász-szin és hang környez! – !! oh Lindám szívem meg reped – – – midőn haza jöttem szegény Atyámat³⁷ beteg és *Nagyon* meg vénülve találtam, alig esmertem reá, istenem mind meg van minden változva, Nagy házunkba *csak* három szoba lakhato – a' többi ruina lett! – össze omolva a' falak le dölve, kertek le omolva, bútorok nintsenek, szóval minden el púsztulva! – 9 évvel ezelőtt össze rombolták, és Apám fivérem³⁸ fogságba lévén minden tönkre ment; most igazán – az egykori Vigságnak helye Csernáton, úgy nézz ki mint egy *rom*! – ezen ókból látod lelkem el fogjuk hagyni tavaszal e' helyet, és Városra megyünk minden esetre lakni, mert lehetlen volna itt maradni tovább; sok adot kell fizetni, katonákat kell tartani, ez – pedig – nekem – kin – gyötirelem. – – –

Képzeld épen Papa most kap rendeletet hogy Anyám és én, – a' hatoságnál *je-lentsük* magunkat de rögtön! – én erre keményen feleltem: «igen is midőn egészségem engedi a' menetett – » külömben ha tetszik jöjjenek ide én nem hoztam semmit, 's nintsen mit kérdezenek töllem; [két sor áthúzva], mérges leheletem meg ártana a' ki engem érintene vagy illetne.

Oh kedvessem, hiddel keblem olyan mint egy zajos hullámos tenger, 's lelkemben ég a' pokol tüze, – 's e' két elem viv dulakodik mint két fel bősziült állat, – nints semmi örömem, mert életem kin – nyomoruságos lesz.

Papát mindenből ki rabolták alig hagytak neki miből élni. – /My dearest child! – pray be careful in your expressions, – because all my letters will be opened & read first at a certain office./

[Másfél sor áthúzva]

Most isten áldjon! Kedvessem, Csokolom jó Anyádat, testvéreidet, Papát.³⁹ – Craufurdékat, Csernatonyt⁴⁰, Löwingtont,⁴¹ 's mindenkit üdvözlök.

téged pedig lelkem szívemhez szorítva forron öllelek csokollak, szeresd bánatos barátnédát úgy mint ő tégedet.

örökre szerető hú Mama csokoltatt 1000000./

Polikád

levelemből sokat ki húztam mert ma meg lőn a' *jelentés*, és kivan mondvá: *«hogy nem szabad hírnélkül se írni, se levelet cserélni, engedelem nélkül még a' más falúba se menni! hanem ha visitett látogatást teendek, tudatni előbb hová és miért akarok menni?»*

How nice!! – is it not?? –

Bécsbe küldöm ezen leveletem, 's ott teszik postára

4/ (fos.7–8)
via Pest
(így ird lelkem a' czimet)

All-Csernáton 25 Martz '858
(Kézdi: Vásárhely)
Transilvanie

Szeretett lelkem jó Lindám! – Tegnap kaptam meg szíves és előttem igen kedves soraidat, meg esmerém irásodat rögtön! és fel téptem tüzesen a' borítottékat mert lassú felbontásra nem volt türelmem; 's meg ütődve látám hogy te nem kaptál egy levelet is tőlem, – pedig én innen *kétszer* irtam neked, a' jó Löwingernek és Tony-nak⁴² egyszerre küldém el, kérdezd meg tőlök ha kapták-e vagy nem? – ? – ez igen fúrta!! és komolyabb a' nevetségénél ...

Külömben mit mondok Biri Mamád és növéréd /«internálva»/ vannak, t.i. nem szabad engedelem nélkül a' szomszéd falú vagy városba menni, 's ekkor is egy hét múlva kapnak engedelmet, vagy éppen semmit sem! – Minden lépteit tudják, bár ki látogassa meg aztott is jegyzékre veszik – mindent tudnak, csak álmait nem! ez is baj! mert hát ha még az ártatlan álom is lángot kohol a' szívekbe; – ők azért hogy ne legyen senki háborítva visza vonultan élnek, és ritkán mennek ki,

Mit mondjak magamról? hm! – ha – látnál édessem talán könnyeznél sorson, levert kedélyem, bút hordok keblembé és nints soha kedvem – annál is inkább mivel az Atyám már 6-hét óta folytonas *beteg* és az öregsége is nehezíti ennek súlyát, szegény öreg türelmetlen, elégtelen mert az Orvossak se tudják mi a' betegsége – – ezért is képzelheted szívem milyen az én állásom! – azt hiszem városra megyünk lakni e' nyáron vagy még elébb is talán, még azt remélhetni ha az Orvos közelebb lesz az Öreg is jobban orvoslodik, de itt a' falun bajos, 's ha a' Doctor kell és érte küldünk, *nem* szabad tennem a' míg be nem jelentem, /mert az élet nem az emberé, hanem mások rendelkeznek e' fölött is!!!/ «it is glorious! is it not» – ? – ? –

Cser: Tony irt és igen mulatságoson el mondot mindent, de szerettem volna én is a' ti Mulatságotokan jelen lenni, – de – hiába én oly messzi vagyok, noha lelkileg igen közel állok hozzátok.

A' legnagyobb újság az hogy a' *hó* most kezdett el olvadni, borzaszto vadte-lünk volt; sok *bálok* voltak, estvélyi társalgások, a' hová meg voltam hiva; *de nem mentem el!!* – – nintsen kedvem, igen sok kelemetlen artzokat láttam volna, és eztett ki kerültem – –

/... Katinak irtam, voljon, kapta-e? – Ninanak⁴³ és Mrs: Craufurdnak; –/de nem egy postán./

Igen valószínű hogy jövő levelem a' Városi lakásunkról lesz írva, bár még nem tudom bizonyosan, küld leveledet a' régi cím alatt, – Most végezni kell soraimat. –

az ég Űra áldjon meg téged Szülőidet üdvözlöm 's testvéreidet, Anyám csokol úgy én is forron Millionszor!!!

örökre őszinte hű és változhatlan barátnéd

Polikád

5/ (fos.9–10)

Sepsi Szt. György II/2 1859

Kedves szeretett jó Lindám!

Bámulsz, és kérdezed hogy miért nem irtam? Okát meg fejteni hallgatásomnak nagyon könnyű – lenne, és még is baljos!! – Igen; kedvessem én irtam de nem vitték el, a' levelet vissza küldötték s.a.t.⁴⁴ ... Nagyon nevetségesnek találtam, midőn az Űj évi *Üdvözetemet* melyet neked irtam volt, csak egyszer valami úton nekem vissza jött! ha ha ha. Neves lelkem te is mert meg érdemli. – . hiába, ilyen a' mostani rendszer. –

Bámúlam hogy Decembéri levélkémet nem kaptad?? ez meg foghatlan; – talán bizony valahol szivart gyújtott valaki az érdektelen – és barátságos levéllel. – Oh istenem miért nem tudok én egy pertzig körödbe lenni, *elmondani mindent mi történt velem*; Mert meg vallo – nő soha nem szenvedett oly sokat, mint én és Mama; még mindig fel ügyelet alatt vagyunk! – és *nem* szabad menni sehová. – Külömben én fejemt Magasra emelem, mert hisz én azt értem meg, a' mit senki más! – 's tehát ne legyenek büszke? – hm: bizony én, *az* vagyok.

Itt a' Farsang! de nagyon csendes – semmi mulatság nem volt még eddig; Most a héten lesz itten *Ball*, a' Várossiak rendezzik; Mi is meg vagyunk hívva – **de én nem Megyek.** Sokan lesznek bár – de én éppen *ezért* nem jelenek meg; nekem a' báll nem mulatság. – Nevem napjára elvagyunk ígérkezve, ott mind olyanok lesznek a' kiket szeretek, és jó barátnéim Körébe fesztelen érzendem magamat. bár csak te is itt lehetnél lelkem mennyire örvendénk! – baljossan hiszem hogy a' jövő Név napomat itt töltöm, nem, – mert én itt nem maradok, bár hogyan is innen el kell nekem menni; itt meg utáltam az emberiséget. – –

A' sok méltatlan bánás mod miatt, igazán beteg vagyok édes Lindám; ez évben még egy nap sem voltam jól – mindig szenvedőleg éreztem magamat. – 6 nappal előbb /: fancy, I got an order – to be at home, & be prepared – for receiving a doctor, who – is to *examine my health*, whethere I am *really* suffering? or it is a *deceiving*?⁴⁵ my illness – was taken by the Government, as a pretext of some ... being able to move about: etc :/ – This is unheard off!! – what else will come??

Képzelné tudam a' te örömedett, midőn be mentek Londonba mily jól töltöd idődet! jó-rendén tudom, holl van azon ház melyet vett Atyád, igen szép hely – és egészséges; bár adná az Ég Űra hogy én tégedet ott ölelhetnék, – 's ki tudja? – –

Brassoba kerestettem Magy: könyveket – akartam neked küldeni, de nintsen egy is, – mind Német; hanem majd Pestről küldeni fog Polika – midőn óda menend! – – Talán nem leszek örökös rab?! – !!? – 's akkor el innen el! –

Testvérem és Sogornóm⁴⁶ ide fognak jönni lakni; Szegény Sogornőmnnek nagy bánatja most – édes Atyát el veszette, pár héttel ez előtt halt meg, – Béke porainak!! –

Épen midőn e' sorokat írom – érkezett meg Nagy Néném, 's ezért félre kellett tennem e' sorokat; pedig alig várom hogy már egyszer bár mit is – de tudj rollam; neked eszed van lelkem átt fogod látni hogy miért oly igen független és silány /poor:/ e' levél, – reményelem a' postán bizonyosan meg fogod kapni!?

Hát hogy vannak Nína, Kati, 's mind C-dék, és a' kis fiú?⁴⁷ – Még *soha* nekem nem irt egy sem; én hiszem hogy igen el vannak foglalva 's ezért nem irnak, én is el vagyok nagyon foglalva nem irhatok, – különben csokolam egyyen egyyen őket, –

Tonyt sokszor emlegessük rokonaival; Löwingert meg **verem** – mert nem irt rég óta, de azért tudom nem feledett el! – Üdvözöld nevemben Öket, – valamint szeretett jó Mamádat, Papát, Nővéred, és L. Kisasszonyt, kiket igen sokszor látogat meg gondolatom! – és téged egyetlen főrron szeretett barátném, szívemre szorítva mondom azt – a' mit mindég éreztem hogy vagyok örökre feledhetlen nővéred és hű barát-nő

Polikád

U.I. Mit csinál Miss Betty – voltál-e nála most? a' Virágot látod-e oly[k]or vagy nem? tölle sem kaptam levelet.

Biri Mama csokoltatt szivéből. Jó éjt!!!

6/ (fos.11–12)

Pest. Kalap Utcza 3 szám
8/5 [1861]

Kedves édes Lindám!
Szeretett barátném. –

Nem tudam kezedhez kaptad-e két leveletem? – irtam sokat és sokrol irtam néked édessem, de talán eltévedt mert még eddig semmi választ nem kaptam tölled; pedig hiszem hogy érdekelt minden tárgy – mert nem egyesekről hanem tömegekről ... irtam. – – –

Ugy szintén föl kértelek, hogy ha nem únnád irnál valamit a «lap-számára» – mert ez egy kimondhatlan *bámúlatott, és felsőbbi érdemet nyert a' Magyar Olvasok által; tisztelve emlittik nevedet és fáradtságodatt méltányolják!* – Gondolam a «lapot» kapod nem de? – Mert ezt a Szerzőné-Emilia, küldi rendessen számodra.⁴⁸

[Két és fél sor áthúzza]

E' pertzbe lepet meg egy borzasztó **hir** – a' mely meg rázó, – mert ezt az ármány tette! legyen fején az **átok!!!** Képzeld lelkem, ma reggel Gróf Teleki Lászlót halva meg-löve találták Szobájába,⁴⁹ – ínasát rögtön el is fogták, de még semmit nem tudni hogyan történt – ? – Valószínűleg a' legény meg lön **vesztegetve**, vagy ő – vagy mást valakit be engedett a' Grófhhoz a' ki e' borzasztó tényt meg tette! ... 8 órakor történt a lövés reggel. 'S pedig épen mára volt hírdetve a' nagyszerü-gyűlés melyben az Ország Nagyai döntő-határozatot hoztak volna az ügyre nézve. – a' követek mind össze gyűlve várták a' Muzeum előtt hogy mind jöjjenek oda, és úgy be a' terembe; – ekkor rémület hangján elterjedt e' gyász halálos hír. –

Továbbá mit mondjak az általános dolgokról ... minden a' leg nagyobb feszült-ségbe létezik, semmi – adva – **minden elvéve!** – ez a' Nemzet vagyona. – – –

Hogyan van édessem – és holl múlatod magadatt? [egy sor áthúzva] – mondj el nékem mindent édessem, mert híddel – téged én örömmel értelek, veled érzek, – szóval az én keblem egy-mély-titok-telyes-csenges-sir-mely-hallgat-és-őriz! – – – – !

Biri Mama most jobban van, és kimegy kevesset, de igen elváltozott majd nem esmerhetlen lett szegény – hogy is ne – 4-havi betegség után, ‘s mennyit szenvedett; Oh édes szeretett jó Lindám milyen sokkal látogatott meg minket az Isten, – – de nem panaszkodom mert vannak mások is kik szintén sokat szenvednek e’ földön. –

Én most pitzikét jobban vagyok, nem fekszem Ágyba, – noha mindég gyenge, ez – azt hiszem meg is marad nékem, – – – mert holl a’ bánat tanyázik ott nints többé virulás, – így hát mulik egy nap a’ másik után.

Hogy vannak Kati, Nina, és Szülői – ? – és a’ te jó Anyád Atyád hogyan vannak kérlek mond szíves üdvözlöteinket mindegyiknek meg –

Téged forro szívemre öllelek, milliomszor csokol, leg szeretőbb hű barátnéd

Polikád

Biri Mama csokoltatt.

Kérlek írj nékem mielőbb

7/ (fos.13–14)

Pest. Kalap Utcza
12/7 1861

Kedves édes jó Lindám!

Okod lehetne reám meg neheztelni, – ha t.i. te nem volnál oly kedves és jó – meg botsájtani legőszintébb barátnédnak; hallgatásomnak oka az lőn hogy én több hetekig szenvedtem a’ *hideg lázba* «fever» a’ mely kimondhatlan el gyengített volt, – következőleg nem volt erőm tehetségem, kedélyem leverve – és mitsem birtam tenni, pedig sokszor gondoltam szeretett jó Lindámra – és óhajték vala neki írni. de nem tehettem! Artz-Képeid lehetnének bizonyosságaim mily gyakran beszéltem rollad, de – hiába hiányzott az erő. –

Úgy hiszem a’ képek – a’ mennyire én emlékszem, hasonlítanak hozzád; az egyik melázó ... ‘s gondolkodó; – a’ másik, mintha *kérdést tennél* ‘s mondanád: Mi lesz hát Magyarhon sorsa?!!?: –

Sok igen sok lélek van mind kettőbe, én láttalak formádba – ‘s ezért jónak találok, meg lehet – a’ ki csak mindég kedélyesen és jókedvedben látott nem hágy bírálát nélkül, – de én – oh Lindám de sok eszmét olvasok le homlokad és artzodról. –

Csúdálom hogy nem kaptad meg a’ lapokat a’ «Család-Kört» mert, hisz a’ szerkeztőné mindég el küldé néked, – bizonyossan valami zavar történt evvel is, valamint – az én leveleimmel szokott kevés kivétellel; ha hogy találkozom a’ szerzőnével meg fogom említeni neki.

Képzelheted mennyire feszült állapotba van most mindenki, az ügy folyama – és végezete, miatt ...Istenem bár csak lenne valami türehető jó – de én tartok tőlle hogy, csalódás ér minket – az az rossz; mert csalodni az szokot, ki hínni tud, – én most sem reménylek de annál kevésbé fogok hínni! – mert már okulhatunk a’ múltakból, ‘s balgaság hínni tudni annak, – ki mindég zsarolva sanyargatott.⁵⁰ – – –

Biri Mama most jobban van hála egnek, hanem én érzem magamat gyengén, –
/: bár csak már vége is lenne e’ kedvetlen, unt életnek:/ főleg most a’ láz után. –

És te édessem hogyan töltöd idődet, mit... tész? holl vagy, *kivel* leg többet az
az lelkedbe él egy *valaki* nem de?!? – –

Szegény Ninának szeretném gyermekeit látni úgy ötett is és Katit Mrs Crau-
furd-al kiket üdvözlök

Jó Anyádat Papát testvéreidett köszöntöm

téged forron forron csokollak, szeretettel öllelek

‘s maradok örökre hűbarátnéd

Polikád

Mamám csokoltatt

8/ (fos.15–16)

Pest. Kalap Utcza 3 szám

Iső October

Szeretett jó Lindám!

Kétszer írtam neked kedvessem, ‘s egyik levelémre sem kaptam választ; – mi-
ért nem írt az én jó Lindám? elfeledte a’ kis Polikát – ki oly forron emlékszik reád, és
ohajtásom legfőbbike téged valaha meg láthatni! – azt hittem és reménylettem volt
hogy, te is e’ nyáron mint több Angol társaid erre fogsz utazni és honnunkat meg lá-
togatod, hanem elmúlt a’ nyár és Linda még sem mutatta magát.

Holl vagy most édessem – és mit tész, mennyire szeretném tudni, látni hallani
rollad – mert hisz oly rég már hogy halgatsz! – lám én írok bár kezem a’ tollat alig bir-
ja tartani mert karom igen sokáig fáj; – Gyengélkedvén az Orvos azt rendelte hogy
mennyek Karlsbad-ba fürdőbe, de természetesen ez nekem igen *költséges* és távol lett
vólna így hát átt mentem Budára ott a’ *Meleg-forrás-víz*et ittam egy hóig, sokat is
használt nekem, de azért nem állított helyre tökéletesen csak tűrhetővé tette fájdalma-
imat. –

Budán létemkor meg esmerkedtem *Mr: Caps*, ki Oxfordba lakik «at the Uni-
versity»⁵¹ – és ki esmeri Miss Betty, mondá hogy férjhez ment; sok szerentsét kívánok
neki. – Továbbá esmerete jól Saffit is, de Ninát nem, csak úgy látta néha.

Kérdem ha esmeri-e Miss Linda W: – felelé; which one of the two? – who was
in Italy, or the Lady who speeks – so well hungarien ... I am sorry to say, I never had
the oportunity to be in their society, – but I heard very often mention the Names.»⁵²

Megint, egy Captain Rickits nejével szintén a’ fürdőn volt; később pár napra
jött ide Mr: Herbert kit jól esmertem midőn Londonba voltam, – a’ *Mrs: Napier fivé-
re*, – nem esmered őtet? Két évvel előbb más Neve volt, *Mr: Alcock*.⁵³

Jól eset szívemnek újból Angolokat látni, és velek beszélni; majdnem ott Angol
honba hívém lenni magamat, úgy Annyira vissza varázsolták emlékembe a’ múltatt.

Ujdonságot mit írjak ... a’ lapokból láthatsz mindent, csak még azt ragasztom
hozzá: – bár sanyargatva és keseredve mindenki ... ‘s épen ez által nő meg valahára az
édes remény sikere! – semmi csüggedés nem lankaszt.⁵⁴

Kérlek írj édessem ha teheted; A’ jövő tavaszon a’ – Múkiállítás alkalmával, so-
kan mennek innen Londonba⁵⁵ – ‘s ha terhedre nem leend és meg engeded, esmerős-
seimnek lakásodat meg mondam – hogy látogassanak meg téged lelkem.

Isten veled! édes lelkem Angyali barátném kit szívemre ölelve csokolok Milli-
omszor.

leg hívebb barátnéd

Polikád

Üdvözlöm kedves jó Anyádat, Papát; – Miss Letrilt [?] Miss Evelint. – Craufur-
dékat – szóval kik még nem feledtek engem.

P

Biri Mama csokolja szeretett Lindáját.

9/ (fo.17)

[Borítón]

A'

Madame Linda Mazini née de *White*

53 Brompton Crescent.

Brompton

a/

Londres.

Pest – Zöldfa Utcza 28 szám

21/2 1863

Szeretett jó Lindám! – Azt hiszem – és reménylem hogy eddig már tull vagy
aggodalmadon, t.i. *meg lett a' kis baba?*¹⁵⁶ a' mitől te lelkem úgy vettem észre féltél, –
de hisz isten jó! és nem hágy el téged. –

Kérlek légy oly jó és íráss, – Mamád, vagy Löwingerel *lételedről?* – és a' kis *pi-
czinkéről*, hogy érzed magad, és mint vagy? – mert igen aggodom tudván azt, hogy az
első gyermek ez neked; – semmi hosszú levelett, csak pár szót, *rollad.* –

Én meg lehetősen volnék, csak Biri Mama beteg és igen gyenge – (I have very
little hope for her recovering.) Képzelheted bánatomat!!!! –

Férjedet üdvözlöm, Mamádat, nővéred, és Löwingert.

Téged szívemre ölelve csokollak

Szerető hú barátnéd

Mamám csokoltatt

Polikád

Nem irtam sokat, fárasztani nem akarlak.

10/ Családi Kör, II (1861), 3 sz., 44–45. oldal

Levelek Londonból.

White Lindától

I.

Említéd nekem kedves barátném, hogy ha lehetne, irnék néha a «Családi Kör» című lapba; bátorságot öntve lelkes szavaiddal, tollat emelni, az előtttem még kevésbé ismert ugyan, de igen is szeretett magyar irodalomban.

En, mint angol hölgy, távol esvén a kedves Magyarhontól, nem tudhattam tökélyre vinni és elsajátítani annak édesen hangzó nyelvét; bár mi kedves is az én előtttem, még is csak megvannak a nehézségek, melyeket megközelíteni is alig bírok.

Ohajtád édes....mondanám el neked, hogyan történt és mi módon jöttem először azon eszmére, hogy én magyarul megtanuljak? ime elmondom. Vágyam, magyarul olvasni és beszélni, azon igen nagy sympathiából eredt, melyet *hős nemzedet* iránt éreztem. 1851-ben gyermek, fiatal kis leányka voltam, midőn már kezdém érteni, érezni és *felfogni* a magyar forradalom történetét; többek által irt és a történtekekről szóló könyvek kezemhez jutván, érdekelve olvastam azokat, s ha jól emlékszem, a halhatatlan Petőfi szavai:

Már akkor, akkor úgy szerettelek,

Olyan világ felgyújtó szenvedélyvel,

Mint most szeretlek, drága szent szabadság

.....gyujtották föl bennem azon vágyat, hogy többet szeretnék tudni, nem csak egyes eseményekről, hanem mindenről, mi történt és létezett ily nemzet közt, a mely oly bátran, hősiiesen tudott vívni szent jogai és szabadságaért!

Kevés idő múlva ide hozzánk szigetünkre érkeztek többen, a szabadság harczban dicsőségesen részt vett honfiak közül. Ezek közt voltak néhányan, kik angolul beszéltek, de különösen volt köztük *egy* férfi, kiről mindenki beszélt, és kit mindenki bámult, résztvéve balsorsában, s csodálva még is nagyságát; ekkor volt ő legelőször a mi hazánkban s mégis a bájos angol nyelvet annyira birta, hogy nemcsak magát jól kifejezni tudta, hanem ékesszólása elragadó varázserővel birt! Csak őt, csak azon lényt kívánta mindenki hallani, látni, és bámulni! – Ha kérdeztük tőle, hol tanulta meg ily gyönyörűen nyelvünket, és ki lón mestere? Erre ezen ember csendes mosolygván, felelt kérdezőinek: «Börtönben tanultam, s tanítóm a nagy Shakespeare volt.»⁵⁷ –

Ugy hiszem, nincs szükség e férfit magyar fülnek megneveznem!

Hallván e nagy férfit és látván őt, elhatározám, hogy valami módon a magyar nyelvet meg kell tanulnom. – Ekkor az lón a nagy kérdés, hogyan? és kitől? – Végre egy kis könyvet: szógyűjteményt kaptam; de fájdalom, szótárhoz nem juthattam!

Majdnem elhagyott a remény, s kissé nehéznek látszott e feladat, nyelvet tanulni szótár nélkül! – de vigasztaltam magamat, hogy legalább a nyelv alapját tanulom meg, birtokomba levő kis könyvecském segedelmével; és úgy tettem, mint gondoltam. De aztán később, midőn magyarra fordított német beszélyt kaptam, minden törekvésem daczára csak itt-ott értettem néhány szót, és mondatot. Így, fájdalom, kényszerülve voltam fölhagyni kedves tanulással.

Végre, két évi halasztás után nagy örömemre, birtokomba esett a Kiss Mihály «Magyar és francia zsebszótára»;⁵⁸ természetesen ez új bátorságot adott, elkezdett tanulásomat tovább folytathatni.

Egynehány lecckét vettem Sz....né asszonytól, de ő csakhamar elment Angolországból, így megint magamra hagyatván, egyedül kellett azt folytatnom, ámbár ekkor

már nem lőn oly nehéz e feladat; mert némi fogalmam mégis volt már róla; de még is éreztem ajkimon a nehézséget, és a hiányt, mely célomtól távol tartott. Istenem! gondolám magamban, bár csak találnék valakit, ki segítene előbbre haladhatnom ... Ekkor véletlenül megismerkedtem egy magyar nővel, ki nem sokára legjobb barátném lett. E naptól kezdve két boldogságot érzett szívem! – Feltaláltam, kit kerestem, és nyertem, mit nem ismertem ... Megnyertem a módot, mi által a kedves magyar nyelvet gyakorolhatom, s feltaláltam e nőben *egy nemes szívet*, melynek barátságában minden boldogságom öszpontosult. Illő e nőt megneveznem: *Gál Sándorné* ez Erdélyből[.] Ő vala édes vezetőm a magyar irodalom mezején; neki mondhatok hálát, hogy szeretni, becsülni tanultam Vörösmarty, Kisfaludi, Petőfi szépségeit; ő, a jó honleány erősítette keblemben a magyar nép iránti szeretetemet; az ő szelleme áthatotta lényemet; az ő kedves körében lőn szerencsém sok érdemes magyar urakkal megismerkedhetni, kik az akkori időben Londonban tartózkodtak; ha akarnám, se tudnám feledni e kedves emlékü éveket ... De él lelkemben a remény, hogy ha a sors akarja, szeretett barátnémat meg fogom látogatni saját hazájában, – ki ezelőtt három évvel minket elhagyott és hazájába visszatért.

Kebleink, kik tőle elválánk, majd nem megszakadtak az elválás perzében ... Vigaszul csak az maradt nekünk, hogy, tudtuk, mily édes a hontalannak a hazája!! Ő hiányzott mindenkinek, s most is főohajtásunk csak az: őt látni. – Dicső leend azon percz, melyben szerencsés lehetek a szeretett barátnét ölelni, – s üdvös azon nap, midőn a nagy magyar népnek nyelvén elmondhatom: «Isten áldjon!»

Ha, a magyar nyelv nehézsége miatt, nem vagyok képes, eléggé magamat kifejezni, ezért bocsánatot kérek és elnézést; mert képzelhetni, mi bajos egy angol nőnek, kinek kevés gyakorlata van, egy idegen nyelvben írni.

De túltéve magamat minden előítéleten, kívántam barátném ohajtását teljesíteni, s neki megígértem, hogy időnkint, írni fogok néhány sort, e lapba.*⁵⁹

* Mi pedig nem tudjuk eléggé megköszönni a kedves Gál Sándornénak, hogy nekünk jutott a szerencse, bemutathatni a magyar közönségnek azon hölgyet, a ki nemzeti gyászidőnk alatt is olyan forró rokonszenvet táplált irántunk nemes szívében, és olyan tökéletesen tette sajátjává nyelvünket. A ki tudja, milyen nehézségekkel jár egy idegen, és kívált a magyar nyelv alapos megtanulása, csak az tudja felfogni a szép tehetség mellett azon nagy szeretetet, a mely e nehézségek leküzdésére kívántatik. Mi pedig testvéri szívvel kérjük föl ezzel a tisztelt urhölgyet, tisztelje meg lapunkat minél előbb és minél gyakrabban kedves közleményeivel.

Függelék*Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Bécs, Informationsbureau***11/ Hermannstadt, 8 Juli 1858 (1858: BM 128)**

S[eine]r des Herrn k.k. wirklichen geheimen Rathes Feldmarschall-Lieutenants und Chefs der Obersten Polizei-Behörde Freiherrn von Kempen⁶⁰ Excellenz

Die in dem hohen Erlasse vom 24 Jänner l[aufenden] J[ahres] [szám] bezeichneten Frauen Polixena Gál, Gattin des berühmigten Revolutions-Flüchtlings Alexander Gál und deren Mutter Barbara Benkő sind am 11 Jänner d[ieses] J. aus London in ihrer Heimath Also Csernaton im Bezirke Kezdi-Vásárhely Kronstädter Kreises eingetroffen, und seither einer strengen polizeilichen Überwachung unterzogen worden.

Sowohl nach den Berichten des Kreisvorstehers zu Kronstadt, als auch nach den Mittheilungen des hierländigen k.k. 8 Gendarmerie Regiments-Kommandos, haben die genannten Frauen zwar zu keinen bedenklichen Wahrnehmungen Anlaß gegeben, jedoch erhielten dieselben während ihres Aufenthaltes in Also-Csernaton häufig Besuche ihrer Bekannten und Freunde, bei welcher Gelegenheit ihr Aufenthalt im Auslande größtentheils den Gegenstand ihres Gespräches bildete.

Beide Frauen rühmten ihr Leben im Auslande als äußerst angenehm, und sollen sogar ihr Bedauern über die Rückkehr nach der Heimath ausgesprochen haben.

Polixena Gál beklagte sich übrigens bitter über ihren Gatten Gál Sándor, weil dieser ihrer geringen Baarschaft sie völlig beraubt, und dann nach der Türkei sich begeben habe, ohne seither seiner Gattin von sich Nachricht gegeben zu haben.

Polixena Gál soll auch die Absicht ausgesprochen haben, die Trennung der Ehe mit ihrem Gatten bewirken zu wollen, und auf diese Weise sich eine sichere Zukunft zu bereiten. Aufwand wurde bei diesen beiden Frauen gar keiner gemerkt, und wie im Hause vertraute Personen wissen wollen, soll insbesondere Polixena Gál außer einem großen Vorrathe von Kleidungsstücken, gar nichts anderes besitzen, während ihre Mutter lediglich an die Beihilfe ihres Gatten, Ludwig Benkő gewiesen ist, welcher ebenfalls in Folge seiner leichten Lebensweise in sehr gesunkenen Vermögensverhältnissen steht.

Im Verlaufe des Monates April l. J. waren Barbara Benkő und Polixena Gál um die Bewilligung zur Übersiedlung nach Kronstadt eingeschritten, um daselbst ein Erziehungs-Institut für Mädchen zu errichten.

Mit Hinblick auf die Antecedentien dieser beiden Frauen, und nachdem eine derartige unter der Leitung derselben zu errichtende Erziehungsanstalt kaum anders als eine Pflanzschule für künftige politische Umtriebe und subversive Tendenzen betrachtet werden mußte, nahm dieses Statthalterei Präsidium Anstand, diesem Einschreiten zu willfahren.

Nachdem Polixena Gál mit der Übersiedlung nach Kronstadt nebst der Errichtung des Mädchen-Institutes auch Heiraths Projecte bezweckt haben soll, so soll sie durch die Verweigerung ihrer Übersiedlung nach Kronstadt sich sehr bitter getroffen gefühlt haben. Reich an geistiger Befähigung besitzt übrigens diese Frau eine besondere conversationelle Feinbildung, und auch sonst in den besten Jahren des Lebens macht sie Ansprüche an dasselbe, welche in einem kleinen Orte wie Also-Csernaton unmöglich erfüllt werden könnten.

Im Laufe des Monates Juni l.J. hatte Polixena Gál nunmehr ein Gesuch um die Bewilligung vorgelegt, sich zum Gebrauche der Badecur nach Előpatak begeben, und

nach Beendigung derselben mit ihrer Mutter den bleibenden Aufenthalt in dem Bezirksorte Sepsi-Szent-György nehmen zu dürfen. In dem bezüglichen Gesuche, welchem von hier aus willfahrt wurde, hatte sie sich als Wittve des Insurrectionsflüchtlings Gál Sándor unterfertigt.

Das Statthalterei Präsidium nahm hieraus Veranlassung, dieselbe im Wege des Kreisvorstehers zu Kronstadt aufzufordern, hierüber die nähere Aufklärung zu geben, und die allenfalls in ihren Händen befindlichen, das Ableben ihres Mannes bestätigenden Documente vorzuzeigen.

Zum Beweise, daß der Insurgentenführer Gál Sándor gestorben sei, hat dieselbe nunmehr einen englischen und einen ungarischen Brief, und das Zeitungsblatt «the Times» vom 26. Mai d.J. vorgelegt. Der ungarische Brief ist von dem Flüchtlinge Graf Teleky Sandor geschrieben, der englische Brief aber soll von einem englischen Schiffscapitän herrühren.

Bemerkenswerth ist in dem ungarischen Briefe die geheimnißvolle Stilisirung, welche immerhin geeignet ist, den Verdacht eines Einverständnisses der Adreßatin mit dem Schreiber dieses Briefes und seinen in London weilenden Gesinnungsgenossen zu erregen.

Das Zeitungsblatt «the Times» will Polixena Gál von unbekannter Hand unter Adreßschleife aus England zugeschickt erhalten haben.

Ungeachtet dieser Belege ist es immerhin dennoch möglich, daß die Angabe der Polixena Gál rücksichtlich des Todes ihres Gatten Gál Sándor nur erdichtet ist, und daß die beiden Briefe und die Notiz der Times eben nur in der Absicht geschrieben worden seien, um der Polixena Gál die Möglichkeit zu einer zweiten Ehe, welche sie, wie bereits erwähnt wurde, im Plane hat, schreiten zu können, zu eröffnen.

Unter Anschluß der oben erwähnten Belege, um deren seinerzeitige Rückstellung ich ersuche, erlaube ich mir Euer Excellenz diese Umstände mit der ergebensten Bitte zur hochgefalligen Kenntniß zu bringen, im diplomatischen Wege über die auch in staatspolizeilicher Beziehung nicht unwichtige Nachricht, daß der Insurrectionsflüchtling Gál Sándor im Monate März l.J. auf der See während der Fahrt nach Alexandrien gestorben sei, die näheren Erkundigungen veranlassen, und das Ergebnis derselben dem Statthalterei Präsidium geneigtest bekannt geben zu wollen.

Genehmigen Euer Excellenz die Versicherung meiner ausgezeichneten Hochachtung.

der k.k. Vicepräsident
Lebzelter⁶¹

12/ Sepsi Szent György, 24 September 1858 (1859: BM 274)

Bericht des k.k. Bezirksvorstehers über das Ergebnis der Uiberwachung der Polixena Gal und derer Mutter Barbara Benkő

Wohllöbliches k.k. Kreisamts Praesidium!

Der ehrfurchtsvoll gefertigte Bezirks-Vorsteher bringt seinem k.k. wohllöblichen Kreisamts Praesidium in Befolgung des Erlasses vom 11. Juli [szám] gehorsamst zur Kenntnis, daß die unter strenge spezielle Aufsicht gestellte Polixena Gal und ihre Mutter Barbara Benkő seit der Zeit, daß sie hier in S.Szt.György ihren Aufenthalt genom[m]en haben, sich in jeder Beziehung tadellos benom[m]en und überhaupt nichts gethan oder unterlassen haben, was zu einer besondern Wahrnehmung hätte Anlaß geben können.

Diese Frauen haben bloß mit der Baron Szentkeresztischen und mit der Johann Dacsoischen Familie⁶² einen Umgang, empfangen höchst selten einen Besuch und scheinen auch mit Niemandem sonst in Verbindung zu stehen, indem dieselben, so weit ich in Erfahrung gebracht, weder aus andern Kronländern noch aus dem Ausland Briefe empfangen haben.

[nehezen olvasható aláírás]
Bezirksvorsteher

13/ Sepsi Szent György, 27 Dezember 1858 (ibid.)

Eure Exzellenz

Wenn zwei unglückliche und vielgeprüfte Menschen es wagen, sich an daß Mitgefühl Ihres Herzens zu wenden, so haben Sie Mitleid und zürnen Sie nicht wenn diese auf diesem vielleicht nicht ganz formgemäßen Wege eine Erleichterung ihres Schicksals hoffen.

Acht traurige Jahre der Verbannung aus der Heimath waren verflossen, als wir uns an die *Gnade* Ihrer allerhöchsten Majestät wandten um *frei* in unser theures Vaterland zurückkehren zu dürfen – Sie wurde uns gewährt – Wir kommen gerade zur rechten Zeit um unsern Gatten – unsern Vater – begraben zu können. Erlassen Sie uns Exzellenz die weitere Schilderung unsers Vergangenen und gegenwärtigen Leidens; – politische Ereignisse trennten uns von unserm Vaterland – Tod und Familien Ereignisse von den Gliedern unserer Familie. – –

Wir bedürfen der Freiheit der Bewegung, soll nicht nach dem Ausspruche unsers Arztes ein baldiger Tod uns Beiden ereilen. – So eben vom *Krankenbette* erstanden, ist es unser Erstes, uns an Ihre Güte zu wenden, und Euer Exzellenz um daß zu bitten, was uns von Ihrer Majestät Behörden schon einigemale abgeschlagen wurden [!], die Gleichstellung mit **allen andern Staatsmitgliedern** [...] Gewähren Sie uns Erlaubniß, uns an einem irgend unsere[r] Wahl überlassenen und unseren Gesundheit zuträglichen Ort und Clima nieder zu laßen.

Schon öfters wandten wir uns an unsre Siebenbürgischen Behörden, um wenigstens eine Stadt bewohnen zu dürfen[;] allein vergebens, noch immer lastet die «Internation» auf uns – höhere Order gestattete nicht unseren Wunsch zu erfüllen –

Wir hoffen mit festem [!] Zuversicht, auf die Gewährung unsrer Bitte, umso mehr als unser Benehmen seit einem Jahre der Rückkehr den hochlöblichen Behörden, keinen Anlaß geben dürfte, unsern Wünschen entgegen zu sein; – hiemit aber nehmen wir uns die Freiheit Eure Exzellenz zu belästigen, und diese bei liegende Ärztlichen «testimoniom» zu schicken⁶³ – und zugleich bitten wir aller gnädigst um es zu untersuchen, und uns – wenn möglich sei die bewilligung einer Legitimation-*Carte* aus wirken zu wollen.

Vertrauend auf den ritterlichen Edelmuth Ihres Herzens – verharren wir in Ergebenheit ihre ferneren Beschlüsse.

Barbara v. Benkó Wittwe, geb. Cserey⁶⁴
Polixéna Gál geb. v. Benkó

14/ Hermannstadt, 8. Jänner 1859 (ibid.)

Seiner Excellenz! dem Herrn Baron Kempen in Wien

Ohne sich dem Publikum und der betreffenden Parthei gegenüber eine Blöße zu geben, kann nach dem unvorgreiflichen ehrfurchtsvollen Erachten dieses Statthalterei Präsidiums die in dem hohen Erlasse vom 21 August v[origen] J. [szám] angedeutete Einleitung gerichtlicher Schritte gegen Polixenia Gál nicht veranlaßt werden.

Polixenia Gál hat sich in einer Eingabe an dieses k.k. Statthalterei Präsidium als Witwe unterfertigt.

Aufgefordert, die Beweise beizubringen, daß ihr Gatte, der Insurrektionsflüchtling Gál Sándor wirklich gestorben sei, hat dieselbe zwei Briefe und ein Zeitungsblatt «The Times» vom 26. Mai v.J. vorgelegt, welche ihre Angabe bestätigen.

Erhebungen, welche hierauf veranlaßt wurden, haben jedoch ergeben, daß Gál Sándor nicht gestorben sei, sondern in Konstantinopel lebe.

Wenn man diesen Sachverhalt dem Gerichte mitteilt, kann dasselbe unmöglich auch nur eine Voruntersuchung einleiten, weil alle Inzichten einer, nach dem Strafgesetze zu ahndenden strafbaren Handlung abgehen.

Würde ungeachtet dessen das Gericht die Frau Polixenia Gál zur Verantwortung ziehen, so wäre nichts untunlicher, als daß sich dieselbe auf die ihr zugekommenen Bestätigungen über das Ableben ihres Gatten berufen, und angeben würde, daß sie diesen Glauben zu schenken, alle Ursache hatte.

Das Gegentheil zu beweisen, nämlich nachzuweisen, daß Polixenia Gál von der Unwahrheit der ihr zugekommenen Nachrichten über den Tod ihres Gatten überzeugt war, und vielleicht selbst die Zusendung dieser Bestätigungen veranlaßt hat, ist gewiß ganz unmöglich.

Indem man sich beehrt, diesen Sachverhalt Euerer Excellenz dienstergebenst vorzutragen, erlaubt man sich damit den gehorsamsten Antrag zu verbinden, es von der weiteren Verfolgung dieser Angelegenheit im gerichtlichen Wege hochgeneigtest abkommen lassen, und das Statthalterei Präsidium ermächtigen zu wollen, die Polixenia Gál einfach zu verständigen, daß ihr Mann noch am Leben sei, und in Konstantinopel domizilire.

Genehmigen Eure Excellenz die Versicherung meiner ausgezeichnetsten Hochachtung.

der Gouverneur:
Liechtenstein⁶⁵

15/ Wien, 22. Jänner 1859 [fogalmazvány] (ibid.)

An den Herrn Gouverneur von Siebenbürgen

Mit Bezug auf die geschätzte Zuschrift vom 8. d[iesem] M[onats] [szám] beehre ich mich [Eurer Excellenz] zu eröffnen, daß ich mit dem Antrage, Polixenia Gaal einfach zu verkündigen, daß ihr Mann noch am Leben sei und in Konstantinopel domizilire, mich einverstanden erkläre, für den Fall, daß keine anderweitigen Beweise für die beabsichtigte strafbare Handlung der gedachten Frau sich aufbringen lassen. Uebrigens drängt nach der in der Zuschrift vom 8. Juli 1858 [szám] enthaltenen Schilderung des Vorganges dieser Frau die moralische Überzeugung ihrer Schuld, um

so mehr sich auf, als darin nicht nur ausdrücklich bemerkt wird, daß Polixena Gaal über die Rücksichtslosigkeit ihres Gatten erbittert die Absicht ausgesprochen, von dem Letzteren sich zu trennen, sondern auch später erwähnt wird, daß sie mit der Errichtung eines weiblichen Erziehungsinstitutes Heirathsprojecte bezweckt haben soll.

16/ Kronstadt, 3 Februar 1859 (ibid.)

Parere Medicum

Über Aufforderung des Herrn Statthaltereiraths und k.k. Kreisvorstehers vom 31 Januar 1859 [szám], die Gesundheitsverhältnisse der Frau Polixena Gál, geborene Benkő, genauestens zu erheben, hat sich der gehorsamst Gefertigte am 1. Februar l.J. nach Sepsi Szent György begeben, die Genannte einer genauen ärztlichen Untersuchung unterzogen, und beehrt sich das dießfällige Parere in Nachstehenden vorzulegen:

die genannte Frau befindet sich im mittleren Lebensalter, und zeigt bei übrigen normaler Körperbildung eine etwas bleiche Gesichtsfarbe, und eine zarte, schwächliche Constitution. Die nach ihrer Angabe oftmals auftretenden rheumatischen Schmerzen in verschiedenen Stellen des Körpers lassen sich zwar durch keine objective[n] wahrnehmbaren anatomischen Veränderungen begründen, mögen jedoch bei dem bestehenden nervösen Habitus allerdings zeitweise vorhanden sein. Eine Disposition der Schleimhäute der Athmungsorgane zu catarrhalischen Erkrankungen läßt sich durch ein rauheres und schärferes Athmungsgeräusch nachweisen. In der Kreislauf- und Verdauungsorganen wurde keine krankhafte Veränderung aufgefunden. In den Sexualorganen wurde eine Anschwellung des linken Ovariums (Eierstock) und eine gesteigerte Empfindlichkeit dieser Gegend durch die Untersuchung constatirt, welcher Krankheitszustand eine Hyperaesthesia (krankhafte Reizbarkeit) der Gebärmutter und eine Störung des Monatsflusses nebst einer erhöhten Erregbarkeit der sensiblen Sphäre des Rückenmarkes zur Folge hat – die höhern Sinnesorgane, so wie die Organe der Bewegung sind normal.

Dieser Schilderung der Gesundheitsverhältnisse der genannten Frau zu Folge läßt sich mit Grund annehmen, daß die erwähnten Leiden der Sexualorgane am erfolgreichsten durch Anwendung zweckmäßiger Bäder, und zwar von Schwefelthermen oder salzsoolerhältigen Quellen behandelt werden können, so wie auch, daß mit Rücksicht auf die nervös-rheumatische Disposition und auf die krankhafte Reizbarkeit der Schleimhaut der Athmungsorganen der Genannten der Aufenthalt in einem milden, wärmeren, den rauheren Nord- und Ostwinden nicht ausgesetzten Klima zur Verbesserung ihres Gesundheitszustandes nöthig sei.

Dr Ignaz Meyr
k.k. Kreisphysicus

17/ Hermannstadt, 16. Februar 1859 (ibid.)

An seine des Herrn kk. wirklichen geheimen Rathes Feldmarschal-Lieutenants und Chefs der hohen Obersten Polizei Behörde etc. Freiherrn von Kempfen Excellenz in Wien

Die unter Polizeiaufsicht gestellte Polixena Gál zu Sepsi-Szt. György, hat auch im Verlaufe des letzten Quartals 1858 zu keinen den Fortbestand ihrer subversiven politischen Gesinnung constatirenden Wahrnehmungen Anlaß geboten. Ihre Äußerungen und Gespräche sind ganz unverfänglich. Sie erwähnt niemals der ungarischen Propaganda, es wäre denn daß dieß nur im ganz intimen Kreise geschehen mag, spricht dagegen sehr oft und viel von ihren Erlebnissen in London und Paris und von ihrem Verkehr mit geachteten Persönlichkeiten der englischen Aristokratie. Sie pflegt gegenwärtig mit der B[a]r[on] Szentkeresztischen Familie in Árkos, mit der Frau des Gutsbesitzers Johann von Daczó, mit der Rittmeisters-Wittwe Mark, mit der Frau des pensionirten kk. Oberwundarztes Hamerer und mit der Wittwe des Grundbesitzers Paul Gidofalvi in S.Szent-György Umgang, mit welch letzterer sie fast täglich zusammen kömmt. Die Wittve Gidofalvi gehört aber zu einer der besser gesinnten Familien in Háromszék. Ihr Bruder ist Gemeinde-Notär, und ihr Schwager war bis zum Jahre 1854 kk. Unterbezirks-Kommissär.

Polixena Gál und ebenso ihre Mutter Barbara Benkő, entfernen sich, mit Ausnahme einiger Besuche bei den vorbenannten Frauen in Sepsi-SzentGyörgy, sehr selten vom Hause, erhalten dagegen seit einiger Zeit viele Besuche von dem Háromszeker Adel, darunter Graf Emerich Kálnoki, Br. Szentkereszi samt Familie aus Árkos, Br. Rauber u.a.m.⁶⁶

Diese Besuche dürften jedoch nur auf Rechnung der Persönlichkeit der Polixena Gál, die als sehr gebildet und liebenswürdig im Umgange geschildert wird, zu setzen sein.

Darüber ob und auf welche Art Polixena Gál ihre Relation mit den ungarischen Flüchtlingen, namentlich jenen in London vermittelte, konnten bis jetzt von den betreffenden mit der Uiberwachung derselben betrauten Organen weder irgend welche Wahrnehmungen gemacht, noch aber überhaupt eine Vermuthung ausgesprochen werden, obschon der Verdacht, daß sie mit den Coriphäen der ungarischen Revolution in London und Paris derzeit noch im brieflichen Verkehre zu stehen scheine, sich damals als nicht ganz unbegründet herausstellte, als sie den Tod ihres Gatten Gál Sándor nachweisen wollte.

Die Gesundheitsumstände der Polixena Gál, wurden durch den Kronstädter kk. Kreisarzt erhoben. Dessen Parere stimmt mit dem mit dem h[ohen] Erlasse vom 19. Jänner [szám] herabgelangten ärztlichen Zeugnisse so ziemlich überein. Beide Zeugnisse folgen im Anschluße mit.

Diesen ärztlichen Gutachten zu Folge ist es allerdings nöthig, daß der Polixena Gál gestattet werde ihren Aufenthalt in einem anderen Orte und in einem milderen Klima zu nehmen; es kann jedoch hieraus auch nicht mehr und namentlich nicht die Nothwendigkeit, ihr vollkommen freie Bewegung zu gewähren, gefolgert werden. Sind auch über diese Frau seit ihrer Rückkehr nach Siebenbürgen, wie dieses bereits in den früheren h.o.[?] Berichten u[nd] z[war] vom 8t. Juli 1858 [szám] und 10t. Jänner l.J. [szám] und dann im Eingange dieses Berichtes erwähnt wurde, keine bedenklichen Wahrnehmungen gemacht worden, so erscheint es doch mit Rücksicht auf ihre politischen Antecedentien, ihren mehrjährigen Verkehr mit den Coriphäen der ungarischen Revolution in London und Paris, und nicht minder auf den Umstand, daß Polixena Gál eine Frau von vielen [!] Geist ist, eine aussergewöhnliche Gewandtheit, Sprachkenntnisse und Selbstbeherrschung besitzt, nothwendig, daß dieselbe auch fernerhin nicht unbeaufsichtigt bleibe, daher ihrem Ansuchen, um Ausfolgung einer Legitimations-Karte – wodurch die weitere Uiberwachung ihres Verkehres ganz gewiß unmöglich gemacht würde – wohl nicht zu willfahren wäre, wogegen ihr aber die Wahl eines anderen Aufenthaltsortes freigelassen und bei allfälligen Reisen, namentlich

zum Gebrauche der Badekur, ihr auch ein auf eine bestimmte Zeit und für bestimmte Orte auszustellender Reisepaß verabfolgt werden könnte, worüber jedoch die betreffenden Aufsichtsbehörden, in deren Bereich Polixena Gál ihren Aufenthalt zu nehmen beaufsichtigt [!], wegen der entsprechenden Uiberwachung derselben, zu verständigen wären.

Genehmigen Euere Excellenz die Versicherung meiner ausgezeichnetsten Hochachtung.

Der Landes-Gouverneur
Liechtenstein

18/ Pesth, 12. Dezember 1859 (ibid.)

Bericht der k.k. Polizeidirektion für Ofen-Pesth an das K.K. General-Gouvernement des Königreichs Ungarn

In Befolgung des hohen Erlaßes [szám] erlaube ich miß unter Vorlage der Communicate gehorsamst zu berichten, daß die, um die Aufhebung der über sie und ihre Mutter Barbara Benkő, geborne Cserey, verhängten Polizeiaufsicht bittlich eingeschrittene Polixena von Gáal, geborne Benkő, am 17. Juli sich in Begleitung ihrer vorbenannten Mutter von Wien in Pesth eingetroffen, und gemeinschaftlich mit der Letzteren in der Inneren Stadt, Waiznergasse Nr.7 wohnhaft sei.

Sowohl Polixena von Gáal, als deren Mutter, leben während ihres hiesigen Aufenthaltes zurückgezogen, und haben bis nun zu keiner mißliebigen Wahrnehmung Anlaß geboten, daher ich auch gegen die Gewährung des in Ende stehenden Gesuches keinen besondern Anstand erheben zu können glaube.

Protmann m.p.⁶⁷

19/ Ofen, 17. Dezember 1859 (ibid.)

An Seine Exzellenz den herrn kk Polizei Minister etz. Adolf Freiherrn von Thierry⁶⁸ in Wien

Die gegenwärtig in Pesth verweilende Polixena v. Gaál geborne v. Benkő aus Siebenbürgen, auf welche sich die Note des vormaligen Herrn Chefs der bestandenen kk Obersten Polizei Behörde Dto 29 November 1857 [szám] bezieht, hat mittelst der anverwahrten[?] instruirten Eingabe Meine Verwendung zu dem Ende in Anspruch genom[m]en, damit sie von der durch die bestandene kk Oberste Polizei Behörde über sie und ihre Mutter Barbara v. Benkő verhängten polizeilichen Uiberwachung⁶⁹ befreit werde.

Aus diesem Anlasse habe Ich die Wohlmeinung des siebenbürgischen kk Statthaltereii Präsidiums über die Zulässigkeit dieser Bitte mit Rücksicht auf die daselbst näher bekannten politischen Antecedenzen der benannten Frauen und die von denselben seit ihrer Anfangs 1858 aus London erfolgten Rückkehr nach Siebenbürgen beobachtete politische Haltung einholen und gleichzeitig im Wege der Pesther Polizei Direktion über ihr dermaliges Verhalten Erhebungen pflegen lassen.

Da in der diesfalls eingelangten Aeusserung des vorerwähnten Statthaltereii Präsidiums [dátum és szám] wie auch in demmitfolgenden Berichte der hiesigen Polizei

Direction [dátum és szám] der Gewährung der von Polixena v. Gaal gestellten Bitte das Wort geredet wird, so nehme ich keinen Anstand, solche auch Meinerseits zu befürworten, und ersuche Eure Exzellenz um die gefällige Bekanntgabe des hierwegen gefaßten Beschlusses und Rückstellung der Communicate.

Albrecht ⁷⁰

Jegyzetek

1. Köszönettel tartozom az oxfordi Bodleian Library-nak a szíves engedélyért, hogy az alábbi, birtokukban lévő leveleket publikálhassam, és különösen dr Timothy Rogers-nak, az ottani Deputy Keeper of Western Manuscripts-nek, aki először felhívta rájuk a figyelmemet. Szintén hálás vagyok a bécsi Haus-, Hof-, und Staatsarchiv-nak, hogy az alábbi, birtokukban lévő hivatalos iratokat publikálhassam, és különösen dr Deák Ágnesnek, aki fotomásolatban rendelkezésemre bocsájtotta őket. Feleségemnek is tartozom azért, hogy oly készségesen ellenőrizte magyarságomat.
2. Czigány Lóránt: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában, 1830–1914. Bp., 1976. (a továbbiakban: Czigány)
3. Gál István: Magyarország, Anglia és Amerika. Bp., 1945? (a továbbiakban: Gál) 126–32 (Pagetről) és passim; Széchenyi István Naplói. Szerk. Viszota Gyula 6 köt. Bp., 1925–39. III. 227k., 298; V. 18., 25., 108., 160., 223., 268.; VI. 302kk. Pulszky Theresa: Memoirs of a Hungarian Lady. 2 köt. London, 1850.
4. Ezekhez a tárgyakhoz lásd Gál bevezető tájékoztatását; vö. Fest Sándor: Angolok Magyarországon a reformkorban. Bp., é.n.; Ország László: "Anglomania" in Hungary, 1780–1900'. Angol filológiai tanulmányok, XII Debrecen, 1979. 19–36. Kossuthhoz lásd Összes munkái. V köt.: 1837. május – 1840 december. Szerk. Pajkossy Gábor Bp., 1989. 593 kk. és passim.
5. Pulszky Ferenc: Életem és korom 2 köt. 2. kiadás, Bp., 1884. II. 18; Haraszti H. Éva: Kossuth as an English Journalist. Boulder, Colo. Bp., 1990. 40. Lásd még a korai emigrációs korszak leghitelesebb feldolgozását: Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, 1851–2. 2 köt. 3-ban, Bp., 1940–8. (a továbbiakban: Jánossy) kül. I. 33 kk. Nincs megfelelője a későbbi évekhez.
6. Kossuth látogatásához: Jánossy I. 95 kk.
7. Jánossy passim; Kabdebó, Thomas: Diplomat in Exile: Francis Pulszky's Political Activities in England, 1849–60. Boulder, Colo. New York, 1979. passim.
8. Vö. alább 38 jegyzet. Levelek tőle Lindához Shanghaiból, 1844 és következő évek: Bod[leian Library], MS Eng.lett.d.494, fos. 19 kk.
9. Villari, Linda: When I Was a Child; Or Left Behind. London, 1885.; erősen önélet-rajzi jellegű regény egy lányról, akit akarata ellenére rokonokhoz adnak kosztra, miatt szülei Kínában tartózkodnak. Egyéb könyveiről lásd alább, 13. jegyzet.
10. Degré Alajos: Visszaemlékezéseim. Szerk. Ugrin Aranka Bp., 1983. 325., 353; vö. alább, 26. jegyzet. Kosáry Domokos: Széchenyi Döblingben. Bp., 1981. 179kk.
11. Hazatérése engedélyezését kérő aktája szerint (1857. május 27.) titokban került ki Poli Magyarországról anyjával együtt 1850-ben. Haus-, Hof-, und Staatsarchiv [HHStA], Informationsbureau 1857: BM 1482. Folyamodványában, amelyben a házörizete alól felmentést kér (12. szám), „a bujdosás nyolc szomorú éveit”-ről tesz említést, és egy rendőri jelentés (16. szám) „többéves kapcsolatról” (mehrhátriger Verkehr) szól a magyar forradalom vezéreivel Londonban és Párizsban.
12. Poli saját családjá az alábbi dokumentumok alapján azonosítható, vö. 31. jegyzet. A család hiányzik a magyar genealógiai kézikönyvekből, amelyek közismerten hézago-

- sak. Szinnyei József, Magyar írók élete és munkái. III. köt. Bp., 1894. 945. hasáb (a továbbiakban: Szinnyei), feljegyzi Gál házasságát Dobay Polixénával 1848 elején. Itt az általában pontos Szinnyei bizonyára hibázik (bár maga mint katona hallhatott Gálról 1848–49-ben) Gál ugyanis aligha vehetett el két azonos keresztnévű hölgyet gyors egymásutánban. Mivel a mi Polinkát 1859-ben középkorúnak mondják (15. szám), Gállal való házasságát jóval 1848 előtt köthette. Bár a gyermekek hiánya alátámaszthatja a feltevést, hogy Szinnyeinek igaza volt legalább a dátumra nézve, furcsának tűnik, hogy azok, akik beszámolnak Gál Sándor 1848–49-es tevékenységéről, egyszerűen sem említenek egy ennyire frissnek vélt eseményt. Dr. Deák Ágnes, dr. Sípós Gábor és feleségem áldozatkészen segítettek Poli hovatartozásának a meghatározásában. Gálra nézve lásd alább, 28. jegyzet.; egyes kortársak erősen bírálták mind katonai, mind politikai teljesítményét: pl. Pálffy János: Magyarországi és erdélyi urak. Szerk. Szabó T. Attila. Bp., 1939. 156–8.
13. Linda és néhány egyéb családtagjának az iratait unokája, Lady Berwick adományozta a Bodleianának 1967-ben. Felsorolásuk: Summary Catalogue of Post-Medieval Western Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford. Acquisitions, 1916–75. Összeáll. Clapinson, M. és Rogers, T.D. 3 köt. Oxford, 1991. – mint 41482–549. sz. Az itt használt anyag raktári jelzete a megfelelő jegyzetben fel van tüntetve. Linda részben saját irodalmi alkotásaival (regényei 1872–85 között, útikönyvei 1884–93 között, utóbb az utolsó Minnesängerről, Oswald von Wolkensteinről írott életrajza 1901-ben jelentek meg; vö., 9. jegyzet), részben mint második férje írásainak a fordítója (vö. 19. jegyzet), és részben a firenzei művelt társaság tisztelt tagjaként tett szert hírnévre.
 14. „French you must know thoroughly, when you do [you] can add Italian to the list of necessary accomplishments and if thereto a reading knowledge of German be added so much the better. ...” James White Lindának, 1850. okt. 18. Bod. MS Eng.lett.d.494, fos.31–2.
 15. Jánossy, passim, tárgyalja a korabeli magyar-olasz kapcsolatokat. Linda (avagy a White család) korabeli hírességeket ábrázoló fényképalbumában Türr és Klapka szerepelnek mint egyedüli magyarok: Bod. MS Eng.misc.f.764.
 16. Vö. alább 25., 34., 42.jegyzet. Csak két, későbbi keltezésű levél maradt fenn Georgina (Nina) Craufurdtól Lindához: 1878-ban jelentkezik családi hírekkel „for the sake of long bygone years”; húsz évvel azután olaszul ír, „nostra antica amicizia”-ra emlékeztetve, és Linda segítségét kérve egy terv érdekében „per far conoscere il nostro Grande Poeta Sovrano Dante agli stranieri”: Bod. MS Eng.lett.d.492, fos.1–5. Vö. Giuseppe Mazzini: Lettere ad Aurelio Saffi e alla famiglia Craufurd, 1850–72. Szerk. Mazzatinti, Giuseppe. Roma/Milano, 1905. kül. 120., 131., 133., 218., 221., 252. (említések Lindáról), és 94. (keltezetlen [1854 vagy 1855] utalás Craufurdék magyar barátójára, „la signora Galli”-ra (a továbbiakban: Mazzini).
 17. Vö. 50. jegyzet. Jessie White Lindának szóló leveleit lásd: Bod. MS Eng.lett.c.531 jelzete alatt. Szintén egy későbbi korszakból (1873-tól) nagy melegség és lelkesedés jellemzi őket, de a megszólításokból kiderül, hogy nem állt fenn közöttük családi viszony. Jessie Mazzini-kultusza kiviláglik Della vita di Giuseppe Mazzini című Milan, 1886. könyvből.
 18. Vö. 15. jegyzet és a jegyzetek Mazzinitól Lindának és első férjének: Bod. MS Eng.lett.d.491, fos.82–8.
 19. A bromptoni templomban keltek egybe. A házassági bizonyítvány másolata Bod. MS Eng.lett.d.494 végén található. Vincenzo („Zino”) Costanza Mazini (1829–69)-ról szóló információ, utolsó Lindához szóló leveleivel együtt: uo. d.491, fos.55–79.
 20. Pasquale Villari (1826–1917) híres könyveket írt a középkori Olaszországról, amelyek felesége révén többnyire angolul is megjelentek. Amikor a korai 1880-as években szenátorrá kinevezték, Linda édesapja, a család radikális hagyományaihoz hűen, ferde szemmel nézte, hogy veje mintegy „an Italian life peer” lett. „If so, would you [Linda] not be a peeress? With your republican principles, would this not be posi-

- vely shocking?” (Bod. MS Eng.lett.d.494, fos.38k.) Később Villari rövid időre köz-oktatásügyi miniszter lett. Lásd *Enciclopedia italiana*. XXXV. 368–9. (Linda említése nélkül).
21. Gladstone 1889-ben ír Lindának köszönettel Pasquale Savonarolájáért, amely rehabilitálja „one of the most typical of Italians”, és érdekes megfigyeléseket tesz Olaszország helyzetéről, legutóbbi látogatása alkalmával szerzett tapasztalatai alapján: London, 1889. március 28., Bod. MS Eng.lett.d.489, fos.95k. Henry James láthatóan rendszeres összeköttetésben állt Villariékkal az 1880-as évek folyamán – boldog időkben, amelyeket visszaidézt 1910-ben, amikor meghalt testvére, William, a szintén baráti körükhöz tartozó filozófus: uo. c.199, fos.8–25.
 22. Az elkészett nekrológban, amely Emlékbeszédként jelent meg 1923-ban, Berzeviczy Albert utal Villari általánosan magyarbarát állásfoglalására, de Lindát nem említi meg.
 23. Lásd Czigány, 201 k., amely az angol nyelvű Jókai-fordítások között röviden szól Lindáról (213. o.). A könyv kiadásának pontos körülményei nem derülnek ki Linda hagyatékából.
 24. Beharangozza a Sham Gold-ot (London, 1890), az Aranyfűst fordítását, némi túlzással mint „the first greater Hungarian work of fiction reproduced in an English garb”. Az irodalmár-ikrek Janka (1846–1901) és Stefánia (1846–89) munkássága szinte teljes feledésbe merült. Még Czigány sem említi őket.
 25. Pulszky Polyxéna (1857–1921), kevésbé jelentős szerző és fordító, aki a női nevelés iránt érdeklődött, az archeológus Hampel József felesége volt. E levelét, kelt Budapesten, 1899. február 12-én, magabiztos, de kissé bogaras nyelvhasználatával, amely Pulszkyék régóta fennálló angol kapcsolatainak az utolsó szakaszát is jellemzi, érdemes közölni teljes egészében. „Dear Madame Villari, Thank you so much for your kind letter. I am sure Dr Schönherr [feltehetően S. Gyula (1864–1908), a Nemzeti Múzeum levéltárosa] will be very sorry not to have met you and Professor Villari whos works he admiers so much [...] we all have been deply interested in Savonarola this winter[...] I have read Professor Villari’s book for the forth time and always with the same pleasure, Florence, beautiful Florence so ful of interest and recolections [...] I should like to see it once more in life! We get on somehow in our country in culture science and literature [...] we have made some strides foreward but our politics they are in a most abominable state not so bad as in France but in fact not much better than in Austria. We have an abominable winter not cold no snow and ice but every day dense fogs as bad as in London. I am ill since October and had to be in bed for nearly three months and even now I am only just creeping about but I hope that with a little sunshine my health will also mend. Thanks once more for your kindness. Please remember me kindly to Professor Villari. I am with my kindest regards yours ever very truly, Polyxena Hampel Pulszky. Bod. MS Eng.lett.c.532, fos.285k.
 26. Aurelio Saffi (1819–90), aki egyes forrásokban mint „Gróf” Saffi szerepel, 1849-ben triumvir volt Rómában Mazzinival együtt, majd az utóbbi helyettese az emigrációban. A 1850-es években Angliában élt, elsősorban Oxfordban, ahol az olasz nyelv és irodalom tanára lett az egyetem újonnan alakult Taylor Institutionjában. 1859-ben visszaköltözött Olaszországba angol feleségével, Georgina Craufurddal (lásd 35., 43. jegyzet) együtt. *Dizionario di risorgimento nazionale*. 4 köt., Milano, 1931–7. (a továbbiakban *Dizionario*) IV.164k.; Firth, Charles: *Modern Languages at Oxford*, 1724–1929. Oxford, 1929. 41–2.
 27. Lady Jane Elizabeth Harley (1796–1872), az ötödik Earl of Oxford leánya, férjhez ment (1835) Henry Bickersteth-hez (1783–1851): ez a férfi, az első és utolsó Baron Langdale of Langdale, kiemelkedő reformpárti jogász, szakképzett sebész és az országos levéltárügy úttörője volt. Halála után Lady Langdale újra felvette Harley családnévét, és miután testvére 1853-ban utód nélkül hunyt el, a Harley birtokokat örökölte Eywoodban és másutt. G.E.C., *Complete Peerage*. Szerk. Gibbs, V. et al. 12 köt. London, 1910–59. VII. 428. Leánya, Jane Frances (1836?–70), az 1850-es

- évek vége felé rövid ideig gróf Teleki Sándor (1821–1902) házastársa, a Hölgyfutárban jelentetett meg cikkeket Spanyolországról, és 1857-ben Byron Childe Harold című költeményét adta ki magyar fordításban Genfben. Petrik Géza: Magyarország bibliographiája, 1712–1860. 3 köt., Bp., 1888–91. I. 370. Vö. 31. jegyzet.
28. Csikszentgyörgyi Gál vagy Gaál Sándor (1817–66 vagy '71) az osztrák hadseregben szolgált, azután 1848–49-ben mint az első székely honvédezdre parancsnoka, később tábornok, forróvérű és némiképp meggondolatlan vezérként tűnt ki. Emigrációjában Hamburgban, majd Londonban élt, és Kossuthot képviselte egy ideig Konstantinápolyban. 1860-ban került Olaszországba, ahol csatlakozott Garibaldihoz és szakított Kossuthtal. Az 1850-es évek végétől feleségétől különült, és mint elmebeteg halt meg. Lásd Orbán Balázs: A székelyföld leírása. 6 köt., Pest, 1868–73. II. 156–8. III. 30., 46., 69., 179., 188., 190.; Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–65. 4 köt. Bp., 1922–37. I. 287., 219., 302., 310., 375., II. 270–3. (a továbbiakban: Berzeviczy); Jánossy s.v.; Károlyi Dénes: 1848: arcok, eszmék, tettek. Bukarest, 1974. 258–60.; Urbán Aladár, in: Gedenkschrift E. Arató. Szerk. Balogh Sándor Bp., 1981. 93–116.; Lukács Lajos: Magyar politikai emigráció, 1849–67. Bp., 1984. s.v.; és vö. 12. jegyzet.
29. Lady Langdale földbirtoka Titley községében (Herefordshire), a walesi határnál. Itt halt meg és lett eltemetve Mészáros Lázár 1859-ben. Vö. Rónay Jácint: Naplótörzsek. 8 köt. Pozsony, 1889. III. 21kk., 117k. (a továbbiakban: Rónay)
30. Később „Betty”-nek írja, amely alak helyes, ha keresztnévről van szó [=Elizabeth]. Ismeretlen személy, bár Linda levelezésében szerepel egy „Kate Batty”, aki Linda második házassága alkalmából régi barátságukra emlékeztet (Bod. MS Eng.lett.d.487, fos.86–9).
31. Poli édesanyja, Benkő Borbála, sz. Cserey. Rónay, II. kötet. 360–4. meséli, hogy 1857-ben Gál Sándor feleségét és anyósát, „özvegy Benkóné”-t Lady Langdale gondjaira bízta, aki megengedte nekik, hogy egyik házában lakjanak Londonban. Ott kereste őket fel Rónay, hogy találkozzék egy magát Petőfinék mondó emberrel, akiről azonban kiderült, hogy szélhámos és legjobb esetben csak „pénz- vagy hírköltő” volt.
32. Tóth József (1823–70), nemzedéke egyik legjobb színésze volt, aki 1857 folyamán tanulmányutat tett Angliába; felesége, Kovácsy Mária (1827–1918), szintén színésznő és fordító: vö. Rónay II. 364. 'Nagy fia': vicces megjegyzés, mivel fiuk Imre, a Nemzeti Színház jövőendő igazgatója, éppen hogy csak megszületett ugyanazon év októberében vagy novemberében. Pesti tartózkodásukról szóló rendőrelentéseket lásd: HHStA, Informationsbureau, 1858: BM 128.
33. Martha oder der Markt von Richmond, Flotow operája (1847, pesti ősbemutatója 1848)
34. Talán a tudós G[róf] Wass György (1814–79), aki 1849 után Amerikában élt és egy darabig mint kossuthista ügynök ténykedett, bár a segédkönyvek szerint csak 1858-ban vagy 1859-ben tért haza Magyarországra. Wassnak valóban voltak brit kapcsolatai, és leánya, Emma, aki 1863-ban Orczy Felixhez ment férjhez, azután rövidesen Londonban telepedett le; az ő leányuk a híres angol regényíró Emma („Baroness”) Orczy volt.
35. John Craufurd (1780–1867), skót földbirtokos, feleségül vette (1814) Sophia Marianna Churchillt (meghalt 1865); négy fiuk volt, Edward, Frederick, Robert, George Ponsonby, akik katonai és politikai pályára léptek, és két leányuk, Katherine (Kate) Horatia és Georgina (Nina). A család a jelek szerint már 1848 előtt is élt Olaszországban egy jó ideig, és mindannyian, de különösen az anya és leányai, lelkes és tevékeny részt vállaltak az olasz és egyéb nemzeti mozgalmak támogatásában. Vö. 43.jegyzet; Burke's Landed Gentry. London, 1894. I. 418.; Dizionario II. 773.
36. Al-Csernáton[y]: nagyközség, a szomszédos Fel-Csernáton[y]nyal együtt Kézdivásárhely mellett, Háromszékben. Főbb családai a Domokosék és Csehek voltak (vö. 40. jegyzet). Orbán, III. 97–100.

37. Benkő Lajos: vö. 11 sz. E rendőrijelentés szerint édesapja „könnyű életmódja” is hozzájárult a család lezüllett körülményeihez. A Benkő egy nagyszámú középnemes székely nemzetség volt, bizonytalan azonban, melyik ágáról van itt szó, valószínűleg a nagyajtairól, amelyhez tartozott a 18. századi történész, József. Poli édesapja nem sokára e levél megírása után hunyt el, valamikor március 25. (4. szám) és december 27. (12. szám) között. Rónay (vö. 31. jegyzet) utólag tévesen úgy emlékezett, mint-ha Benkő Borbála már az emigrációban is özvegy lett volna.
38. Esetleg az a Benkő Rudolf, aki 62 egyéb fogollyal együtt 1856. április 3-án szabadult. Berzeviczy II. 99.
39. James White (1809–83) jómódú kereskedő családból való a City of Londonban, amelynek egy ideig tanácsnoka (alderman) volt, kiemelkedő reformer és Gladstone-párti politikus, aki 1857–74 között egymást követően Plymouth és Brighton liberális parlamenti képviselőjeként szerepelt. Lásd Beaven, A.B. (összeáll.) *The Aldermen of the City of London*. 2 köt. London, 1908–13. I. 21., 313k., 322k. II. 145., 205. Felesége, Mary 1884-ben hunyt el. Linda testvéreiről nincsenek értesüléseim.
40. Csernátóni Cséh Lajos (1823–1901), aki feltehetően már 1848 előtt is ismerte Poli-xénát, hiszen Csernátón[y]ban honos magasrangú székely családból származott, a forradalom alatt Kossuth egyik titkára és radikális újságíró lett. Azután Londonban telepedett le és kenyerét mint a *New York Times* stb. tudósítója kereste, noha mint osztrák kém is közismertté vált: Vö. Jánossy I. 66k., 463., 827. II. 997–1002. 1867 után feltűnő karriert csinált mint satirikus baloldali író, angol nyelvből való fordítá-sai mellett.
41. Löwinger Károly Hamburgból települt át Londonba az 1850-es évek elején, ahol a Pulszky kör tagja lett. Kászonyi Dániel: Magyarhon négy korszaka. Bp. 1977. 289k., 297., 333. (a továbbiakban: Kászonyi) Az alábbi 9. számú levélből kiderül, hogy 1863-ban még Londonban tartózkodott.
42. Azaz Csernátony: vö. 40. jegyzet.
43. A Craufurd leányok: vö. 35. jegyzet. Nina (Georgina, 1828–1911), aki 1848 óta is-merte és nagyrabecsülte Mazzinit, eljegyezte magát helyettesével, Aurelio Saffival (vö. 26. jegyzet) 1852-ben és férjhez ment hozzá öt évvel később – állítólag mihelyt sikerült előteremteni a hozományt. *Dizionario* IV. 164k.; vö. Kászonyi 329.
44. Ez az állítás alig hozható összhangba a Bezirksvorsteher jelentéseivel, hogy Poli sem-milyen érintkezésben sem állt a külvilággal. Ha elfogták volna ezeket a leveleket, fel-tehetően jó pontokat akartak volna szerezni azáltal, hogy jelentik őket. Vö. fentebb, 4. o.
45. Vö. 16. számú irat.
46. Ezeket a személyeket, a szövegben rövidesen következő nagynénivel együtt, nem tudtam azonosítani.
47. Ismét Craufurdék, feltehetően beleértve a csecsemő Attilio Saffit, aki 1858 szeptem-berében született. Vö. Mazzini 145–147.
48. Utalás az első (és egyetlen) cikkre, amelyet Linda a Családi Kör számára írt (vö. 10. számú irat). Ezt a folyóiratot, amely a híres németországi Gartenlaubét vette minta-képül, 1860 őszétől (rövidesen megalapítása után) 1880-ban történt megszűnéséig, Szegfi Emilia sz. Kánya (1830–1905) szerkesztette, második férjének, Szegfi Mór-nak a segítségével. Szegfi Mór a 1850-es évek alatt már emigrációban élő újságíró volt Londonban, ahol nemcsak Polixénával, hanem Lindával is megismerkedhetett.
49. Telekit 1860 vége felé Szászországban elfogták és kiszolgáltatták Ausztriának. Ott a császár megengedte számára, hogy Magyarországra visszatérjen, azzal a feltétellel, hogy minden politikai tevékenységről lemond. Ellenzéki elbarátai azonban már a következő évben rábeszéltek Telekit arra, hogy elfogadjon egy országgyűlési mandá-tumot. A nyilvános szereplése és Ferenc Józsefnek tett esküje közötti feszültség annyira gyötörte őt, hogy az országgyűlés első ülése küszöbén öngyilkos lett. A pil-

- lanat hevében sokan, úgy mint Poli, halálát gaztettnek tulajdonították, a kormányra gyanakodva. Vö. Berzeviczy III. 240kk.
50. Július 6-án a lelkes országgyűlés megszavazta Deák első feliratát, amely újra leszögezte a magyar alkotmányos követeléseket.
 51. William Wolfe Capes (1834–1914) az oxfordi Queen's College-ban tanult; ott tanított 1856–70 között, majd a Hertford College-hoz került mint az egyetem ókori történet tanára. Emellett Capes egyházi karriert is befutott, és élete végén a herefordi székesegyház egyik kanonoka volt.
 52. „Miss White who was in Italy”: Jessie White (1832–1906), egy vitorlaszállító leánya Gosportból (Dél-Angliában, Portsmouth-al szemben), aki 1854-ben találkozott Garibaldival és rövidesen azután Olaszországba került mint újságíró. Miután ott 1857-ben egy kisebb összeesküvésbe belekeveredett és átmenetileg bebörtönözték, az Egyesült Államokba utazott az olasz ügy érdekében, férjével, Alberto Marioval együtt, akivel Portsmouthban 1857 végén házasodott össze. Marioék később csatlakoztak Garibaldihoz és a Risorgimento kiemelkedő személyiségei lettek. Dizionario III. 500k.
 53. Ezeket a személyeket nem tudjuk azonosítani, de ez az adat tanúskodik a brit utazási kedv újjáéledéséről Magyarország irányában, mihelyt a politikai feszültség enyhült.
 54. Furcsa módon Polixéna hangulatjavulása egybeesett azzal, hogy a magyar alkotmányos törekvések belátható időn belül hajótörést szenvedtek az országgyűlés 22. augusztusi kényszerű berekesztését követően.
 55. A második nagy londoni nemzetközi kiállítást 1862-ben rendezték, tizenegy évvel az első után.
 56. Linda leánya, Costanza 1863 januárjában született, és említi Mazzini egyik levelében: Mazzini 292. (az ottani szerkesztői szövegmagyarázat dacára). Costanza Mazzini 1886-ban ment férjhez William S. Hulton-hoz, és 1937-ben vagy akkortájt halt meg.
 57. Ennek az állításnak a valóságára és valótlanságára lásd legújabbban: Deák Ágnes: Két ismeretlen Kossuth-dokumentum. Holmi, 1994. 832–48.
 58. Kiss Mihály és Karády Ignác (összeáll.): Francia-magyar és magyar-francia zsebszótár. 2 köt. Pest, 1844–48. újból kiadva 1852.; Kiss állította össze a francia-magyar részt. Különös módon Linda nem tesz említést semmilyen magyar nyelvtankönyvről, bár kettő is megjelent gyors egymásutánban a korai 1850-es években londoni emigránsoktól (vö. Czigány 134k.) – hacsak „szógyűjteménye” alatt nem értendő a szókészlet és rövid szövegek, amelyeket ezeknek egyike tartalmaz.
 59. Semmi jelét nem találtuk, hogy erre sor került volna.
 60. Johann Franz, Freiherr Kempen von Fichtenstamm (1793–1863), altábornagy, 1849-től zsoldárfőkapitány, 1852-től rendőrfőnök, majd visszavonult 1859-ben.
 61. Heinrich von Lebzeltern (1810–??), született Karánsebesen, morvaországi hivatalnok, 1854 februárjától az erdélyi helytartóság alelnöke: Wurzbach, C. von: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. 60 köt. Wien, 1856–91. s.v.
 62. Ezekre a családokra lásd Orbán, III. 42. (Daczó), 160. (Szentkereszti).
 63. Mellékelve van két orvosi vélemény, az egyik attól a dr Ham[m]erer-től, akiről említés történik a 17. számú iratban.
 64. A Cseréy család, úgy mint a Benkők, a háromszéki Nagy-Ajtáról származott: vö. Orbán, III. 13. Ismét csak nem állnak rendelkezésemre részletesebb genealógiai adatok. Cseréy Ignác (sz. 1803 körül) hivatásos katona volt, aki a honvédségben alezredes lett, majd hét évig börtönben ült. Szinnyei s.v.
 65. Prinz Felix Liechtenstein (1807–85), tábornok, Erdély kormányzója 1858–61, később hadseregparancsnok Magyarországon: vö. Wurzbach s.v.; Berzeviczy II. 126.

66. A Szentkeresztiekre és Daczóakra lásd: 62. jegyzet. Nem minden családtag tartozott az osztrákpártiak közé: pl. Daczó Zsigmond, aki 1849-ben elesett Segesvárnál Bem személyének védelme közben. Orbán. III. 42.; Nagy, Iván: Magyar családok. III. 219., 221. (a továbbiakban: Nagy) A Gidófalvi család számos tagja élt Sepsiszentgyörgy környékén. Orbán III. 48. A nőtlen gr. Kálnoky Imre egyike volt János tábornok (meghalt 1832-ben) fiainak: Nagy V. 50., 54. Rauber Károly egy Erdélybe áttelepült osztrák család tagja volt, akinek több fia katonáskodott ekkortájt.
67. Joseph Prot[t]mann, rendőrfőbiztos Pest-Budán 1850 januárjától 1860 szeptemberéig: Berzeviczy I. 173k., 202f., 223., 237., 267., 304.; II. 107., 414.; III. 36., 57., 117.
68. Adolf Freiherr von Thierry (1802–67), diplomata, 1859 októberétől – 1860 októberéig osztrák rendőrminiszter. Vö. Wurzbach XLIV. 228–30.
69. Még 1859 májusában, az előző dicsérő jelentések ellenére, Poli és édesanyja szerepelnek mint „komolyabban gyanúsak” (a „höherer Grad der Bedenklichkeit” rubrika alatt) egy erdélyi rendőrségi listán: Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Oberste Polizei Behörde, Präs. I, 1859: 2683.
70. Albrecht főherceg (1817–95), altábornagy 1843, hadparancsnok 1845, Magyarországi polgári és katonai kormányzója, 1851–60, később tábornagy.

TÓTH ANDREA

„Bukott eszmék”

Zichy Antal naplótöredéke 1862-ből

1861 nyarán a tizenkét éves abszolutizmust megszakító rövid alkotmányos intermezzónak, a magyar országgyűlés megnyitásával feltámadt reményeknek az uralkodó augusztus 22-i feloszlató rendelete vetett véget. A megegyezés nemzet és királya között nem jött létre. Az országra ismét nehéz idők köszöntöttek – a Schmerling provizórium évei. Bécs a polgári alkotmányosságot ünnepelte, miközben Magyarországon még a rendiségből maradt önkormányzati jogokat (meggyűlések tartása) is eltiltották. Sokatmondó a kortárs, Kecskeméthy Aurél Schmerlingről adott – kétségtelenül elfogult, de szemléletes – jellemzése: „Austriai típus hozzászokott kis körben az engedelmességhez, azaz, hogy neki engedelmeskedjenek; s kormányzati eszközei kicsinyességét **erélylyel** véli pótolhatni a hivatalszobák és officiosus szalonok mérvadó eszméin kívül nem ismer természeti erőket Az ujkor hive vallott elvei; de a régié gyakorlat s megszokás által.”¹

Magyarország ismét a passzív ellenállás stratégiáját választotta. Bár az újabb önkényt nagy elkeseredéssel fogadta a közvélemény, reménykedtek abban, hogy az osztrák politika ismét hajótörést fog szenvedni. Az a meggyőződés kerekedett felül, hogy amit nem sikerült megvalósítania Bachnak, még kevésbé fog sikerülni Schmerlingnek. Az új abszolutizmus végeredményben nem lehetett más, mint elődjének torz felújítása. A Schmerling által meghirdetett „wir können warten” jelszót korántsem támasztotta alá az adóemelésekkel sem orvosolható krónikus pénzügyi hiány, a gazdasági depresszió jelentkezése és az európai látóhatár újrafelhősödése. Az összbirodalmi centralizmus ismételt politikája már a kezdetén sem volt teljesen sikeres, hiszen a magyarok mellett a Lombard-Velencei Királyság kongregációja is a távolmaradás mellett döntött, így csak csonka birodalmi tanács ült össze.² Idővel pedig sorra elhagyták az üléseket a cseh, morva és a lengyel képviselők is, ami korántsem erősítette Schmerling helyzetét. Egyes területeken azonban kétségtelenül tudtak sikereket is felmutatni, így például az 1863 nyarára Nagyszebenbe összehívott erdélyi országgyűlés – a magyar képviselők távollétében – törvénybe iktatta mind az októberi diplomát, mind a februári pátent, és küldötteket választott a birodalmi tanácsba, fokozva ezzel a magyar politikai vezetőréteg elszigeteltség érzését. A dinasztikus-abszolutisztikus centralizmust képviselő udvar és az alkotmányos centralizmust képviselő osztrák-német liberális mozgalom azonban csak az összbirodalmi centralizmus tekintetében állt közös platformon, s ez előrevetítette a később jelentkező konfliktusokat. A provizórium bevezetésekor senki sem számított Magyarországon annak hosszú életűségére, s az új országgyűlés összehívásának híre minduntalan fel-felröppent a sajtóban. Nem véletlen, hiszen az országgyűlést feloszlató uralkodói rendelet is ígéretet tartalmazott erre nézve. Schmerling hajlott is rá, mert egyfelől az önkényuralom gyakorlata csorbát ejtett sokat fitogtatott alkotmányosságán, másrészt úgy számított, hogy ha a pesti országgyűlés megtagadja a képviselők küldését a Reichsratba, akkor a februári pátens idevágó rendelkezése alapján közvetlen választásokkal kierőszakolhatja a „csonka parlament” sorainak feltöltését. A magyar kormányzések vezetői azonban erről eltérő véleményt vallottak, az országgyűlés késleltetését kívánták mindaddig, míg remény nem lesz egy kompromisszumra kész többség kialakítására.³

Deák Ferenc megítélése szerint e helyzetben még nem érett meg az idő a köze-

ledésre, ő egyelőre hallgatott. Egyetlen politizálási mód létjogosultságát ismerte el: a nem politizálását. Az udvarban ekkor még nem volt meg a hajlandóság, hogy az októberi és februári alapról lelépjének, a liberálisok számára viszont 1848 jelentette az egyetlen elfogadható utat. Deák egy későbbi, 1868-as beszédében így érzékeltette álláspontját: a politikában „mindent a maga idejében kell tenni, s a gyümölcsöt leszakítani csak érett korban kell, s míg hátra lépni soha egy lépést sem szabad, az előrelépés csak akkor engedhető meg, ha tudjuk, hogy a körülmények által vissza nem lökötünk.”⁷⁴ Úgy látta, a helyzetnek először Ausztriában kell megváltoznia. Mihelyt a körülmények úgy kívánják, ha a magyarok nem is közelednek, ők fognak adni, vagy legalábbis ígérni, de ha a körülmények jobbra fordulnak, akkor a kérésre sem adnak. Somssich Pál így emlékezett vissza Deák álláspontjára: „A passzív magatartást és minden köztevékenységtől való visszavonulást hitte az egyetlen helyes és hatalmas eszköznek, mely a körülmények fordultával hazánkat törvényes jogi alapjára ismét felemelni képes lehet: minden más actió szerinte csak compromittálhatta ezt, Deáknak ily határozott nyilatkozatai tartották vissza az akkori sajtót (jelesen Kemény Zsigmondot) a conservatívek memorandumának kedvezőbb megbeszélésétől.”⁷⁵ Kemény az általa szerkesztett Pesti Naplóban tehát kiadta a Deáktól átvett jelszót: „Amiről nem kérdenek, ne felelj!”⁷⁶, s ez volt az irányadó a liberális tábor tagjai számára.

A látszólagos mozdulatlanság mögött ugyanakkor folytatódott a kiútkeresés. Nem minden politikai erő értett egyet Deák helyzetértékelésével. A programalkotás szemzónja jellemezte az országot, mindenekelőtt a konzervatív oldal jeleskedett a röpiratok kiadásában.⁷⁷ Ebbe a vonulatba illik bele a Kovács Lajos és Zichy Antal nevéhez fűződő kezdeményezés is (bár Zichy Antal maga a „szabadelvű-conservatív” jelzőt szívesebben alkalmazta elképzeléseire, mindig éles határt húzva a mérsékelt és a visszaható politika között). Kétségtelen, hogy a megvalósulásig ekkor ezen programok egyike sem jutott el, mégis szerepük nem elhanyagolható a kiegyezés előkészítésében.

Az általunk közölt napló szerzője, Zichy Antal (a neves festő, Zichy Mihály bátyja) nem tartozott korának vezető politikusai közé, de a korabeli magyar közélet aktív résztvevője volt. Életében a politika jelentős szerepet játszott. Édesanyja szavaival élve: „Antal íróként, politikusként az ország bolondja lett, Mihály, a művész pedig a világ bolondja.”⁷⁸ A köznemesi ifjakra jellemző pályát futotta be: jogi tanulmányai befejezése után megyei állást vállalt, mosoni aljegyző, majd tiszti főügyész lett. Az országos politikai élettel való ismerkedést patvaristaként Szentkirályi Mór és Somssich Pál mellett kezdte, így a legjobb ösztönzéseket kapta ahhoz, hogy bekapcsolódjon a reformkor politikai küzdelmeibe. Somssich kísérőjeként részt vett az 1843/44-es országgyűlésen, az 1847/48-as diétán már mosoni követként volt jelen. A népképviselői országgyűlésre is képviselővé választják, Debrecenben a „békepárt” soraihoz csatlakozott. A szabadságharc bukása után oroszvári birtokára vonult vissza. Haditörvényszék elé állították, állandó tartózkodási helyéül a családi birtokot, Zalát jelölték ki számára. (Mozgásszabadságának korlátozása alól 1854-ben mentették fel.) Gazdálkodott, megrendült anyagi helyzetének helyrehozása kötötte le energiáit. A politikai hallgatás e kényszerű időszakában figyelme a művészet felé fordult, öccse példáját követve festészetet tanult Bécsben Waldmüllernél. (Szülőfalujának, Zalának templomában mindmáig látható az általa festett oltárkép.)⁷⁹ Újabb közszereplést csak az alkotmányos élet újraéledésével, 1860-tól vállalt: Somogy vármegye jegyzője, majd a tabi kerület országgyűlési képviselője lett 1861-ben. A provizórium alatt nem töltött be tisztséget, hazatért zalai birtokára és a Somogy megyei gazdasági egyletben Somssich Pál mellett tevékenykedett. A provizórium időszaka alatt írt röpirataival hozzájárult a közjogi kérdések tisztázásához: A kérdéshez (1861); Magyar szabadelvű-conservatív politika (1862); Csonka miniszterium, mint közvetítő (1866). Rendszeresen jelentkezett cikkekkal a Pesti Nap-

ló, majd 1865-ben az Idők Tanúja hasábjain. Az 1865/68-as országgyűlésen ismét ott találjuk a képviselők között, több cikluson át tagja volt a képviselőháznak, majd a főrendiházban kapott helyet. Szerepelt különböző bizottságokban előadóként és szakreferensként, az 1868-as népoktatási törvény egyik alkotója. 1869-től másodmagával a Nemzeti Színház élére került, öt hónapig látta el e tisztséget. 1869-től 1872-ig tanfelügyelő Budapesten. A Magyar Pedagógiai Társaság tiszteletbeli taggá fogadta az oktatás korszerűsítésében való részvételének elismeréseként. Nagy szerepet vállalt a fővárosi tanítók segélyegyletének megszervezésében, az egyesület működését 1884-ig irányította.¹⁰

Szépirodalmi munkásságot is folytatott: 1849-ben Debrecenben Jókai Esti Lapok-jának munkatársa volt, kisebb költeményeket, cikkeket írt a Honderű, az Életképek, a Koszorú számára. Lefordította Macaulaynak az angol történelemről írt munkáit, drámatrilógiát írt az angol történelem nagy személyiségeiről. (Stuart Mária /1865/, Strafford /1865/, Cromwell /1866/) 1866-ban a Kisfaludy Társaság tagjául fogadta, 1868-ban a Szónoklatról című értekezésével foglalta el székét. A Magyar Tudományos Akadémia is tagságával tisztelte meg 1870-ben. A nyolcvanas években Széchenyivel foglalkozott (akinek nagy tisztelője volt ifjúkora óta), megírta életrajzát, kiadta és jegyzetekkel ellátta műveit. 1898-ban hunyt el, Budapesten.

Személyiségének alapvető jellegzetessége egyfajta visszafogottság, sokszor már túlzásig fokozott bizonytalanság. Mély pesszimizmus, komor rezignáltság, önmagával és munkájával szembeni lekicsinylés húzódik végig 1890-ben írt visszaemlékezésén is, amely kéziratban maradt ránk: „...nem tettem semmit, említésre méltót. Mindig csak készültem hozzá. Nem mutathatok fel semmi sikert, mi az emberek legnagyobb részénél egyedüli mértéke minden érdemnek. Nem adhattam ki magamból, vagy csak vajmi parányit mindabból, ami bennem rejtett.”¹¹ Végredeletében egy derékban letört gránitoszlopot kívánt sírkövéül, jelképéül „legjobb szándékkal megkezdett, de célt tévesztett földi pályámnak”.¹²

Nézetei, melyek liberális és konzervatív elemeket egyaránt ötvözték, nem tették lehetővé, hogy fenntartás nélkül valamelyik táborhoz csatlakozzon, így mindvégig periférikus szerepre predesztinálták őt. Már a negyvenes években jellemzi őt e kettősség: „Magamban igazat adva az ellenzék reform-programjának, s különösen forrón ohajtva Eötvösök s a centralisták eszméinek megvalósulását, mindezek legnagyobb akadályait ama „török-szakad” politikában láttam, melyet azon időben Kossuth a szenvedélyek folytonos felizgatásával, az ellenzékre s az országra reá erőltetett Ifju ésszel bár, szorosan különválasztottam az igazi haladási kérdéseket az izgatásra szánt pártkérdésektől, a békés átalakulást a felforgatástól. Ehhez képest hol ide, hol oda szavaztam.” – írja visszaemlékezéseiben. Tisztelettel kell adóznunk bátorságának, amellyel – minden belső elbizonytalanodás ellenére – mindig nyíltan vállalta a többségtől adott esetben eltérő álláspontját is. Egy 1866-os röpiratának¹³ mottójaként Themisztoklészt idézi: „Üssetek, de hallgassatok meg.” (1890-ben majd úgy értékeli, e mondat elejének megvalósulását élérte, de a végét annál kevésbé.) E mű első fejezetében hosszabb gondolatmenetet szentel a közvetítő szerepnek (nyilvánvalóan saját helyzetét jellemezve), s úgy látja, nincs ennél hálátlanabb feladat. „Az ötödik kerék a kocsiban, mely nem forog a kerékvágásában, s csak kevesek tudják, hogy mégis kiegészítő része az egész járműnek.” A közvetítőt bárki szabadon bánthatja, nem védi meg senki; erényeit senki sem ismeri el, ám hibáit mindenki megrója. „A közvetítő tehát, mindenkitől elhagyatva, s külhatására nézve saját énjéből is kivetköztetve, a maga erénye köpenyébe burkolózik s magába zárva várja ki az időt, mely az eszméket, mik benne idő előtt fakadoztak, megérleli.”¹⁴

Több szempontból is érdekes adalékokat szolgáltatnak számunkra 1862-ből

származó feljegyzései, betekintést adva e „néma ellenállás” korszakában tovább folytatódó „kiegyenlítési” próbálkozásokba. Zichy Antal azok közé tartozott, akik nem értettek egyet a deáki mozdulatlanság politikájával, kétségek között bár, de a kezdeményezés pártján állt. „A merev passivitást, az örökös hallgatást, melyet legolvasottabb lapunk, a Pesti Napló, évek hosszú során át parancsszó gyanánt követett, nem tartottam sem kielégítőnek, sem célravezetőnek.” – emlékezik vissza önéletírásában. Egyenest következett ez abból, hogy a magyarság jövőjét csak egy módon tudta elképzelni, mégpedig az ausztriai birodalom részeként. Az országgyűlésen, 1861. május 28-án tartott nevezetes és vihart kavaro beszédében alaptételként nyíltan ki is mondta: „Részemről sohasem átalom népszerűtlen eszméket is fejtegetni, s így most is ki merem mondani azon régi s újabb időben sem változott meggyőződésemet, miszerint én mint magyar ember az osztrák birodalom felbomlását egyáltalában nem óhajtom.”¹⁵ Ennek megfelelően felirat vagy határozat kérdésében a maga részéről a felirat mellett foglalt állást.

Alaptétele az országgyűlés feloszlása után is az maradt, hogy a kompromisszumos politika útjára kell visszatérni. Ehhez elengedhetetlennek tekintette egy „kiegyenlítő”, konzervatív párt megalakítását. „A mozgató erő ellenében, melyet a haladási ... párt képvisel, igen szükséges, hogy legyen egy fenntartó erő is, melynek a mérsékelt vagyis conservatív ... párt felel meg” – írja naplójában. Egy konzervatív párt létrejöttének igénye Kecskeméthy Aurélnak az 1861-es év eseményeit elemző munkájában is megjelent, aki többek közt az országgyűlés kudarcának egyik okaként is ezt jelölte meg: „A conservatív elemek ziláltságában senki sem beszélt szíve szerint, senki se tevő meg kötelességét ... A higgadt conservatív elemek organisatioja, s így egy compact közvetítő párt létrejötté volt az ország égető szüksége. Ennek híján mindenki magára hagyatva, egyedül állva hasztalan emelte föl szavát, ha bátorsága volt, elhangzott az a zajos chorusban Vannak közvetítő férfaink, de nincs közvetítő párt.”¹⁶ 1862 júniusának második felében (különösen az osztrák sajtóban) sokszor említették egy magyarországi kormánypárt alakításának tervét.¹⁷ Zichy maga is igyekszik a környezetében lévő politikusokat cselekvésre ösztökélni, tárgyal Sennyey Pállal, Ürményi Józseffel, Somssich Pállal, ám e kísérletek nem vezettek eredményre.

A napló által tárgyalt 1862-es közvetítési kísérletben Kovács Lajos volt Zichy Antal partnere. Kovács Lajos az 1840-es években Széchenyi mellett dolgozott a Tiszaszabályozás munkálataiban, majd 1848-ban a közlekedésügyi minisztérium osztályfőnöke. Debrecenben a békepárt egyik fejeként vált ismertté. Munkatársa volt Jókai Esti Lapok-jának, akárcsak Zichy. Ő az igazi kezdeményező, ő utazik, tárgyal, Zichy habozva követi. A program aláírásakor is ezt írja naplójában: „úgy éreztem magam, mintha éppen a halálos ítéletemet írtam volna alá.”

Felveszik a kapcsolatot a kormányzat képviselőivel. Kovács Lajos Bécsben tárgyal Forgách kancellárral, Eszterházy miniszterrel, Pálffy helytartóval. Biztatónak látja a helyzetet, reméli, hogy sikerül elérni az országgyűlés összehívását. Programjukat a sajtóban is közzétették, a Pesti Hirnök jelentette meg 1862. június 22-én, „Nyilatkozat és még valami” címen. Berzeviczy Albert Az absolutismus kora Magyarországon című munkájában úgy értékelte azt, mint az „egyedüli mozzanat[ot], ami a kölcsönös közeledés érdekében való zászlóbontásnak volt minősíthető”.¹⁸ Kemény a nyilatkozatot átveszi lapjába, a Pesti Naplóba¹⁹, majd részletes elemzésére vállalkozik.

Nem személyesen Deák ellen irányul kritikájuk: „Az öreg Deákot, mint ezt neki egy alkalommal meg is mondtam, a nagy haranghoz hasonlítom, mely csak ünnepélyes alkalmakkor szólhat meg, s ekkor döntő hatással; de mi, többi apró harangok egyremásra csilingelhetünk az ügynek minden ártalma nélkül.” – írja Zichy 1890-es visszatekintésében. Ám mindketten elvetik a „bölcs némaság” taktikáját. A cikkben be-

jelentik, hogy „készek volnánk az uralkodó politika, t.i. a passzivitás teréről lelépni ... mi nem nagy rokonságot érzünk a tagadás szelleméhez, s örömezt lépnénk a pozitivitás terére”. Leszögezik, hogy „nekünk Ausztriával van jövőnk, kívülé nincs.” Tárgyalásokat kell kezdeni, biztosítani mindkét fél alapvető céljait: Ausztriának a belső stabilitást nagyhatalmi állásához, Magyarországnak pedig be kell látnia, hogy a szövetség korábbi autonómiáját érintő áldozatokkal jár. De „az áldozat több ne legyen, mint épen szükség, s ez egyenlő s kölcsönös legyen”. Ha ezt elismerik a felek, ezzel eljutottak a „közös ügyek” elméletéhez. Szerintük ezek létét már a 48-as törvények is elismerték (hiszen pl. nem volt külügyminiszter az első felelős magyar minisztériumban), csak „szabatosan formulázni” a jövőre bízták. A két ország szövetségét most új alapokra kell helyezni, ezért szükséges „szabatosan körvonalaizni a közös ügyek határait és feltálni a közös kezelés és egyetemes vezetés megnyugtató formáit”.

Kemény Zsigmond Kovács Lajos és Zichy Antal kritikáját nagyon komolyan vette, és egész cikksorozatot szentelt álláspontjának védelmére²⁰. Arra hivatkozott, hogy a Deák-párt az elmúlt időkben „kibeszélte magát”, s most, úgy látszik, azok jutnak szóhoz, akiket a közvélemény korábban „paralizált”. Deák híveinek álláspontját mindenkinek módjában állt már meghallgatni: „a vitatkozástól csak ott tartózkodunk vissza, hol részünkről a vita vagy azért szükségtelen, mert nézeteink úgy is ismereteseek, vagy azért, mert most nem részletezhetők”. Védte a passzivitás politikáját, és igyekezett minden egyezkedési akció időszerűtlenségét kimutatni. Áttekintette az abszolutizmus tizenkét éves történetét, és megállapította, hogy a februári pátenz kétségtelenül bizonyos alkotmányos formában igyekezett az egységesítést végrehajtani. A nyilvánvaló célzat azonban a birodalmi tanács hatáskörét birodalmi parlamentté duzzasztani s a magyar országgyűlést mint elavult dolgokkal foglalkozó kis, jelentéktelen tartományi diétát elsorvasztani. Ez az út Kemény szerint végső soron az olmtüzi alkotmány által felvázolt birodalom felé vezet. Ezért nem lehet a Reichsrattal egyezkedni, ki kell tartani szilárdan a közjogi álláspont mellett, a magyar alkotmányos intézményeket csak így lehet megvédeni.²¹

Kovács Lajos cáfolatot jelentet meg a lap hasábjain, szerinte a különbség, mely őket Keménnytől elválasztja, csak az, hogy ők mozogni akarnak, tervezni, próbálni valamit, aminek még nem forrt ki a módja, keresik a közös ügyek körülírását, s a túloldaltól is közeledést remélnek, főleg mióta a „jogeljátszás” hánytorgatásával felhagytak – ellentétben Keménnyel, aki minden közeledési kísérletben a birodalmi tanácsba való beolvasztás rémét látja.²²

A vitában Keménynnek váratlan szövetségese támadt, magának Schmerlingnek a személyében, aki mintegy fölbátorodva a közeledési kísérleteken, reményét fejezte ki a birodalmi tanács június 26-i ülésén, hogy nemsokára a birodalom összes országainak képviselőit fogja ott együtt láthatni, s kijelentette, hogy ez csak a császártól kapott alkotmány alapján lehetséges, s ahhoz a kormány szigorúan ragaszkodik.

Zichy júliusban röpiratban foglalja össze nézeteit. (Magyar szabadelvű-konzervatív politika. Pest, 1862.) Ebben sok oly gondolatát nyomtatásban megjelenteti, amit addig csak naplójával osztott meg, nem egy részletet szó szerint átvesz belőle. Vitázik Szentiványi Vince 47-es ihletésű röpiratával („A magyar nemzeti politika helyes iránya.” Bécs, 1862.). Szerinte a birodalmi kapocs fenntartása avagy az 1848-as törvények érvényességének elismerése nem két, egymást kizáró alternatívaként jelentkezik. Szentiványit nem konzervatívnak, hanem „visszahatónak” titulálja. Azzal (a konzervatív Pesti Hírnökben is széles körben hangoztatott) nézettel sem értett egyet, hogy a felelős minisztérium és a magyar nemzeti közvélemény előtt oly nagy becsben álló megyei önkormányzat ellentmondana egymásnak. „Kár a szerzőnek a municipalis szabadságot az alkotmányos szabadsággal ellentétbe állítani” – írja –, „a municipalis szabadság

szintoly jól megfér a független felelős minisztériummal, mint rosszul megfér a nem felelős és nem is független magas dicasteriumokkal”²³ – szúrja oda a régi rendszer idealizálóinak.²⁴

Végül rátér az általa végigjárhatónak ítélt útra. Úgy véli, mindkét félnek engednie kell. Fejezetcímnek is ezt választja: „Revideáljunk mi is, ti is.” 1848 revíziójának sine qua non-ja a februári alkotmány revíziója. Az előzőt módosítani kell úgy, hogy az megfeleljen a birodalmi kapocs fenntartása igényének, biztosítsa Ausztria nagyhatalmi állását, és elismerje a közös érdekek létét. A Lajtán túl viszont Magyarország önállóságának kell engedményeket tenni, feladni a Reichsratba való bekényszerítés elképzelését. Ezt a módosítást Magyarországon csakis egy minisztériummal lehetne véghezvinni, hiszen 1861 bebizonyította, hogy egy 47-es alapokon álló kormánnyal ez nem valószínűsíthető meg.

A közvetítési kísérlet október 16-án zárult le véglegesen, amikor Schmerling szükségesnek látta a Reichsrath pénzügyi bizottságában világosan kijelenteni, hogy bár a magyarok szeretnek terveket kovácsolni, a kormány azokról tudomást sem vesz és senkivel sem tárgyal, mint ahogy nincs is kivel tárgyalnia, hanem megmarad változatlanul álláspontján. Bár az államminiszter ezzel semmi újat sem mondott, a bécsi porosz követnek mégis az volt a benyomása, hogy ez a nyilatkozat rontotta meg az 1862 őszi a kiegyezés felé hajló hangulatot és készséget úgy Magyarországon, mint Ausztriában.²⁵

Zichy a következő országgyűlés összehívásáig visszavonult az országos politikától, Kovács Lajos viszont nem fejezte be e téren való működését. Egy névtelen röpiratban ő is hamarosan közzétette elképzeléseit (A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint. Pest, 1862.). Ebben a Széchenyi István emlékének ajánlott írásban sajátos megfogalmazását adja a 60-as évek magyar konzervatív ideológiájának. A Habsburg Birodalom és benne Magyarország hivatásának azt tekinti, hogy Kelet-Európát védelmezze „a nyugoti szabadsági és nemzetiségi eszmék corrosiv hatásai ellen ... Nekünk ennél fogva a nyugat eszméit nem átvenni, de sajátserű, s egészen különböző viszonyunkhoz képest, mint gróf Széchenyi mondá, assimilálva átalakítanunk kell.” Jól látja, hogy a polgári átalakulást nem lehet feltartóztatni, de véleménye szerint az importált eszméket és intézményeket a befogadó ország és társadalom történetileg kialakult viszonyaihoz kell alkalmazni: „Különben az új eszmék behatását gátolni lehetetlen ... de azok a mese megifjító bájitalának természetével bírnak. Mérsékkel használva megifjítanak, mohón ragadva gyermekké tesznek.”²⁶

A konzervatív tábor további sikertelen kísérletei (a gróf Apponyi György nevéhez fűződő 1862-es tervezet – amely már a későbbi kiegyezés olyan megvalósult elemeit tartalmazta, mint az egyenjogú dualizmus elve, a delegációk intézménye, a birodalmi pénzügyekben „quota” alapján való hozzájárulás –, majd a Forgách-féle 1863-as memorandum – mely jobban törekedett arra, hogy érintkezési pontokat találjon Schmerling Februári Pátensre alapozott koncepciójával: a közös ügyek kezelését a két törvényhozás által választott közös delegációkra bízta volna, és elutasította egy magyar kormány felállításának még a gondolatát is – egyaránt elutasításra találtak), és a vezető személyiségek kormányzati pozíciókból való fokozatos kiszorulása után a konzervatívok kénytelenek voltak a tanulságot levonni, hogy meg kell elégedniük az előkészítő és közvetítő szereppel. Az alkudozás formális vezetését, még inkább a kiegyezés megkötését át kellett engedniük az 1848-as alapot 1861-ben következetesen megvédelmező Deáknak, aki egyedül volt képes többséget biztosítani az általuk ismételt, de eredménytelenül megkísérelt kompromisszum számára.

Jegyzetek

1. Kecskeméthy Aurél: Vázlatok egy év történetéből. Pest, 1862. 113. (a továbbiakban: Kecskeméthy 1862.)
2. Zachar József: Az osztrák-német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom, 1861–1881. Bp., 1981.
3. Szabad György: Az önkényuralom kora. (1849–1867) In: Magyarország története tíz kötetben. 6/1. Bp., 1979. 699.
4. Ferenczi Zoltán: Deák élete. II. kötet. Bp., 1904. 399.
5. Deák Ferenc beszédei. Szerkesztette: Kónyi Manó II. kötet. Bp., 1886. 192.
6. Pesti Napló 1862. június 19. Promemoria ellenfeleink számára.
7. E sorba illeszkedik: Szentiványi Vince: A magyar nemzeti politika helyes iránya. Bécs, 1862.; [Jankovich György]: Egy magánlevél a magyar kérdésben. Pest, 1862.; [Kovács Lajos]: A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint. Pest, 1862.
8. [Horváth János]: Zala – Zichy Mihály Emlékmúzeum. Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára 142. Bp., 1989.
9. Csicsery-Rónay István: Zichy Mihály Emlékmúzeum, Zala. Zala, 1992. 22.
10. E tevékenységről bővebben: Laczkó András: Dokumentumok Zichy Antal pályaképehez. Somogy, 1979/3. 69–77. (a továbbiakban: Laczkó 1979.)
11. Zichy Antal: Bukott eszmék. (Autobiographia) Bp., 1890. OSZK Kézirattár Oct. Hung. 1242.
12. Laczkó 1979. 69.
13. Zichy Antal: Csonka miniszterium, mint közvetítő. Pest, 1866. (a továbbiakban: Zichy 1866.)
14. Zichy 1866. 6.
15. Zichy Antal és Királyi Pál tartott beszédei. Pest, 1861. 4.
16. Kecskeméthy 1862. 226.
17. Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. III. kötet Bp., 1932. 423. (a továbbiakban: Berzeviczy 1932.)
18. Berzeviczy 1932. 423.
19. Pesti Napló 1862. június 24.
20. Pesti Napló 1862. június 26., 28., 29., 30.
21. Szemere Bertalan Vukovics Sebőnek 1862. július 5-én írt levelében így minősítette e cikksorozatot: „Kemény felel, szokása szerint elmésen, – de vénasszonyos bőséggel”. In: Szemere Bertalan: Levelek. Pest, 1870. 69.
22. Berzeviczy 1932. 423.
23. Zichy Antal: Magyar szabadelvű-conservatív politika. Pest, 1862. 49–50.
24. A konzervatív sajtóorgánum Pesti Hirnök (amely 1862 júniusában több részletet is közöl a Szentiványi-féle röpiratból) efféle hangnemben ír a kérdésről: „az ősi magyar alkotmány, mellyel a magyar több, mint 1000 évig táplálkozott, felmelegítve is jobb, egészségesebb, mint az 1848-diki parlamentaris ‘kófic’, melyet csak a magyar centralisták gyomra emészthet meg, de szegény magyar ugyan ‘beteg’ lett tőle, s nem is lesz előbb ‘egészséges’, míg neki a szokott eledelét, az ősi municipalis alkotmányt vissza nem adjuk.” (1862. VI. 5.)
25. Berzeviczy 1932. 424.
26. A magyar sajtó története. 1848–1867. II/1. kötet. Szerkesztette: Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Bp., 1985. 532.

ZICHY ANTAL

Naplótöredék 1862-ből

A tél nagyobb részét Pesten töltém, legtöbb időmet az angol nyelv vette igénybe, némi előkészületül a tervezett angolországi útra¹, a politika különben is szünetelven, részemről a társas köröktől is távol tartám magam, s a nemz[eti] casino olvasó szobája volt az egyetlen hely, hol minden este legbiztosabban föllelhető voltam.

Minden alap nélkül híre fut, hogy én Somssich² pártfogása alatt egy új polit[ikai] lapot szándékoznám megindítani. A Scharff Corr[espondence] után a Hírnök³ örömmel kapja fel, a többi lapok tudomásul veszik. Sietek Somssichhoz, ő már kiröpült lakából, s a Pesti Napló szerkesztőségéből is visszafordult, mire én odaértem. A démenti⁴, melyet a lap egyedül Somssich nevében vala közzé teendő, meg lőn corrigálva, s a többes számban „munkatársunk, Zichy A[ntal]” nevében is redigálva⁵. Különben megfoghatatlan volt előttem azon seblőb s majdnem indignatio⁶, melyet e hírre Somssich mindenhol ostentált⁷, majdnem mintha valami becstelen provinciáról lett volna szó. Délután a casinóból karonfogva ragadott magával, be egy bérkocsiba, s vitt a pesti Lloyd⁸ szerkesztőjéhez azon utasítással, hogy a légből kapott hírt auf's gröbs-te⁹! desavouáltassam¹⁰. Megtörtént.

Néhány nap múlva g[ró]f Zichy Henrik¹¹, egykor volt főispánom, ebédre hívott oly célból, hogy a szelleműs és erélyes jellemű Sennyeyvel¹² megismertessen.

Egész este politizáltunk. Én ismételésem, mit nemrég ifj. Ürményinek¹³ is mondek, hogy jelen helyzetünkben egy közvetítő, *conservatív* pártnak nem létezését nagy bajnak tartom. Szerencsétlenségem, hogy szerfelett elfogulatlan vagyok, s legtöbb dolgot egyszerűen a józan ész világánál, s nem a divatos pártseművegeken át szoktam megítélni.

Én szabadelvű vagyok, conservatív hajlamokkal,

Egyaránt távol a reactiótól s a forradalomtól.

Gyűlölöm a zsarnokságot, akár felülről, akár alulról jöjjön az.

De csak mind ma már locus communisok¹⁴, hanem egy sajátágom van, s ez:

tisztelem a véleményszabadságot.

Azt, aki velem ellenkező véleményt vall, nem tartom rossz embernek; aki más úton hisz hazájának szolgálhatni, nem tekintem hazaárulónak.

Sőt, ami több, felette szükségesnek látom, hogy többféle vélemény legyen, mert egyik a másikat tisztítja, túlságoktól megóvjá, s nem ritkán ki is egészíti.

A *mozgató* erő ellenében, melyet a haladási, s szélsőségében a forradalmi párt képvisel, igen szükséges, hogy legyen egy *fenntartó* erő is, melynek a mérsékelt vagyis conservatív, s szélsőségében a visszaható párt felel meg.

Nálunk a Deák pártját illetné a conservatív nevezet; mert hisz ez idő szerint mit akarunk mást, mint a *törvényt conserválni*!

B. Sennyey Febr. 15. 862.

Ámde a férfiak nagyobb része s maga nagynevű vezérok mindig a haladás s szabadelvű eszmék zászlaja alatt küzdöttek, hogy vállalnák el hát egyszerre a conservatív céget¹⁵, melyet eddig szünetlen ostromoltak?

A régi conservatív párt 848-ban capitulált, az eszmék s érdekek, melyeket azelőtt conserválnia kellett, megszűntek, elavultak; azokat kaparja-e ki egy forradalom romjai, az előrehaladott kor lomja közül? Nem, e háládatlan szerepnél szebb és fontosabb jutand neki.

Magyarország ősi alkotmánya, a kor igényeihez alkalmazott újabb idomban, az, mit ma már védeni, conserválni kell; szóval: a törvény!

Látszólag a két párt eggyé olvadt, egy téren áll.

A törvényt, országunk ősi alkotmányát a két szélső párt támadja meg.

Egyik a *reactio*, mely benne forradalmat lát, s mely szükség esetében frigyre szólítja még ellenlábasát is, a másik szélsőséget, t.i. a *forradalmat*, mely saját szempontjából szintoly keveset törődik történelemmel, írott joggal s ősi törvénnyel, sat.

E két szélsőség egymást szereti, mert álcátlan harcot ví, – s ki ne szeretné jobban a nyílt ellenséget a kétes barátnál! – szereti egymást, mert egymásnak kezére dolgozik, hol egyik kerül felül, hol a másik, s csak a közjó marad hátra; majd ez emel fel nyaktilókat s készít proscriptiókat¹⁶, majd amaz szervez házi törvényszékeket s kegyelmez golyóra, míg a két középpárt, t.i. a haladási és a conservatív, amennyiben vagy az egyik vagy a másik szélsőségbe felolvadni nem akartak, lélekepesztő tétlenségre kárhoztatvák.

Mihelyt a mozgalom kissé csillapul, s a polit[ikai] áradat normális mederbe lép, azonnal szükségessé válik, hogy ama közép két párt is megint síkra lépjen, érvényt szerezzen elveinek, s ne rettenjen vissza saját árnyékától.

Az országgyűlést megelőzőtt esztergomi tanácskozmányban¹⁷ a conservatív párt egyik tekintélye, Somssich Pál igen szerencsésen definiálta a conservatív álláspontot, osztották-e nézeteit régi ügyfelei, nem tudom, de liberális körökben a legőszintébb visszhangra talált.

E néz[ő]pontot ismétlém Sennyeynek, kit újólág főleg azért becsülék, mert, mint hallám, illető körében ő volt az egyedüli, aki mozgott s egy *conservatív* párt megalkítását s megszólalását sürgeté.

Én e szükségéről rég meg valék győződve; de abból nem következik, hogy hivatást érezzek magamban egy ily pártnak akár élére állani, akár – egy második Gentz¹⁸ gyanánt – mozgatójává, éltetőjévé szegődni.

Hogy erre alkalmas nem volnék, az további eszmecserénk folyama alatt mindinkább kitűnt.

Pártnak mindenekelőtt zászló, aztán vezérek kellenek.

Elvek t.i., melyek által másoktól elválnak; s *nevek*, melyek garantiát nyújtanak.

Ami az utóbbiakat illeti, S[ennyei] főleg *Apponyira*¹⁹ látszik támaszkodni, kit – megbocsátható illúsióban – sokkal népszerűbbnek hisz, mint aminő valóban. *Somssich* – kit egy új, conservatív párt alkotására rég sarkallék – sokkal mélyebben el van még újabban szerzett népszerűsége mámorától szenderítve, semhogy kilépne a síkra, noha ellenszenvét a 848.diki törvények ellen csak alig bírja elleplezni, s a Hirnök cikkeiben titkon szobája négy fala közt gyönyörködik.

Somssichot S[ennyei] nem tartja *conservatív karakternek*, mert, mint mondá, sokkal érzékenyebb, impressionálisabb természetű.

Nélküle pedig, vizonzám, legalább Somogy megyében, nincs conservatív párt!

De ha volnának is emberek, folytatám, ezer a nehézség a párt megalakulása s fellépése sikere ellen. Minden mérsékelt párt népszerűtlen – ezt nagy hiba volna ignorálni –, *alulról* tehát támaszt nem várhat, felülről kell azt nyernie, azaz: egyenesen a *tróntól*.

Ámde, amint a dolgok állanak – habár sikerülne is Schmerlinget²⁰ kidobni a hájból –, van-e párt, van-e ember, aki ha népszerűségét odalöki, s őszintén hozzáfog a közvetítés, a békítés munkájához, nyugodt lehet az iránt, hogy odafenn nem desavouálják, megadják azt ma, amit tegnap ígértek, s a mai nap zavarai közt a holnapnál továbbra is tekintenek sat.

Erre S[ennyei] dicséretes emelkedettséggel azt mondá, hogy az új conserv[atív] pártnak ama támasza nincs szüksége, sőt, legalább a kormánnyal, egyenes oppositíóban fog állani, annak gyűlöletét magára vonva rögzös pályán izzadni, s úgyszólván a trón ellenére szolgálni a trónt; valamint a nemzetet, a nemzet ellenére...

Szép ezt hallani; de a kivitelre, úgy rémlik előttem, valami kézzelfoghatóbb, practicusabb bázis szükségeltetnék.

S hogy állunk egy pártközlöny, egy hírlap dolgában?

A Hírnök oly népszerűtlen, s oly rossz hírben áll, – nem tudom, miért? –, hogy szóba sem jöhet.

Nekünk nem félhivatalos, a kormány zsoldjában álló lapra, nekünk önálló, független közlönyre van szükségünk.

S S[ennyei] igen sajnálja, hogy a nemrég elterjedett hírt, miszerint Somssich és én új polit[ikai] lapot fognánk kiadni, mind a ketten oly hamar desavouáltuk.

E sajnálatot azóta több mérsékelt, de önálló embertől hallám, s anélkül, hogy a forrást tudnám, magát az álhírt egy polit[ikai] fogásnak kell tartanom, – ez egy kútba vetett kavics volt, annak mélysége megtudására.

Vessük oda ez eszmét, miként fogadják azt az illetők – (láttuk, miként), s mit szól valljon hozzá a Közönség?

E thema végre rávezetett az *elvekre*, s amely közel állottunk addig egymáshoz, oly nagyinak tűnt fel köztünk a hézag, amint több és több részletekre terjeszkedénk.

Egymást kölcsönösen igen elfogultaknak kell tartanunk. Én ötet az óconservatívek, ő engem a ministerialismus és parlamentarismus rögeszméi iránt.

Én, szokott őszinteséggel kifejtém, miszerint én és S[ennyei] már azért sem szerkeszthetnénk közösen egy lapot, mert – habár egyetértünk is a legfőbb elvekben s bizonyos conservatív tendenciában – a részletekben egészen különbözünk, s végre is a részletek, az árnyalatok teszik a pártot.

Így p.o. Somssich municipalista; én centralista vagyok. Ő a 48.diki törvényeket csak kénytelenségből fogadja el, s jobbnak hiszi a régi dicasteriális²¹ rendszert, én a 48.diki törvényeket s főleg a ministeri felelősséget magában is nagy haladásnak tartom, s csekély módosítással a birodalom egységével is igen jól megegyeztethetőnek.

S azért szerintem egy conservatív pártnak feladata nem lehet a 48.ki törvények visszavonása, mert ekkor reactionáriussá válik., sat.

S éppen e határvonalnak, mely a *visszaható* politikát a *mérséklőtől* elválasztja, szabatos kijelölését tartom igen fontos és lényeges dolognak.

S[ennyei] e nézeteimet figyelemmel hallgatá, de nem látszék helyeselni, sőt még azon – már kissé triviális – élcet is felhozá, miszerint minden ember – majd minster akar lenni. Márpedig, ahol egy szolgabíróságért is agyba főbe verik egymást az emberek, hát még minő korteskedések lesznek ottan egy-egy ministeri tárcáért! S ha lekenyerezik azt a parlamentet, melynek többsége oly mindenható, akkor adieu szabadság! sat.

Azon továbbá kockáztatott nézetemet, miszerint én a municipális szabadságot a felelős ministerium rendszerével összeegyeztethetőnek képzelem, a legnagyobb illúsióznak tartja. Szerinte itt választani kell, vagy az egyik vagy a másik, de a kettő együtt szerinte nonsens.

Íme, alig egy órai beszélgetés után, annyira valánk egymástól, mint egy guzsalýról két fonál, melynek egyike délnek, másika éjszaknak visz.

Az egy közös guzsalý, melyről eszméink gombolyodtak, ama vezérelv, melyet az alakulandó cons[ervatív] párt kiinduló pontjául, shibolethejüül²² ismerünk el, a jel-szó:

„Austriával!”

Mert, hogy az ellenkező irány is létezik, hogy a tömeg sympathiáit az bírja, azt csak a vak nem látja.

E vakok egyikéről azonnal szó lesz.

–

Pálffy helytartó²³ apr. 20.

Már elhagyni készülék a fővárost, oly szép a tavasz, virágillattal, madárzenével tölti a levegőt, minden oly mosolygó, szemet, szívet elbájol.

A húsvét is itt van, ki ne óhajta piros tojást, szentöltet övéi közt enni, s ha lehet, falun!

S kinek, mint nekem, üres és örömtelen az élete, az, mintegy gépíleg, követi a többit, s nem mond le a látszatról, mintha neki is járna egy kis osztalék.

Ápril 19-ke délután, szokásom szerint, a casinóban olvasgatók, talán éppen a *dissolving views*²⁴ policiaellenes lapjaiban, midőn egy szolga kiszólít, hogy Pálffy helytartó ő exc[ellenciá]ja hivat. Tévedést feltételezék a névben, de a m[agyar] kir[ályi] helytartóság elnökségének pecsétjével ellátott meghívólevél átadja minden kétséget eloszlatott, s nagy alázatossággal kérdé, valljon elmegyek-e, s a levélben kijelölt idő (12–1 óra közt 20-án) helyett nem kívánok-e más, alkalmasabb órát határozni.

Elmenék.

E körbeni járatlanságomat eléggé elárulám csak azzal is, hogy bérkocsisommal a kir[ályi] palota udvarába hajtaték, s egyik ajtótól a másikig keresém a bejárást a helytartóhoz, aki nem itt, hanem a Teleki házban szállásol. Itt ismét az első emeletben jó egy óra negyedét veszték, minden szoba tárva nyitva, s egy szolga nem mutatá magát, míg végre a várast elunva, a 2-dik emeletbe felbotorkálék, hol ti. ő exc[ellenciá]ja hivatalos helyiségei vannak.

Amint nevem bejelenteték – dacára az előszobában várakozók seregének – azonnal megnyílt az ajtó, s nyájas üdvözléssel jöve élém az altábornagy, kinek kezébe – ez idő pillanatban – egy ország sorsa adva van.

Rég óhajtott velem megismerkedni sat. sat. Leültetett a kanapéra, maga átel-lenben egy karszékben foglalt helyet, s noha mindjárt az első pillanatban eléggé leál-cáztam magam, s így egymásnak kevés mondanivalónk volt, mert egyikünk nyilván fennsült, ő szavát nem voná vissza, s 3/4 óráig húzta a társalgást.

Történt t. i., hogy a télen egy Dietrich²⁵ nevű pécsi ügyvéd egy kéziratot küldte hozzám, mintegy ítéletemben megbízáván, azzal a kéréssel, hogy ha jönnek vélem, adjam át valamely kiadónak vagy nyomdásznak.

Az ily bizalom igen megtisztelő ugyan, de annyira ritkán terjed, hogy a dolog érdemére vagy éppen a ki vagy nem adás kérdésére is eldöntő votumot²⁶ adjon. Én magát a themát, melyet a brochure következő hosszú címe indicál²⁷: Mit tartsunk azon hazánkfaiáról, akik a jelen időben a kinevezés útján nyert helyhatósági hivatalokat elvál-lalják? – nem tartom elég fontosnak arra, hogy sokat írjunk róla, hanem pártolok min-dent, ami az ingerültség csillapítására s egy lehető békés kibonyolítás előmozdítására van számítva, s ez levén e munkácskának iránya, annak átdolgozását s magasabb, általá-nyos politikai elvek színvonalára emelését ajánlám az általam személyesen nem ismert szerzőnek, kinek művét különben – noha észrevételeimnek kevés fontosságot tulajdo-nított – Emich²⁸ nyomdájába magam elvittem, sőt az első ívnek correcturájára is szen-teltem – unatkozva bár – egy-egy félórát.

Ennélfogva nem lepett meg nagyon azon nemsókára elterjedt hír, mely – minden tiltakozásom dacára – ma sem enyészett el egészen, hogy t. i. a brochurét én ír-tam.

A brochure nagyon a *Hírnök* malmára hajtja a vizet, s ez annak egész tartalmát egy cikksorozatban közli.

Szerző a szerencsés mottót : „*ne bántsá a magyart*” s bevezetésül azon loyális nyilatkozatot, miszerint ő maga sohasem szolgált, se nem akar szolgálni, igen helyes tapintattal gondolta ki, s műve nagyobb hatást tett, mint hittem volna.

Gondolom, nagyobb közönsége volt, mint amit én az országgyűlés alatt: „A kérdéshez”²⁹ cím alatt írtam, noha ez Bécsben, német fordításban is megjelent.

Elég az hozzá, valaki besúgá Pálffynak, hogy ama brochure, s illetőleg Hírnöki cikkek írója én vagyok, s ezen fillentés alapján óhajtotta ő exc[ellenciá]ja azt a nagy szerencsét, hogy engem, kit, mint mondá, régóta tisztel, végre színről színre láthasson.

Ha ráhagyom, kétségkívül kirukkol valami fényes ajánlattal; mint hallom, administratori vagy éppen főispáni méltóságról lett volna szó. Hozzám illőbbnek véltem megelőzni, s a dolog comicumát, mely szembeötlő volt, lehetőleg elleplezni.

Amint hírlapi cikkeimről kezdett – felette hízelgő módon – nyilatkozni, azonnal láttam, hogy más malomban örül.

Valóban csodálnám, hogy valaki exc[ellen]ciád figyelmét az én szerény cikkeimre felhívta, melyeket az országgyűlés alatt a *Pesti Naplóba* írtam.

Pesti Naplóba? – kérdé megdöbbenve ő exc[ellenciá]ja; tehát nem a *Pesti – Hírnökbe*?

S egy munkát, mely a hivatalnokokról szól – „mit tartsunk” sat. – nem *nagyságod* (e címmel szólít mindig) írta volna azt?

Nem kívánok idegen tollakkal ékeskedni – felelém ravasz szerénységgel –, de sem a Hírnökbe nem írtam soha, sem a kérdéses brochure-t nem írtam.

Ez utóbbi irat történetét elmondván, szerzőjét megnevezém, s ő exc[ellenciá]ja azonnal rajzónnal feljegyzé magának az előtte még ismeretlen nevet.

Látván, hogy dacára e kölcsönös fölleplezéseknek audientiám még végét nem éri, azon, akár őszintén, akár udvariasságból nyilvánított óhajtságának, miszerint nézete-met vele őszintén s minden tartózkodás nélkül közölném, örömet engedék.

A ki exc[ellenci]ádnak rólam azt mondá, hogy én nem vagyok barricadeur, hogy én a forradalomtól, az emigrációtól semmi jót nem várok, s a békés átalakulást forrón óhajtom, az igazat mondott.

Engem nem tántorít a népszerűség hajhászata; merem mondani, hogy ennek elég jelét adtam, az *adresse vita*³⁰ alkalmávali beszédemmel³¹ is.

E beszédre, melyet különben úgy vettem észre, ő exc[ellenciá]ja alig olvasott, nagy dicséretekkal halmozott el.

Lássa, exc[ellenci]ád, én nekem nincs ambitióm – folytatám kedélyes hangon – A legnemesebb ambitio, szakíta félbe, ha az ember véleményét a tömeg szenvedélyei ellenében bátran kimondja, sat.

Én jól tudom, folytatám, hogy ama beszéd engem az országban igen depopularizált³².

Mentől inkább gyanúsították önt egy oldalról, jegyzé meg hévvel, annál magasabban áll ön a józan párt becsülésében!

Szabad őszintén válaszolnom?

Oh igen, sőt arra kérem.

Úgy kimondom, ha valaha azon ambitióm támadna, hogy hazám közvéleményére valami hatással lehessen, s magamnak befolyást szerezzek, előbb arra kérném exc[ellenci]ádat, hogy valami polit[ikai] vétségért csukasson be.

Zokon látszék venni ez őszinteséget, s látván, hogy nem az ő nyájához tartozom, elkezdte mennydörögni minden agitatio ellen – mintegy, hogy *nekem is* szóljon a

lecke –, ha valaki mártírságot keres, s abban helyezteti dicsőségét, azt elérheti – én nem rettenek vissza semmitől sem.

Előrebocsátva, hogy az a 48-diki program, mely – noha ő exc[ellenciá]ja ellentmond – sanctionált³³ törvény lévén, előnkbe szabva van, s a magyar politikának igen sok nehézséget gördít útjába, mégsem tartom lehetetlennek a nehézségeket elhárítani s a 48-ki program korlátai között is az austr[iai] birodalommal viszonyokat békés úton kiegyenlíteni.

Némely nézeteimet e tárgyról „A kérdéshez” c[ímű] brochuremban közrebocsátottam.

Ő exc[ellenciá]ja megígérte, hogy megolvassandja.

Nem fogom hamar számonkérni tőle.

Dicasteriumok legyenek-e? Vagy ministerium? – ez alárendelt kérdés, itt nagyobb dologról van szó, t.i. az a kérdés: *Austriával-e?* Vagy *nélküle?*

S bármint csűrjük, csavarjuk a dolgot, nem ignorálhatjuk, hogy az országban két nagy párt létezik. Az egyik Austriával akar menni; a másik *Austria ellen!*

Ő exc[ellenciá]ja eddig figyelemmel hallgata, de e szóra félbeszakíta, s megfoghatatlan felületességgel vitatá, hogy az Austria nélküli – vagy ellenes párt – egy phantóm, az már *nem létezik!*

Komolyan ellentmondék. – Ne ringassuk magunkat csalódásban. A párt létezik, s tán sokkal számosabb, semmint hinnők. A félmívelt osztály – ez a nagyobb rész – mind ahhoz tartozik.

De a nép a mi részünkön van, jegyzé meg Pálffy. Nem tagadám, de a nép mindig egyes vezetők kezében lesz, s vezérei – ?

Ami a *népet* illeti, hogy P[álffy] ez iránt nem oly igen nyugodt, az később kiderült azon ellenszenvből, mellyel egy új m[agyar] országgyűlésről – melyet, míg az izgatottság le nem csillapul, *lehetetlennek tart* – nyilatkozott.

Az országgyűlés credménytelsége – melyért Pálffy szánandó elvakultsággal részint Vayt³⁴, részint Deákot látszék vádolni – főleg e párt létezésének s hatalmas befolyásának tulajdonítandó.

A követek nagyobb része azon impressiók alatt foglalta el követi székét, hogy az nemsokára Garibaldival hozandja őket összeköttetésbe.

A társaság minden elégtelen tagja – oly sérelemért is, melynek orvoslása lehetetlen, oly vágyakkal is, melyek soha nem teljesülhetnek – a külföldre, az emigrációra veti sóvár tekintetét.

Onnan várja, reméli minden bajai orvoslását, s hidegen veszi a józan hazafiak legőszintébb törekvéseit, melyek ide haza egy békés kiegyenlítésre vezethetnének.

Mindezeket, úgy látszék, siket füleknek beszéltem. Pálffy azon állítása mellett látszik megmaradni, hogy párt, amely gyűlést nem tarthat – mert ezt ő nem engedi meg –, melynek lapja nincs, mert ezt ő elnyomja, mely semmit sem tehet, mert ő terrorizálja – hogy ily párt, mint mondá, nem párt többé, azt ő nemlétezőnek tekinti.

Ennyire állván egymástól, ő mégis újra és ismételve felkért, hogy nézeteimet őszintén közöljem vele, s tanácsomat – melyre sokat ad – ne vonjam meg tőle.

Ennek folytán azonnal felhozám a Magyarország szerkesztője, Pompéry³⁵ ügyét, aki épp akkor egy rossz élc miatt, mely egyik vezércikke végén éppen semmi figyelmet sem gerjesztett, *haditörvényszék* elé lőn állítva.

Őszintén bevallám, hogy igen nagy hibának tartom, midőn egy jelentéktelen újságcikknek oly fontosság tulajdoníttatik, s egy csekély befolyású egyén mintegy piedestálra állíttatik, s a hazafiság mártírjának nimbusával vétetik körül – felhíva lévén tehát, hogy tanácsot adjak, azt tanácsolám, hogy ezt a haditörv[ény]széki eljárást azonnal szüntessék meg, s Pompéryt hagyják békén.

Miként fogadtattott ezen *első* jótanácsom?

Vállonítva, ismert orrhangján közönyösen elhárítá magától az egész ügyet, mint mely nem ő hozzá tartozik, a kat[onai] törv[ény]hatóság tőle egészen függetlenül működik, s ő, mint mondá, még ha az ítélet után megkegyelmezni akarná, sem tehetné azt.

S a hírlapengedélyről, mely Pompérynek már kiadva volt, olyforma megjegyzést tett, mintha az vissza fogna tőle vonatni.

Így állván a dolgok, még az iránt puhatolám ki, valljon akarnak-e országgyűlést tartani. Amennyit ő tud – aki különben, mint az egészből látom, csak akaratlan eszköze magasabb hatalmaknak –, egy magyar országgyűlésről egyelőre szó sem lehet.

Az önöktől függ – tevé hozzá ő exc[ellenciá]ja –, ha akarják az országgyűlést, tegyék azt lehetővé az ingerültség csillapítása által sat.

Ezután még családi körülményeimről emlékezett meg, bizonyos leereszkedéssel, sajnálá, hogy Pestet már elhagyom, de fenntartá magának, hogy levél útján is összeköttetésben állhassunk, s én neki ezentúl is oly őszinte jótanácsokat adjak, miket ő aztán szépen nem fogad meg!

Szokott bókok és nyájasságok közt váltunk meg egymástól.

Feledém megemlíteni Deákra vonatkozó megjegzéseit, miknek élet – látva gondolkodásmódomat s a tiszteletet, melyet e nagy hazánkfa iránt el nem titkolék – célszerűnek vélte kissé hüvelybe rejtteni.

Említém fentebb, hogy őt okolá az országgyűlés sikertelen volta miatt, mely ítéletét azonnal rectificáltam³⁶ Később a pozsonyi nők emlékkönyvét hozzá fel, szerinte három vén asszony adá azt, és ő sokkal komolyabb férfiúnak hiszi Deákot, semmint elfogadta volna azt.

Megjegyzésem, miszerint nőktől jövő megtiszteltetést visszautasítani már a *lovagiasság* ellen is volna, láthatólag megzavará a lovagi rend előkelő képviselőjét – s e jelenet egyike volt ama számos diszharmoniaáknak, miknek társalgásunkba, mihelyt az meghittebb akart lenni, előreláthatólag vegyülnie kellett.

Ilyen volt az a kérdése is, hogy ismérem-e főispánomat, Méreyt³⁷? – nemmel kelle felelnem.

Hát Apponyit?

Ennek az országgyűlés elején Somssich által be lettem ugyan mutatva, de mint-hogy sem akkor, sem azóta egy szót sem szoltunk egymással, szerénytelenség nélkül nem mondhatom, hogy ismerem.

Vayról is megvetőleg, ellenben Forgáchról³⁸ dicsérettel szolt. Ez más ember, úgymond, ilyen kell nekünk!

Most erélyre van szükség, s a forradalmat és híveit erővel fogjuk leszorítani a cselekvés minden teréről.

A mi feladatunk új s példa nélküli a magyar történetben, hacsak Mátyás király absolutisticus uralkodását nem tekintjük ily előzménynek.

Az előbbeni – *német absolutismus* volt, a mi kormányzásunk – *magyar absolutismus*.

S ebben mi számítunk minden birtokos, minden józan gondolkozású ember támogatására, legyen az bár hivatalban vagy hivatal nélkül.

Dicsére a császárt, annak szelíd, minden indulatosságtól ment lelkiületét mint a magyar nemzet ez időben egyedüli reményhorgonyát sat. sat.

Rendkívüli, válságos idők néha rendkívüli eszközöket igényelnek, s a politikát, mely elvben hibás, kivitelben erkölcstelen, nemritkán igazolja a *siker*.

Meglátjuk, ez a magyar absolutismus – midőn az fájdalom! nem egy magasabb értelmi felsőbbbség, nem egy mindent absorbeáló hatalmas egyéniség kezében összpontosítja a hatalmat –, az udvaroncok ez absolutismusa valljon fogja-e megmenteni hazánk nagy érdekeit!

Parva sapientia!³⁹

–

Pompéry cikkéből, amelyért 4 havi fogságra, s a lap kiadója – aki valóban nem tudja, hogy jut-e szerencséhez – 1000 ft bírságra ítéltettek, a Magyarország April 12-ki 85 szám néhány helyet ide jegyzek.

„A nemzet most is egy, nem szakadozik az most sem pártokra sat...”

Ezért nyugodtan tekinthetünk a jövőbe, még azon esetben is, ha a mai Wanderer⁴⁰ pesti levelezőjének sötét horoscópja teljesülne is.

G[ró]f Nádasdy Fer[enc]⁴¹ az erdélyi ideigl[enes] kancellár lépend g[ró]f Forgách helyébe, s a közvetlen választások a birod[almi] tanács részére meg fognának kísértetni.

E hír, habár az újdonság becsével nem bír, meglehet, hogy nem mond lehetetlen dolgot. De valószínűtlen mond biztonnal. Mert azt nem hihetjük, hogy a birodalom jelen helyzetében az állam javát ohajtó tanácsos oly tanáccsal járulhasson a trónhoz, melynek elfogadása a birodalom életkérdésének megoldását lehetetlenné tenné. Mert a birodalom jövőjének, hatalmának biztosítéka, feltétele a *nyugalom*, a *kiengesztelődés*.

Azonban van a merészségnek egy neme, mely nem gondol a következzésekkel, mely vakmerőn a végzetet hívja ki... .

Bennünket a Wanderer hírének valósulása nem lepne, nem rendítene meg.

A nemzet nem lépne ki azon *bűvkörből*, melyen belül erős, melyet a *törvény betűjével* vont maga körül. Nem ejtené ki kezéből biztos talizmánát.

Nem rendülne meg. A magyar nép vasból készült, a szenvedések acéllá edzeték, s *azért kerül ki belőle annyi kard*.”

Főleg ez utolsó – nem éppen az egészhez illő – rhetorica figura lett a bökkenő!

Deák

Máj 1-én oly szerencsés valék egy pár órát Deákkal tölthetni. Sétáltunk le-fel az utcán, meg-megállva, néha félbeszakítva egyik-másik ismerős által, kik közül Hollán Ernőt⁴² kell megemlítenem, aki a fehérvár-eszéki vonal történetével, s a Hirnöknek g[ró]f Zichyek melletti kardoskodásával szinte jó kedvbe hozá az öreget; de mindezen félbeszakítások el nem vágta a beszélgetés fonalát, s anélkül hogy kérdené, mit is mondtam csak? – azon szónál folytatá, ahol több perc múlva elhagyá fejtegetéseit, melyeket annál élénkebb érdekléssel hallgaték, mennél inkább saját eszméimet s érzelmimet fejezek ki.

Miután elmondottam volna néki Pálffyvali ismerkedésemet s a hivatalnokokróli brochure történetét, melyre vonatkozólag abban is egyetértett velem, hogy az, aki szolgál, ez által még nem tekintendő hazaárulónak, sőt lehetnek körülmények, p.o. különösen Erdélyben, ahol a közjő ezt a hazafi áldozatot követeli sat; a „parva sapientia” alkalmából azon anekdotát veté közben [!], midőn az adminisztratori rendszer idejében

egy igen hígvelejű úr (S. kir[ályi] tanácsos), aki különben a szolgálatnak legkisebb ismeretével sem bírt, késznek nyilatkozott a helytartói hivatal elvállalására, egy jóakaró barátja ellenvetéseit azzal akará eloszlatni, hogy hiszen: *parva sapientia regitam mundus*⁴³; ez néki viszont azzal felelt: „hagyján! barátom, de mikor neked *parva sapientiád* sincsen!”.

Áttért azután a nagyobb politikára.

A bécsi kormány azon szándokában, miszerint egyenes választásokat akar a birod[almai] tanácsba elrendelni, akkora veszélyt nem lát, mint hogyha sikerült volna egy meghamisított alapon, megvesztegetett, servilis magyar országgyűlést összehozni.

Bárminő alapos és törvényes kifogást lehetne is a választási mód sat. ellen tenni, amit egy magyar országgyűlés határozna – mint erre a történetben elég példa van –, az a kir[ályi] sanctióval ellátva bémenne a Corpus Jurisba, s mindenesetre több bajt szülne, s az utódokat jobban genirozná, mint egy – intézményeinkben egészen idegen – *bécsi Reichsrath*⁴⁴ bárminő ténye, habár ahhoz – mire történetünkben semmi előzmény nincsen – egynéhány magyar ember hozzájárulna is.

Igaz, hogy az osztrák kormány a választás módjára nézve nem lesz scrupulósus, a mostani quasi ostromállapot egise alatt, habár 30–40 helységből csak 6–7 küldjön is néhány képviselőt – ha a magyar vidékek egészen távol tartanak is magokat, vagy ami legszebb volna, ha a fiumeiek *nessunóját*⁴⁵ utánoznák!, csak az idegen ajkú népiségek válasszanak is – ők meg lesznek elégedve, s a világnak, úgy mint most, a ministeri felelősséggel port szórnak a szemébe; az európai közvélemény – mely különben a nagy államok érdekei szerint hajlítható – meglehet, hogy eltántorodik, s a hírlapok – melyek függetlenei itthon elnyomvák – ellenünk fognak declamálni, mindezekre nézve Deák mottója ez: *opinionum commenta delet dies!*⁴⁶ – Ez mind nem árthat annyit, mintha a nemzet maga mond le jogáról.

Föltehető mindenesetre, hogy a kormány terve – legalább a magyar vidékeken – megbukik, s hogy ha lesznek, úgy buzgó választók s követek majd csak az idegen népiségek köréből kerülnek ki – de mit hozhatnak haza?

a, *Kielégíthetetlen nemzetiségi vágyakat*, melyek aztán – a mi javunkra – üdvös kijózanodást eredményeznek;

b, *együttal felemelt adókat*, mik végre ugyanazon eredményt fogják szülni;

c, a polit[ikai] *szabadságnak kisebb mértékét*, mint minőt a magyar alkotmány nyújt.

Szóval, kétélű fegyver ez, mely igen könnyen azt sebzi meg, aki ellenünk emelte fel.

Beszélgetés közben az ó színháztéri kioszkhoz értünk, melynek egyik árnyékos szegletében letelepedvén, eszmecserénk meghittebb lőn, s reám nézve, aki az aggódók egyike vagyok, igen megnyugtató hatású.

Az orvosnak mindenesetre a halált kell mint végső s legrosszabb esetleget feltenni, s gyógyszerreit akként alkalmazni, hogy a test egészséges legyen, s egészségének még itt e múlandó létben örvendhessen.

Az államférfinak is hasonló a feladata. S szerintem a forradalom, melyet nekünk csodaorvosunk, Kossuth beadott, oly izgató drasticus szer volt, mely közel a sír széleig vitt, s én – még fascinálva⁴⁷ a nagy Széchenyi emléke által – még mindig a körül látom tántorogni ocsúdó nemzetemet.

Nemzetünk halálát pedig nem egyes tagjainak physical halálában, hanem országunk lehető feldarabolásában látom. Sokszor szorongó kebellem közeledém Deákhoz, ő mindannyiszor leemelte e nagy követ szívemről. Ő igen boldog, optimista, erősen hisz hazánk jövődjében, habár ég föld ellene esküdjének is.

S így azon nemzetiségi tömbeket is, melyekre országunk feldarabolható volna, Slaviát, Illyriát, Dacoromaniát, mind megannyi utópiáknak tartja, beteges agyrémeknek, miktől az illetőknek előbb-utóbb meg kell szabadulni, s az egyedül üdvözítő ősrégi, törvényes magyar állam eszményéhez visszatérniök.

Nem láthatom, noha felette óhajtanám, ily derült színben látni a dolgot.

Országunk feldarabolása azon gyászos agyrém, mely minduntalan borongó képzeletem elé tolul.

S ekkor ügyünk sokkal kétségbeesettebb, mint a lengyeleké.

Lengyelország feldaraboltatott, igaz, de

a, számra nézve többen vannak, s

b, mind egy nyelvé, egy vallás,

s azért Lengyelország újra feltámadása oly bizonyos, mint a hiszekegy szerint a halottaké; csak hitőket el ne veszítsék e hős nemzet fiai!

Ámde, ha mi rajtunk megtörténik, hogy feldarabolnak, mi el vagyunk veszve örökre.

Ez a sok idegen elem, melyből a magyar állam alakult, elég cohaesióval bírt ugyan, hogy együtt maradjon, míg a historiai jog nimbusa környezé a Szent István koronáját, míg a kor két nagy eszméje: a *democratia* és a *nemzetiség* szárnyra nem kelté a szunnyadó atomokat; de, ha valaha ezek szétporlanak, s centrifugál irányokban illető rokon elemekkel egyesülnek, kétlem, hogy annyi attraktió⁴⁸ legyen bennök, miszerint újra a régi formában, azaz egy magyar állammá eggyé forni vágynának.

Alakulhat egy szövetséges állam – a kölcsönös érdekek s jogegyenlőség alapján –, megengedem, egy nagy, hatalmas, világhivatással bíró állam, a geogr[áfiai] szélesség e fokai alatt, de ezen új és hatalmas állam magyar lesz-e? – az kérdés!

Deák – s ez nagy vigasztalásomra szolgál – sokkal derültebb színben látja a jövőt.

Szerinte Erdély Romániához csatoltatni, s azzal állandóul együtt maradni nem fog; akadályozván ezt a kis – várhoz hasonlítható – ország geographiai fekvése; akadályozván az alakulandó Dacorománia szegénysége, alacsony műveltségi foka s mindazon kellékek hiánya, mik mai nap egy önálló, független állam megalakítására megkíváncsítanak. . .

Igaz, de az orosz protectorátust, mint magában értetődő dolgot teszem fel.

Ez ismét, válaszolt Deák, európai érdekekbe vág, itt a nyugati nagyhatalmak fognának beleszólni sat.

Sokan tán unva a tétlenséget, melyre kárhoztatva vagyunk, türelmet veszítve, nyugtalanul szemléljük a dolgok folyamát; Deák – ki különben babérain nyughatik is – e nyugtalanságtól távol van, ő e szünetelésben, e huzavonában is hasznot lát.

Sok *odiósus*⁴⁹ kérdés van, mely jobb, ha nálunk nélkül oldatuk meg.

Egyik a nemzetiségi kérdés. Az osztrák politika által felköltött nemzetiségi igények nem teljesíthetők, ebből keserű csalódás, elégtelenség ered – ám, akik ez üröm poharat megtöltötték, hadd igyák ki magok.

Másik: a velencei kérdés. Minő nehéz állása lett volna egy magyar országgyűlésnek, ha minden kívánságát teljesítik, s cserébe az olaszok fegyveres elnyomását kívánják. . .!

(Volt már rá példa 1848-ban.)

Egy további: a *finansziális kérdés*. D[eák] szerint egy oly államban, hol a pénzügyerek minden bölcsessége csak annyira megy, hogy az évenkénti deficit valamiképp fedezve legyen, s arról, hogy az örökös deficit forrása elapasztva legyen, soha szó sem lehet; ott az állambankrott elkerülhetetlen, s éppen csak idő kérdése lehet.

Ám decretálják⁵⁰ ezt el nélkülünk, s vállalják el e rendszabály gyűlöletességét azok, akik előidézték, sat.⁵¹

—

Mondjuk el tehát Virágh Benedekkel⁵²:
„Túrni nehéz, de haszon, fő virtus túrni szeretni!”

—

Ma, Máj 12-én Somogy megye értelmisége Marcaliban gyülekezik – Gazdasági Egylet közgyűlése, kiállítás, sok ember, sok ökör, sok tinó, nagy lakoma s mennyi vérmes felköszöntés!

S én nem vagyok ott.

Mi jó alkalom azt a kis utolját is a népszerűségnek, mely netalán még nevemhez tapadt, lekefélni rólam.

A Somogy megyei Gazdasági Egylet, mely a magyar mozgalom előfutójaként 1860-ban megalakult, mindeddig, az igaz, semmit sem tett egyéb, hogy JágoCSI Péterffy⁵³ segélyezé, s toasztozott – miben Kaposvárrott magam is kitűnő részt vettem, szép és gyűjtő szavakkal köszöntvén fel a *”legitimes Recht”*⁵⁴ szerzőjét!

Sokan voltak jelen, a szépnem is képviselve volt, és Somssich egy pater Klingströmnek⁵⁵ is becsületére váló dorgáló beszéddel főzé le, – les presentes toujours exceptés!⁵⁶

Mennyi víz folyt le azóta a Dunán!

Mennyi szép és jogos reményt, mennyi ábrándot és ambítiót sodort el magával!

Ott állunk, ahonnét kiindulánk. Tartunk egyleti gyűléseket, toasztozunk, s nagyot iszunk – a hazáért!

Az egylet alkotói – Jankovich⁵⁷, Somssich, sat. – oly kitűnő figyelemmel voltak irántam, hogy harmincegynehány választmányi tag után még 5–6 póttagot is választván, ezek közt legutolsónak engem is megtettek, mi hálátlan dolog tőlem egy gyűlést is elmulasztani...!

Igaz, hogy beteg vagyok, de ezt mindenki mondhatja.

Igaz, hogy egy zsidó nélkül megesik a vásár, de ha mind azt gondolná magában, úgy egy sem menne el...

S aztán mivé lenne a parádé, mi hatástalanul füstölögne el az a sok tömjén, amit egymás hiúságának szórunk, sat. sat.

En megfizetem részvényemet, itt is, az Országos Gazd[asági] Egyletnél, (kaptam is érte Dr Encstől drága pénzen száraz szőlővesszőt eleget!), megfizetem ott is, a megyei egyletnél, többet egyik se kívánt eddig tőlem.

Ki tesz többet, mint amennyit kívánnak tőle?!

—

Juni 7-én Tolnay K[ároly]⁵⁸ barátommal Rajkra (Zala m.), Juni 9-én innét Sz[en]t Lászlóra Deákhhoz.

Az „öreget” az udvarban nagy fák árnyékában találtuk. Szívélyesen fogadott, megölelt, megcsókolt. Aztán munkáját folytatá. Csinos csecsebecskéket faragcsál fából, épp egy karikán függő két kulcs készült volt el, mihez – pendantul⁵⁹ – két lakatot szabott.

Lakat – ! ez most polit[ikai] jelszava is.

És, amit Eötvösnek monda, midőn ez a „Garantien”⁶⁰ című német munkájának későbbi savanyú utóízen rágódék, s amit, relatióm nyomán, Kemény Zs[igmond]⁶¹ tegnapi cikkébe ritkított betűkkel vett át, – e kissé gunyoros leckét: „*ha nem kérdenek, ne felelj*”.

Munkája közben, melyet két öccse (Nedeczky István és Jenő)⁶² társaságában, nagy buzgósággal folytat, szívesen politizál vagy anekdotáz.

A Kossuth-programot⁶³ nem kapta meg. Az atyai politizia[!] jónak véli e statusférfit leleveleit ellenőrizni s alkalmilag elkobozni!

Az ábrándos tervről Somssich által értesült, s én a Sürgöny⁶⁴ azon számával szolgáltam neki, melyben e program Kecskeméthy glossáival közölve lett.

No, ez nagyon impracticus! – monda – s a Napló hallgatását helyeslé.

Beszélni ezüst, hallgatni – arany!

Sokat beszélünk egyről, másról a Sz[en]tíványi⁶⁵ brochure alkalmából; de azon ügyről, mely most főleg szívemen fekvék, nem szólhaték, részint mert Kovács Lajos⁶⁶ által kötve voltam, részint mert négy szemközt nem kaphatám meg.

S egyenél több okom volt e látogatásnak személyes barátság jellemét el nem venni.

Odavetém mégis a kérdést: Szereti-e K[ovács] Lajost?

Nehéz erre felelni, monda. Személyét szeretem, de újabb polit[ikai] működését? – nem szeretem.

Ehhez adá hozzá a „lakat” symbolumát; és a mottót: „*ha nem kérdenek, ne felelj!*” – ez oldalról érthetőleg ki van adva az utasítás.

–

Mielőtt Pestről elmentem volna, Kovács Lajossal – kivel Debrecenben 849-ben mint békepárti, s az Estilap⁶⁷ dolgozó társa egy téren működtem – hosszú conferentiám volt. Ő Bécsbe akart magával vinni, ezt nem tartám sürgősnek.

Pestre visszaérkezvén, Danielik püspököt⁶⁸ – aki személyes ismeretséget óhajta – már nem lelém itt, felső-magyarországi körútjára indult.

Keményhez menék.

Mint jó orvos a beteg képéről leolvassa baját, úgy ő e szókkal fogadott:

Tanácsomat jössz kérni, mi tevő légy Kovács Lajossal?

Nem tagadám.

Sokat monda, lapja hallgatása történetére nézve, melyet elvbarátai – Eötvös, Trefort, Gorove, Csengery és Szentíványi – erőltetének reá. Végre, monda, személyes politikát nem űzhet, sem egy új párt élére állani nem akar ... ezt már azon okból sem, mert erdélyi!

Amint elmondám neki, Deák mit mondott, azonnal megragadá az alkalmat s a mottót mint egy pártjelszót – s megírta a vezércikket, mely lapja csütörtöki = *ünnepi* számában látta napvilágot, s fényes dialecticája egyik remeke! (Promemoria ellenfeleink számára 140. sz.)⁶⁹

A Wanderer cikke mégis jobb annál, mert bőven s frappant⁷⁰ érvekkel indokolja, hogyan s miért nem lehet magyarországi liberális pártnak most initiálni⁷¹ – mindaddig, míg onnét, ahol a hibát elkövették, nem teszik az első lépést, még pedig *tettel*, sat.

Ami Kemény tanácsát illeti, az abból áll, hogy elég eszem s belátásom van magamnak is, miszerint magamat jobbra vagy balra elhatározhasam. Ő részéről csak annyit mond, hogy ő Deákkal tart, s lapját organumául tekinti.

Azalatt megjött Kov[ács] L[ajos]. A legszebb kilátásokkal Bécsből. Forgáchba, Eszterházyba⁷² szerelmes, Pálffyban dícséri a jó akaratot, s teljes sikert remél fellépésüinktől.

Közvetítés

Ausriával! – Ez a jelszó.

Kész programja van, mely holnap mindkettünk aláírásával ellátva körutat teend a lapokban.

A program a debreceni békepártnak fogja fel rég elejtett fonalát, s annyiban jelentékeny, mert a jelenlegi magyar kormány három tagja, a kancellár, Eszterházy miniszter és Pálffy helytartó megrágták, helyben hagyták, kivételre kilátást nyújtottak.

Kivihetőnek hiszik:

„A független magyar felelős ministeriumot”

(még a *kérdéses tárcák* betöltésével is, bizonyos fenntartások mellett!)

s ezáltal megnyitandó új magyar országgyűlést.

S akkor pártunk megtette a magáét, s lapunk a kormány hivatalos lapjává válhatik.

–

Pálffy ma ismét ingadozott; az ő programja, mint ő állítja, teljes sikert arat, sok és tekintélyes aláírói vannak, s ezeket félti tőlünk.

Nb. A javát elcsenjük, az alját megtarthatja.

–

Privitzernek⁷³ kelle közbejárulni, s Kov[ács] L[ajos] programja csonkítatlan láthatand napvilágot.

Kiröpítjük ezt a galambpostát, mit hozánd? – azt nem tudjuk.

Jellemző, hogy mind a ketten éppen nem vagyunk ambitiosus emberek, szeretjük a kényelmet és a falusi életet – s tartunk valamit nevünkre is!

Kész polit[ikai] hitvallást tárunk fel, s a végén a lap kiadásáról hírt ma még alaptalannak nyilvánítjuk.

Aztán megyünk falura; én készülök Párizsba, Londonba.

Ez a dolog úgy megy, mintha – nem menne.

–

Juni 21-én aláírtam a K[ovács] Lajos által fogalmazott programot. Balázs Sándor⁷⁴ véletlenül jelen volt.

Részemről úgy éreztem s érzem magam, mintha éppen halálos ítéletemet írtam volna alá. Nem oszthatom K[ovács] L[ajos] barátom optimizmusát.

–

„Alea jacta est”⁷⁵ – mondá ő, midőn aláírtam, s lelkesedéssel kiálta fel: mi mentjük meg a hazát! – Már mi *ketten*? No, az szép dolog!

Véletlenül Ballaginál⁷⁶ is megfordultam.

Tudod-e, barátom, monda ez szokott nyíltsággal, K[ovács] Lajosnál exosabb, népszerűtlenebb ember nincs az országban. Vállalat, mely az ő nevével van összekötve, eo ipso megbukik.

Téged – dacára az országgyűlési beszédednek, mely miatt különcknek tartanak – mégis csak szeretnek, s ha Te volnál és p.o. Somssich...?

–

Ha közvetítő pártról van szó, ez Somssich nélkül most alig képzelhető. – Csak türelem!

A Hirnök közli mindkettünk aláírásaival azon quasi-programot, mely nekem annyi gondot szerez, oly megjegyzéssel, hogy hála istennek, már nem egyedül áll!

–

Jókaival a casinóban találkozván, ez – némi meglepetésemre – örömet s teljes elismerését fejezte ki e határozott fellépésünk felett, nyereségnek tartván végre oly ellenféllel állhatni szemközt, akit becsül!

Közlé is velem kéziratát ellenünk írott első cikkének, mely a debreceni békepártról szól.

–

Deák is itt van. Nem tudom, hogy állok meg előtte. Quid sum miser tunc dicturus!⁷⁷

–

Kovács Lajossal még nem vagyunk tisztában. Ő mindent oly rózsaszínben lát, én oly homályos viola színben...

Leirat – felirat, főleg a második –

Az october 20-ka férfainak lelépése, a februariusiak fellépése, a 48-diki törvények érvényességének oly határozott megtagadása – –

Végre e szelíd ostromállapot –

Haditörvényszékek a sajtó és polit[ikai] vétségek számára.

S mindezek ellenében csak egy-két jó szó Forgáchtól, Eszterházytól, Pálffytól!

–

Odavetni a nyilvánosság elé, tudtára adni a kormánynak, a világnak, hogy vagyunk sokan, kik Austriával békülni akarnak, *ha*. . .

Ez rendjén van, s nem árthat ügyünknek.

De ideje-e már ezt a themát egy napilapban tüzetesen s részletekben, mindig újra és újra ismételni?

Tudjuk-e a kiegyenlítés részleteit –

a "közös ügyek" mikénti kezelését –

kormánynak ez iránybani intentióit – fejtegetni, védni, előremozdítani, érvényesíteni?

Ehhez nem szavak, de tények kellenek!

Materialis akadály e percben, hogy lapunk nincs.

Ránk megy Jókai, Kemény; s mi hol felelünk?

A Hírnökben! Ez maga elég, hogy hitelünket előre megrontsa.

A program, melyet aláírtam, tehát most már így kell neveznem: programunk, mindenfelé a legrosszabb hatást teszi.

Dessewffy Emil⁷⁸, ki irántam mindig jóindulatot tanúsított, teljesen osztja scrupulusaimat, s nem lát semmi oly momentumot – t.i. valami fordulatot bécsi körökben, kedvezményt vagy hajlamot –, mely a közvetítő politikának már most alapot adna,

nem rosszallja fellépésünket,

nem kétli, hogy lesz publicumunk,

De ő maga . . . visszavonul.

Somssich, kivel tegnap találkozám, elveszett embernek hisz, noha a program szerinte jó; de K[ovács] L[ajos] ellen, úgy látszik, nagyon elfogult; írtam volna bár valami rosszat vagy bolondot, az nem ártana, mond, nekem annyit, mint e solidaritás.

Egyetlen tanácsa, mit mint jóbarát adhat, egy okos visszavonulás.

Miket monda, mindazok ellenében, amiket Keménytől, Deáktól hallék, nagyon megdöbbenettek, s visszavonulási határozatomat érelik.

Kezdetül vehető a nyílt levél, melyet Keményhez írtam, s melyben – egyelőre K[ovács] L[ajos] tudta nélkül – kemény dolgokat mondok a bécsieknek, kikhez Pálffy csak mint appendix⁷⁹ sorolható.

–

A lapok mind megtámadnak.

A „Napló” *ellenfelének* nevez. Nem mondhatom, minő fájdalmasan érintett e cím. Felelek reá, ha kiadja.

„Magyarország” goromba, azonosít a Hírnökkel, csak hogy ez több ésszel és tapintattal leend szerkesztve, mint a gúnyosan úgynevezett Times!

Sürgöny és *Hírnök* fülhegyező állásban.

*M[agyar] Sajtó*⁸⁰: Jókai befolyása folytán, kímélettel.

*Jövő*⁸¹: szándékosan lenéz.

–

S mi meglepőbb, a bécsi lapok – ignorálnak.

–

Nous avons beau tailles de notre mieux le bloc mystérieux dont notres
vie est faités, la veine noire de la destinée y reparaît toujours.

Victor Hugo (Les Misérables)⁸²

–

Pesti Napló. Promemoria II.⁸³

„Kovács Lajos és Zichy Antal egy programban, melyet a Hírnök után közlünk, a Pesti Naplót oly érvekkel támadják meg, melyeket eddig csak *polit[ikai] ellenfeleink* használtak. Ne magyarázzák tehát balra, *ha ezek helyébe* az ő neveiket igtatjuk [!]; mi

csak azért történik, mert célszerűbb a régi phrasisok helyett *egyértékű* újakat idéznünk.”

–

Nyilatkozatomat a Napló felvette, s csillag alatti megjegyzésében – melyben az *ellenfél* és *ellenség* közt von határvonalat – nem látom azon *cynismust*, melyet K[ovács] L[ajos] barátom – a maga nevében ellencikkeiben – kiemelni jónak vél.

–

Pestrőli elutazásom előtt (27-én estve) még Deákot is feltaláltam. Per omnibus jött már haza a városligetből, hová én őtet keresni kiindultam. Leugrottam tehát kosimról s fel az övére.

Ő gyengéden magához karolt; fellépésemet nagy hibának tartja, melynek eredménye ugyan nem lesz, de nekem – *nevemnek* – árt.

Különben ő nem kezeli oly zsarnokilag a pártfegyelmet, s amint engemet ismer, ő részéről még *ellenfelének* sem tarthat.

Kibékülve váltunk meg egymástól; de mégis – – valami mégis hátra maradt!

Kovács Lajosnak mondván, hogy elmegyek, ő vállvonítva azt felelé, bár rég elmentél volna, azaz: mielőtt Napló cikkedet írtad!

–

Azóta hiszen derekasan meghurcolták nevemet, a Pesti Napló egyre üt, a német lapok dicsérnek, a Sürgöny bécsi levelei dicsérnek, sat.

S a baj az, mit K[ovács] L[ajos]nak előre mondték, hogy nem levén lapunk, nincs tér, ahol védhessük, kifejthessük magunkat!

Bánatomban egy brochurét⁸⁴ írok. – Facit indignatio versum!⁸⁵

–

A Napló kitagad; a kormányprogramot, függetlenségem feláldozása nélkül alá nem írhatom, hátam megett nem látok senkit.

A Napló ítéletét appellálok Deákhhoz, nagy mesterünkhöz.

S ha ő is megerősíti – már akkor nem lesz más választásom, mint repkedő atomként ég és föld között, a levegőben oscillálni mindaddig, míg alakul egy párt, mely magához vonz, s csatlakozásomat nem tartja „érdekébe” ütközőnek (mint a Pesti Napló cikkeink ezutáni közlését!).

Zichy Antal 1862-es programja

Pest Juni 24. 862.

Mit akarunk? mit nem?

Akarjuk a felségnek, a bécsi kormánynak, a világnak tudtára adni, hogy vagyunk sokan, kik Austriával *békülni* akarunk.

Akarjuk a törvényes, normalis állapot helyreállítását.

Országgyűlést. Koronázást.

E végett akarjuk:

Nemcsak az 1790:10., hanem az 1848-diki törvények érvényességének is *en bloc* elismerését, sőt

Életbeléptetését is, amennyiben az austr[iai] birodalom egységét nem veszélyeztetik.

a) megtagadását nemcsak a Schmerling által kimondott s általunk ignorálható *Verwirkt*⁸⁶ elméletének; de

b) a 2-dik leirat e szavainak is: „az 848-diki törvények azon cikkelyeit, melyek (összbirodalmunk válhatlan érdekeinek biztosítékával) – névszerint az 1860. évi mind[en]sz[ent] hó 20-án⁸⁷ és 1861-ki *bűjtető* hó 26-án⁸⁸ kelt *határozványainkkal ellentétben állanak*, amint azokat általában eddig soha el nem ismertük, úgy jövőre is elismerni – mire magunkat személyesen kötelezve nem tartjuk – nem fogjuk.”

Egy magyar ministeriumot, oly korlátozással hogy a

honvédelmi

pénzügyi

ipar s kereskedelmi ministeriumoknak – a közös ügyek törvényesen eszközzendő definitiójáig – ideiglenesen csak alárendeltebb s birodalmi érdekekbe nem ütköző, tisztán országos dolgokban engedte[t]nék hatáskör.

E végett az *illető* ministerek kinevezését nem tartom szükségesnek,

De igen is azt, hogy e tárcák személyzetéből valamely hivatalnok a szükséges felvilágosítások adása végett az országgyűlés előtt megjelenhessen.

—

A ministerium túlnyomólag conservatív elemekből alkottassék.

—

A megyék élére közkedvességű, birtokos s a kiegyenlítés szellemében működő főispánok v[agy] administratorok neveztesse, s ezek

a) a hiv[atali] esküt letegyék,

b) az ideig[enes] kormány programját elfogadják.

A megyékben csak egy közgyűlés tartását vélem szükségesnek, melyben:

a) az új főispán beiktattatik, s

b) az országgyűlés kihirdetettvén, a követválasztások elrendeltetnek.

Ezek után a gyűlés – legfőlebb egy óvásnak a jegyzőkönyvbe iktatásával[!] – azonnal szétoszlik, mi végett a főispánnak – alig feltehető szükség esetében – anyagi erő is rendelkezésére adassék.

Az illető tisztikarok maradnak; az egész administratio félbeszakítatlanul folytatatik.

—

A kiegyezkedési hajlam előmozdítása végett óhajtjuk s őszinte támogatásunk sine qua non feltételül tűzzük ki

- a) a sajtó felszabadítását
- b) az eddig elítéltek megkegyelmezését
- c) a haditörvényszéki eljárás azonnali felfüggesztését.

—

Erdélyre nézve

- a) az unió tetteleges életbeléptetését sürgetjük
- b) nem ellenezzük megelőzőleg egy erdélyi országgyűlés egybehívását, melyben ez nyilatkozhassék.

Horvátország

- tartom[ányi] gyűlése egybehívassék, oly célból, hogy
- a) Magyarországhoz viszonya s a birodalmi kapocs iránt nyilatkozzék
- b) A magyar országgyűlésre követeket küldjön.

Akarjuk:

Az 848-diki törvényeknek a birodalom érdekeivel kompatibilitását vitatni.

A birod[almi] közös ügyek iránt érdeket gerjesztetni s a 848. III. 13.§-nak⁸⁹ horderejét kiemelni.

Az 848-diki törvényeknek, a közös érdekek szempontjából *revisióját* elfogadjuk.

—

A nemzetiségi kérdésben

Magyarországon csak egy nemzetiséget ismerünk: a magyart.

Országunk minden eldarabolása s bármi – nem történeten s régi szerződéseken alapuló – territorialis igényeket visszautasítunk.

E tekintetben sem a bécsi kormánnyal, sem demokratáinkkal nem árverelünk⁹⁰.

Ellenben a külön nyelvű (valamint külön vallású) honlakosok minden jogos igényeit – mennyiben törvénybe nem ütköznek – administrationalis úton, ezen túl az országgyűlésen tárgyaltatni s kielégíteni készek vagyunk.

Akarjuk: Deákot támogatni, amennyiben ez nem csak Kossuthal, hanem a határozati párttal is szakít;

Apponyt támogatni, amennyiben ez egy magyar ministerium élére állani kész;

Forgáchot támogatjuk, amennyiben az általunk óhajtott átmenetet eszközölni kész, s azt ténnyel bizonyítja.

—

A jövő országgyűlésre nézve az a véleményem, hogy az

Erdély és Horvátország követeivel kiegészítettven,

a „közös érdekek” megvitatása s formulázása végett egy országos küldöttséget

nevez, mely magát a bécsi kormánnyal érintkezésbe téve javaslatot készítsen, s addig az országgyűlés azonnal elnapoltatik.

Nem akarjuk

A februári alkotmányt.

A Kossuth programot.

A mostani kormányzati azonosíttatásunkat; mi végett a lap anyagi részére nézve semmi subventiót el nem fogadhatunk.

Nem akarjuk: Deákot depopularizálni; sem a pártszenvédélyeket felkorbácsolni.

Nem akarunk visszamenni az 847-diki állapotokra.

Nem akarunk a *közös ügyek* érdekének többet áldozni, mint amennyit a dolog természete, régi s újabb törvényeink *szellem*e megkívánnak.

Egyelőre is erélyesen visszautasítjuk a bécsi ministereknek s a Reichsrathnak honi ügyeinkbe bárminő beavatkozását.

Nem akarunk sem új megyét, sem új választási törvényt octroyiroztatni.

Nem akarunk az új követválasztásokra illoyális vagy a szenvédélyeket felköltő eszközökkel hatni.

—

Politikánk szellemében sohasem szakítjuk le a hidat megettünk.

Ámde ezt nem csak Austria, hanem a forradalom irányában is kell értenünk.

A forradalom veszélyezteteti lételünket jobban mint Austria; de azért Austriával nem hitetem el, hogy nála nélkül *okvetlen* elveszünk.

Nem hunyok szemet bizonyos *eszmék* előtt, melyeket a jövő érlel:

Austria nem fog örökké állani. Egyes részei szerte szélyel gravitálnak.

A dél Italia felé,

a közép a nagy Németországhoz,

az éjszak Lengyelországhoz kiált.

Az új birodalomnak, mely helyette támad, Magyarország kell, hogy központját képezze, s itten: az uralkodó dynastiának új és szép jövő nyílik, ha – !

E jövőt, mely nagy crissel jár, siettetni nem akarjuk; de készen kell várnunk, ha, ellenünkre is, bekövetkezik valaha.

Közzéteszi: Tóth Andrea

Jegyzetek

Az itt közlésre kerülő szöveg az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában Fol.Hung. 1346. szám alatt található. A szöveget a könyvtár szíves engedélyével közlöm.

1. 1862-ben öccse (Zichy Mihály, a festő) társaságában nyugat-európai körúton vett részt.
2. Somssich Pál (1811–1888): konzervatív politikus, somogyi képviselő az 1861-es országgyűlésen.
3. Pesti Hirnök: 1860–1868. között fennálló konzervatív napilap, szerkesztője Török János volt.

4. démenti (fr): valótlan közlemény, hír cáfolata
5. redigál (lat): szerkeszt, megszerkeszt
6. indignatio (lat): méltatlankodás, felháborodás
7. ostentatio (lat): mutogatás, fitogtatás, színlelés
8. Pester Lloyd: 1854. január 1-én alapított német nyelvű politikai napilap, szerkesztője Samuel Rothfeld.
9. auf's grösste (ném): legnagyobb mértékben
10. dezavouál (fr): megcáfol, visszavon
11. Gr. Zichy Henrik (1812–1892): főrendiházi tag, 1842–1849. között mosoni főispán.
12. B. Sennyei Pál (1824–1888): konzervatív politikus, az októberi diploma kiadása után a helytartótanács alelnöke.
13. Ürményi József (1807–1880): konzervatív politikus
14. locus communis (lat): közhely
15. céget: cégért
16. proscriptio (lat): nyilvános megbélyegzés, törvényen kívül helyezés
17. 1860. december 18-ára a hercegprímás elnöklete alatt összehívott értekezlet, melynek feladata annak meghatározása volt, hogy az országgyűlési választásokat milyen törvények szerint hajtsák végre. Résztvevői egyhangúlag az 1848:V. tc. mellett foglaltak állást, a királyi leirat által javasolt 1608:3. tc. helyett.
18. Gentz, Friedrich (1764–1832): német jogtudós, politikus
19. Gr. Apponyi György (1808–1898): konzervatív politikus, kancellár 1846–48-ban, országbíró 1861–1863-ban.
20. Schmerling, Anton (1805–1893): osztrák államférfi, 1860. december 13-tól 1865. június 27-ig államminiszter.
21. dicasteriumok (lat): a felelős minisztérium felállításáig fennálló politikai, igazságügyi, pénzügyi és hadügyi országos központi hatóságok (kancellária, helytartótanács, udvari kamara, hadi főparancsnokság)
22. shibboleth (ang): jelszó, ismertetőjel
23. Gr. Pálffy Móric (1812–1897): altábornagy, 1861–1865 között a helytartótanács elnöke.
24. Wolfram, Leo: Dissolving views. Romanfragmente. Band 1–3. Hoffman und Campe, Hamburg, 1861.
25. Dietrich Ignác (1830 k.–1892) : ügyvéd
26. votum (lat): szavazat, vélemény
27. indicál (lat): jelez, mutat
28. Emich Gusztáv (1814–1869): nyomdatulajdonos, lap- és könyvkiadó.
29. Zichy Antal: A kérdéshez. Pest, 1861. (németül: Zur ungarischen Frage. Wien, 1861.)
30. a felirati-határozati vita az 1861-es országgyűlésen
31. Zichy Antal képviselőházi beszéde 1861. május 28-án
32. depopularizált (lat): népszerűtlenné tett

33. sanctionált (lat): szentesített
34. B. Vay Miklós (1802–1894): kancellár 1860. október 21-től 1861. július 18-ig.
35. Pompéry János (1819–1884): író, újságíró, 1861-ben alapította a Magyarország c. lapot.
36. rektifikál (lat):helyreigazít, helyesbít
37. Mérey Károly: somogyi főispán 1861. decemberétől 1865. november 30-ig.
38. Gr. Forgách Antal (1819–1885): 1861-1864. között magyar kancellár.
39. Parva sapientia (lat): Csekély bölcsesség!
40. Wanderer: liberális, a magyar vonatkozásokat kitüntető figyelemmel kísért bécsi lap
41. Gróf Nádasdy Ferenc (1801–1884): 1853-tól 1860-ig birodalmi igazságügyminiszter, 1861–1865. között erdélyi kancellár.
42. Hollán Ernő (1824–1900): 1861-től a déli vasút magyarországi főinspektora.
43. Parva sapientia regitam mundus (lat): Kevés bölcsességgel kormányozzák a világot.
44. Reichsrat (ném): 1851-ben létrehozott, eleinte csak tanácskozási joggal felruházott szerv. Az 1860. március 5-i pátens alapján kibővített birodalmi tanácsként működött tovább, az októberi diploma képviseleti szervvé alakította át (a külpolitika és a hadsereg nem tartozott hatáskörébe). A februári pátens összbirodalmi parlament szerepét szánta neki, de a magyarok mindvégig megtagadták részvételüket munkájában.
45. Fiume polgárai Magyarországhoz tartozásuk hangsúlyozásának céljából megtagadták képviselők küldését az 1861-es horvát országgyűlésre.
46. Opinionis commenta delet dies (lat): A képzeletszülte koholmányokat megcáfolja az idő.
47. fasciatio (lat): megigézés, megbűvölés
48. attractio (lat): vonzás, vonzóerő
49. odiosus (lat): gyűlölt, gyűlöletes
50. dekretál (lat): rendeletet kibocsát, rendelkezik
51. Kecskeméthy Aurél naplójában 1862. február 26-i dátummal egy nagyon hasonló Deákkal folytatott beszélgetést ír le. (Kecskeméthy Aurél naplója. Kiadta: Rózsa Miklós. Bp. 1909. 125–127.)
52. Virágh Benedek (1754–1830): tanár, költő, író, a magyar ódaköltészet legnagyobb mestere.
53. Jágocsi Péterffy József (1827–1888): közgazdasági író, 1861-ben Keszthelyen vintcellér- kertész- és pincemester-képző intézetet alapított az országos magyar és dunántúli gazdasági egyletek segélyezésével.
54. Somssich Pál 1850-ben Lipcsében kiadott röpirata: Das legitime Recht Ungarns und seines Königs.
55. Max Klinkowström (1819-1896): jezsuita misszionárius, 1856–1858. között Bécsben egyházi előljáró, majd az egyetemi templom tiszteletese.
56. Les presentes toujours exceptées (fr): A jelenlevők-mindig kivétel.
57. Jankovich László (1816–1895): a Gazdasági Egylet elnöke, somogyi főispán 1860. december 20.–1861. október 27. között.
58. Tolnay Károly: a keszthelyi kerület országgyűlési képviselője 1848-ban és 1861-ben.
59. pendant (fr): függő

60. B. Eötvös József röpirata : Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs. (Leipzig, 1859.)
61. B. Kemény Zsigmond (1814–1875): író, publicista, politikus, 1855-től a Pesti Napló szerkesztője.
62. Nedeczky István (1831–1908) és Jenő: Deák unokaöccsei és politikájának leghívebb támogatói.
63. Kossuth Aldunai Konföderáció tervezete, amely 1862. május 18-án jelent meg a milánói „L'Alleanza”-ban, majd innen a francia „Pays” is átvette. Magyarországra május 23-án érkezett meg a francia lap, a hazai közvélemény többnyire innen szerzett róla tudomást.
64. Sürgöny : a kormány hivatalos lapja, az októberi diploma kiadása után Kecskeméthy Aurél (1827–1877) a szerkesztője.
65. Szentiványi Vince (1811-1868) röpirata „A magyar nemzeti politika helyes iránya” címmel jelent meg 1862-ben Bécsben.
66. Kovács Lajos (1812–1890): publicista, 1848-ban közlekedésügyi államtitkár, Szatmár megye bizottmányának tagja 1861-ben.
67. Esti Lapok: 1849. február 22-től július 7-ig fennálló napilap, kiadója és főszerkesztője Jókai volt.
68. Danielik János (1817–1888): címzetes püspök, egri kanonok, katolikus közíró, a Szent István Társulat elnöke 1853-tól .
69. Pesti Napló 1862. június 19.
70. frappant (fr): találó
71. initiál (lat): kezdeményez, indítványoz
72. Gr. Eszterházy Móric (1807–1890): tárcanélküli miniszter Schmerling minisztériumában.
73. Privitzer István: udvari tanácsos, a helytartótanács helyettes elnöke
74. Balázs Sándor (1830–1887): író, humoros elbeszélései a kor kedvelt olvasmányai voltak.
75. Alea iacta est (lat): A kocka el van vetve.
76. Ballagi Mór (1815–1891): nyelvész, teológus, lapszerkesztő, képviselő az 1861-es országgyűlésen.
77. Quid sum miser tunc dicturus (lat) : Én szegény ott mit beszéljek!
78. Gr. Dessewffy Emil (1814-1866): konzervatív politikus, a MTA elnöke.
79. appendix (lat): függelék
80. Magyar Sajtó: 1855–1865. között fennállt lap, 1862-től Jókai szerkesztette.
81. Jövő: a határozati balszárnnyal, 1862-től 1863-ig állt fenn, szerkesztője Kövér Lajos.
82. Hiába fúrjuk-faragjuk életünk rejtelmes sziklatömbjét, minduntalan előbukkan rajta a sors sötét erezte. (Victor Hugo: A nyomorultak. 1. kötet Budapest, 1981. 200. Lányi Viktor műfordítása)
83. Pesti Napló 1862. június 24.
84. Zichy Antal: Magyar szabadelvű-conservatív politika. Pest, 1862.
85. Facit indignatio versum (lat): Az indulat verset sugall.

- 86. Verwirkungstheorie: jogeljárás-elmélet, mely szerint Magyarország alkotmányos intézményeit az 1848–49-es nyílt lázadás és forradalom által elveszítette.
- 87. az 1860. október 20-án kiadott októberi diploma
- 88. az 1861. február 26-án kiadott februári pátens
- 89. 1848. III. tc. 13.§ a király személye körüli miniszterről szóló paragrafus („A miniszterek egyike folyvást Ő Felségének személye körül lesz, s mindazon viszonyokba, mellyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli.”)
- 90. árverel: árverez, valamit árverésen ad el – itt: vitára bocsát.

BÓDY ZSOMBOR–CZÓCH GÁBOR–SONKOLY GÁBOR

Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban

A közép- és kelet-európai politikai változások után a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales intézményes keretek közé kívánta helyezni a francia történészek, társadalomtudósok és régiókban tevékenykedő kollégáik között már korábban is meglévő kapcsolatokat, ezért – helyi intézmények közreműködésével – létrehozta a Műhelyek – franciául *Atelier*-k – láncolatát, melynek legkorábbi, ma is működő tagja a budapesti Francia–Magyar Társadalomtudományi Műhely. A budapesti *Atelier* minden évben egy-két, napjaink társadalomtörténeti kutatásait különösen érdeklő téma köré csoportosítja a posztgraduális diákok számára szervezett szemináriumait, és ehhez kapcsolódóan hív meg francia történészeket, szociológusokat, antropológusokat, hogy két-két előadásban ismertessék az adott téma vizsgálatának franciaországi eredményeit az interdiszciplinaritás, a különböző társadalom- és bölcsészettudományok közötti párbeszéd jegyében. Az idei tanév témája a mérés, mely óhatatlanul felvetette a kvantitatív megközelítések ismertetését és kritikáját.

1993 októberében konferenciát tartottak az École des Hautes Études en Sciences Sociales Történeti Kutatások Központjában, melynek során tizenhárom, egymástól igen eltérő témát és időszakot kutató történész ismertette eredményeit.¹ Nem egy adott szakterület vagy időszak fűzte össze tehát az előadásokat, ahogy azt a történet-szkonferenciánál megszoktuk, hanem a megközelítés módja, ezért kapta az itt testet öltő történetírási forma az *histoire en miettes*, a morzsákra foszlott történelem elnevezést. A konferencia megjelentetett anyagát *Bernard Lepetit* tanulmányai foglalják keretbe, s a tizenhárom szerző között megtaláljuk az e félévi második két meghívottat, *Maurizio Gribaudit* és *Jean-Yves Grenier*-t is.

Mitől más ez a történetírás? A második világháború utáni francia történetírásban az ötvenes évektől meghatározóvá vált az a labrousse-i elképzelés,² mely szerint a történelmi megismerés legproduktívabb formája az ún. szeriális folyamatok meghatározása és vizsgálata. A történeti korok gazdasága macro-ökonómiai mutatók alapján, a társadalom struktúrába foglalva jelent meg, a változást pedig főleg a bér- és árviszonyok leíró statisztikai elemzésével értelmezték. Az így alkotott módszertani modellek lehetővé tették egy egységes történeti tudás (*savoir*) meglétének feltételezését, ami terjedelmes összefoglaló művek megszületését segítette elő (Fernand Braudelnek a magyar olvasóközönség által is jól ismert művei jól példázzák ezt), amelyekben a társadalmat alkotó emberek statisztikai mutatókon keresztül jelentek meg a földrajzi térrel megegyezőnek tekintett történelmi tér és a braudel-i hármas, determinista történeti idő (hosszú időtartam, ciklikus hullámmás, rövid időszak) „foglyaként”. A történelmet így egy szakadatlanul előre haladó folyamatként értelmezték.

Ezzel szemben határozta meg kritikáját a Jacques Le Goff névvel fémjelzett „mozdulatlan történelem” szemlélet a hetvenes években,³ mely az „objektív”-nek mondott adatok helyett a „szubjektívnek” tartott adatokat állította a történeti elemzés középpontjába, a kvantitatív elemzés helyett divatba jött a „kvalitatív”, új kutatási témákra hívva fel a történészek figyelmét. Ennek szellemében a történelem eltávolodott korábbi „szövegségeitől”, a földrajztól, a közgazdaságtantól, a szociológiától, és az antropológiához hasonlóan egy átfogó elméleti vagy metodológiai alap helyett immár beérte a tárgyak (*objet*) katalógusával, hangsúlyozva a kultúra alapvető kategóriáinak kvázi mozdulatlanságát.

A hetvenes-nyolcvanas évek kutatásai a „kvalitatív” igézetében több irányban indultak meg hallgatólagosan elfogadva a „minden jó” elvét, ami azonban óhatatlanul a történészek közötti kapcsolatok meglazulásához, a közös gondolkodás jótékony szabályozó hatásának gyengüléséhez vezetett. Az oktatás és a kutatás szétválásától, sőt magának a francia történész-társadalomnak a széttöredezésétől tartva a nyolcvanas évek végétől megfigyelhető bizonyos nosztalgia az *Annales* fénykorát jellemző egység iránt, mely számos, a korábbi korszakot idéző munkát hívott életre, ugyanakkor annak termékeny kritikáját is adta.

Az új program két alapelve épül. Az első: a társadalomtudományok körében véget ért az általánosan meghatározó, adott esetben erőtlen imperatívuszok korszaka. A társadalom megismerése nem az által halad előre, ha egyetlen lehetséges megközelítési formára redukáljuk, hanem épp ellenkezőleg, utat kell nyitni a kommentárok sokaságának. A második: a történelem írott műfaj, tehát a történelmi érvelés több mind a valóság pusztá leképezésénél, mind egyszerű nyelvi megnyilvánulásnál. Mindemellett szem előtt kell tartani, hogy olvasható, érdeklődést felkeltő művekre van szükség.⁴

Ennek szellemében az új történetírás számára érdekes témák hierarchiája is megváltozik, előtérbe kerül az identitás és a társadalmon belüli kapcsolatok rendszere, s ezeknek nem csak jellegét, természetét vizsgálják, hanem azt is, ahogy a történelem szereplői (*acteur*) az adott helyzetben aktualizálják azokat. A kutatás során nem feltétlenül úgy vetődnek fel a kérdések, hogy az illető személy mely osztályba, rendbe, törzsbe, közegbe stb. tartozik, hanem hogyan identifikálja magát, s a társadalmi interakcióban kikkel és milyen megfontolások alapján cselekszik együtt, azaz a kutatás során tettenérhető pillanatokban a számára rendelkezésre álló konvenciócsomagok melyiket választja. Ezzel a megközelítéssel a kutató és a társadalmi szereplő azonos kompetenciát nyer. Ennek szellemében a kutató számára a tér nem pusztán az embereket keretbe záró földrajzi tér, hanem a szereplők élményein keresztül bontakozik ki hasonlóan az időhöz, mely nem más, mint az egyén jelene. A ténél és az időnél egyaránt a percepcióé, illetve annak a történész által való értelmezésé a kulcsszerep.

A vendégelőadók saját szakmai önéletrajzuk egyes epizódjait ismertetve mutatták be azt, hogyan módosították kutatási módszereiket az új elméleti megközelítés szellemében, illetve hogy annak elméletében mit tekintenek a legfontosabbnak.

Bernard Lepetit: A kvantitatív történetírás: két-három dolog, amit tudok róla; A történettudomány komolyan veszi-e a történelem szereplőit? (intellektuális önéletrajz)⁵

Az előadó munkásságát úgy a kvantitatív történetírás (elsősorban pályája korábbi szakasza, 1977–1985), mint a tudomány megújódását célzó erőfeszítések (a nyolcvanas évek végétől) alapvetően meghatározzák. Előadásaiban e két témakörrel vallott nézeteit összegezte.

Az újkori francia városokról írt könyvében⁶ a nyolcvanas évek közepén akkor fordult a kvantitatív eljárásokhoz, amikor azok már egyre kevésbé voltak „divatosak”. Saját tapasztalatai alapján előadásában a mellett érvelt, hogy célszerűbb a kvantifikáció teljes félredobása helyett (és ezzel lemondva a módszer valós eredményeiről is) átgondolni az eljárás gyenge pontjait, és megkísérelni annak új szempont szerinti felhasználását. A „tradicionális” kvantitatív történetírással szembeni legdöntőbb kritika annak episztemológiai korlátaival szemben fogalmazódott meg: a leíró statisztikai eljárásokkal ugyan ábrázolhatunk történelmi jelenségeket, de a leírásból nem tudunk továbblépni az interpretáció felé. A kvantitatív eljárásokat azonban felhasználhatjuk mérési eredményeink ellenőrzéséhez és azok értelmezéséhez is. Ez viszont olyan kutatói gyakorlatot kö-

vetel, amely a mérési eredmények többszemponútú vizsgálatára, különféle kvantitatív eljárások együttes kezelésére épül, és vállalja az átgondolt kísérletezést a történelmi munkában.

Tegyük fel, arra vagyunk kíváncsiak, hogy vajon egy politikai eseménynek van-e hatása a gazdasági struktúrára. A látszólag egyszerű kérdés valójában igen komoly nehézségeket vet fel, hiszen arra irányul, hogy két különböző szférához tartozó elem között megragadjuk a lehetséges kapcsolatot. Nemcsak önmagában a politikum és a gazdasági tér eltéréséről van szó, hanem arról a különbségről is, miszerint az esemény – a braudeli időmodell szerint – a pillanat, a rövid időtartam, míg a struktúra a „*longue durée*”, a hosszú időtartam szintjén helyezkedik el.

Legyen az esemény a francia forradalom, a gazdasági tér struktúrája pedig annak egyik megjelenítője, a korabeli francia városrendszer. A kutatás három elemből épül fel: adatgyűjtés és mérés; ellenőrzés, az eredmények érvényességének és pontosságának vizsgálata; az eredmények értelmezése és a konklúzió.

Az adatgyűjtés a forradalom előtti (1780 körül), alatti (1793–94) és utáni (1806) időszakból ránk maradt statisztikákra és összeírásokra épül. A feladat a városrendszer esetleges átalakulásának mérése, amihez az eszközt a rank-size módszer biztosítja (az eljárás a városok hierarchiáját népességszámuk alapján vizsgálja).⁷ A mérés eredményeként azt látjuk, hogy a forradalomnak közvetlen dezurbanizációs hatása volt (vagyis a forradalmi évek alatt csökkent a városi lakosság száma), és fordulatot hozott a városrendszer további alakulásában. Míg a 18. század a nagy vidéki városok virágzásának az időszaka, a forradalmat követően ezek gyarapodása lelassul, a városi lakosság növekedése inkább a kisebb városok körére jellemző. A következő feladat az eredmény ellenőrzése, illetve meg kell néznünk, vajon átmeneti vagy tartós, tényleges hatásról beszélhetünk-e, hiszen az adott eljárással csak 25 éves intervallumban vizsgáltuk a struktúrát. Az eredmény próbája három módon lehetséges: a vizsgálat időhatárainak kitágításával; a vizsgálat körébe vont elemek, adatok bővítésével; illetve úgy, ha az adatokat egy másik technikai eszköz, módszer alkalmazásával is feldolgozzuk, és ezt az eredményt összevetjük az előzővel. A vizsgálat időhatárát ezért 1740-re és 1836-ra módosítottuk, az elemzett települések körét pedig 90-ről 200-ra növeltük, majd ellenőriztük, vajon a városok mérete és népességnövekedésük között valóban van-e kapcsolat (városokat lakosság számuk szerint csoportosítva, az egyes csoportokra jellemző növekedési mutatókat számba véve – varianciaanalízis). Az újabb vizsgálatok igazolták az első lépés eredményét. A francia forradalom mint politikai esemény tartós hatást gyakorolt a városok rendszerére mint a gazdasági struktúra egyik megjelenítőjére: a 18. századi folyamattól eltérően a francia városi lakosság az 1800-as évektől kezdve – a főváros mellett – tartósan a kisvárosok körére koncentrálódott.

Az utolsó lépés, az értelmezés feladatát az eredmény határozza meg. Az adott esetben egyfelől egy gyorsan végbemenő folyamatot (a francia forradalom hatására a városrendszer átrendeződése), másfelől ennek időbeli tartósságát kell magyaráznunk. Ehhez azonban újabb elméleti modellek, mérések és források alkalmazására van szükség. A korabeli politikai gazdaságtani szövegek alapján a kortársak vélekedéseit két csoportra oszthatjuk a városok fejlődésének okait illetően. Egy részük a mellett érvelt, hogy a városok gazdagsága földbirtokaik nagyságától és azok jövedelmezőségétől függ, mások szerint viszont az adott település prosperitása az ott koncentrálódó központi funkciók számából, jelentőségéből származik. E két korabeli elmélet ellenőrzését a forrásadottságok csak részlegesen teszik lehetővé. A vizsgálat után annyit lehetett megállapítani, hogy a francia forradalom által kialakított új közigazgatási beosztás következtében egyes városok adminisztratív helyzetében bekövetkezett változások közvetlenül nem, inkább közép és hosszú távon gyakoroltak hatást népességnövekedésükre.

Ezért újabb elmélethez kellett fordulnunk. Le Roy Ladurie elmélete szerint⁸ alapvetően két várostípust különíthetünk el a korszakban, az arisztokratikust (ahol a városi lakosság jelentős hányadát képezik a nemesek és gazdagok), ezek a nagyvárosok lennének, és a demokratikust (melyekben kevés nemes és gazdag jelenléte a jellemző), ezek a kisvárosok. Újabb forrástípust kellett bevonni a kutatásba, az adójegyzékeket és a választók listáit. A mérés ezúttal a nemesek és a gazdagok megoszlására irányult a tanulmányozott városállományon belül. Az eredmény kimutatta, hogy egyfelől a gazdagok egyben városlakók is, arányuk azonban a városi lakosság egészéhez képest nem függ a települések méretétől, szoros kapcsolatban áll viszont a városok legjellemzőbb fő funkcióival és tevékenységi körével: míg az ipari településeken alacsony a gazdagok aránya, igen magas a jelentősebb adminisztratív feladatkört ellátó városokban. A mérés újabb tudományos eredménnyel járt: a francia történetírás ugyanis eddig főleg azt elemzte, hogy kik húztak hasznot a forradalomból, most pedig arra kaptunk választ, hogy hol profitáltak belőle elsősorban: a forradalom által kialakított új közigazgatási egységek adminisztratív központjaiban.

Az ismertetett kutatói módszer szigorú logikával megállapított, egymásra épülő lépéseiben a mérési eljárások tehát a megismerési folyamat minden szakaszához szervesen illeszkednek. A kvantitatív módszerek így módon a szeriális-strukturalista szemlélet-től eltérő történetírásban is eredményesen használhatók.

A módszertani kérdések után a második előadásában Lepetit a történettudomány újabb törekvéseinek elméleti vonatkozásaival kapcsolatban fejtette ki gondolatait. Véleménye szerint az új utak keresésében a társadalomtörténet-írás vállalhat leginkább úttörő szerepet. Ehhez azonban három elvárásnak kell megfelelnie: egyrészt az eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítani a történelem szereplőire, illetve az egyéni társadalmi cselekvésre, és pragmatizmusra kell törekednie.

Induljunk ki Kant meghatározásából a humántudományok feladatát illetően.⁹ Míg az ember fiziológiai megismerése a természettudományok, addig az ember pragmatikus megismerése a humántudományok köréhez tartozik. A cselekedeteiben szabad ember pragmatikus megismerése Kant szerint arra irányul, hogy mit tesz, tehet, illetve kell, hogy tegyen önmagával. A társadalomtudományok tárgya ezért az emberi egyén, ahogy meghatározza, konstituálja és intézményesíti önmagát. Ennek a tételnek az elfogadásából következik, hogy a társadalomtudományoknak elsősorban az egyéni társadalmi cselekvésre és gyakorlatra, vagyis az ember pragmatikájára kell irányulniuk.

Megállapítható, hogy a szociológiával ellentétben a történelemtudományok a legutóbbi évekig elhanyagolták ezeket a tényezőket, így a címben felvetett kérdésre (komolyan veszi-e a történettudomány a történelem szereplőit?) az elmúlt évtizedek történetírását alapul véve nemmel válaszolhatunk.

A francia historiográfiában az ötvenes-hatvanas éveket Braudel és Labrousse neve fémjelzi, irányzatukat a makro-megközelítés dominanciája jellemezte, a kutatások fő tárgya a társadalmi és gazdasági struktúrák, a konjunktúrák elemzése volt. A legfontosabb megválaszolandó kérdések a fejlődés mikéntjének, ritmusának meghatározására irányultak, illetve arra, hogy kik, mely rétegek károsultak vagy húztak hasznot belőle. A társadalom elemzését, Durkheim nyomán, különbözőképpen aggregált adatok és ezek korrelációjának vizsgálata jelentette. Időfelfogása a történelmi idő és a folyamatok egyenes vonalú és determinált mozgását feltételezte. Ez a szemlélet nem hagyott helyet, illetve nem tulajdonított jelentőséget az egyéni cselekvésnek.

Az 1970 és 1985 közötti időszakot J. Le Goff és E. Le Roy Ladurie nevéhez köthetjük. A történettudomány, a fejlődés kérdéseit elhagyva, elsősorban azt vizsgálta, hogy a múlt emberei miképpen értelmezték a világot, illetve hogyan léteztek benne. Ez a kérdésfeltevés egyszersmind legitimizálta a történettudománynak azon törekvése-

it, hogy az élet szinte minden aspektusát kutatási tárgyának, kompetenciájához tartozónak tekintse. A gazdaság helyett a legfőbb hivatkozási alap a kultúra lett. A kultúrát viszont döntően közösségi jellegében határozták meg. Az egyének életmódja, kultúrája a közösségen keresztül, mint a kollektív kultúra kifejeződése kapott jelentést. Az idősíkok közül a legnagyobb jelentőséget a leghosszabb időtartamnak tulajdonították, sőt, megjelent a mozdulatlan történelem koncepciója is. A világ reprezentációjának vizsgálata háttérbe szorította az egyéni társadalmi cselekvést és gyakorlatot, mivel a reprezentációk az elsőbbséget élvező hosszú időtartam szférájához tartoznak, ily módon meg is előzik a rövid idő szintjén elhelyezkedő cselekvést. E felfogás szerint az egyéni társadalmi gyakorlat és cselekvés általánosabb normákat követ, nem más, mint a különféle reprezentációk megnyilvánulási formája. A történelem szereplői ebben a szemlélet-módban is másodrangúak.

A legújabb társadalomtörténeti kutatások a megelőzőekkel szemben, a kanti álláspont szellemében a cselekvő egyént igyekeznek a középpontba állítani, s ezzel valóban „komolyan venni a történelem szereplőit”. Álláspontjuk szerint így a társadalmi mechanizmusok mélyebb megértéséhez és „valószerűbb” ábrázolásához juthatnak. A következő példa jól megvilágítja nézeteiket: A francia forradalom után az iparban (is) rendezetlen állapotok uralkodtak. Hiányzott a fegyelem, semmibe vették a szerződéseket. A kialakult helyzet kezelésére új intézményeket állítottak fel, például azokat a tanácsokat (*conseil des prud'hommes*), melyekben a munkások képviselői és a tulajdonosok, vezetők foglaltak helyet, céljuk pedig a helyi konfliktusok kezelése volt. Az 1830-as években már számos ilyen tanács működött szerte az országban. A vitában álló feleknek személyesen kellett megjeleníteniük e tanácsok előtt. A vita lezárását jelentő egyezség kötelező érvénnyel bírt. Kezdetben tehát az egyedi esetben létrejött megállapodás konkrét problémák egyedi megoldását jelentette. Később azonban ezek fokozatosan normává, „törvénnyé” váltak, s az eseti megoldások mintául szolgáltak a további hasonló jellegű konfliktusok kezeléséhez. A példa igazolja az újabb szemlélet alaptételét, mely szerint az egyéni cselekedetek, társadalmi gyakorlatok alakítják az általánosabb normákat, melyek minden egyéni interakcióban egyben állandóan módosulhatnak is. A társadalomtörténeti kutatásnak a feladata ezek feltárása.

Maurizio Gribaudi: A 'mikro' és a 'makro', konfiguráció, léptékek; A társadalmi diszkontinuitásai. Egy konfiguracionális modell¹⁰

A mikro- és a makro-megközelítésről szóló hagyományos társadalomtörténeti vitában e két szembeállított fogalom a témák és léptékek különbségeit jelenti. A 'makro' hívei legalább egy régió – meghatározott változók szerinti strukturált – társadalmának folyamataival foglalkoznak. A mikrotörténelem művelői ezzel szemben egyes eseteket dolgoznak fel, történetük összes szereplőjét személyesen ismerhetik, ennek megfelelően inkább kvalitatív forrásokkal és módszerekkel dolgoznak, míg a tárgyakat makromegközelítésben elemző történészek szívesen használnak kvantitatív módszereket általánosabb kérdéseik megválaszolása során.

Gribaudi szerint ez a szembeállítás vakvágányra vitte a vitát. Az a különbség, amelynek mentén valóban két csoportra oszlanak a történeti munkák, sokkal inkább a történeti fejlődés, a társadalmi jelenségek eltérő oksági formalizációiban és egy ennek megfelelő eltérő bizonyítási, érvelési módban keresendő. A makro-megközelítésben – melyet Gribaudi Adeline Daumard-nak a maga paradigmájában klasszikusnak számító munkáján¹¹ mutat be – az oksági összefüggések mindig az általános, a modell szintjén fogalmazódnak meg, a további állításokat a szerzők innen vezetik le. Ezzel szemben a mikromegközelítésben – ezt az előadó egy a maga nemében szintén klasszikus mun-

kán, Giovanni Levi *Le Pouvoir au village* című könyvén szemlélteti¹² – az okság a szereplők interakcióinak dinamikus és nyitott rendszerében jelentkezik. A makro-megközelítés egyénen túli társadalmi tényezőivel szemben itt az individuum kerül a középpontba. Ennek következtében a 'mikro' kutatások kikerülnek a léptékeknek azt a csapdáját, amelybe a 'makro' szemléletű kutatások beleesnek, hiszen azoknak az általános társadalmi összefüggések szintjén felvázolt oksági viszonyokat le kell bontaniuk a társadalmi jelenségek alsóbb szintjeire is. Ez Daumard munkájában is bizonyos retorikai fordulatokkal és olyan statisztikai eljárásokkal történik, amelyek során egyes empirikus nominatív adatokat aggregálnak – az előre, a modellben felállított – kategóriákba, ezen keresztül próbálva meg harmóniát teremteni a megfigyelt esetek, tevékenységek szóródása és változatossága, illetve a történeti fejlődés globális menete között, amely utóbbinak feltételezése a kiindulópont és egyben a magyarázó tényező is. Daumard könyvében így lesz a 'csoportok numerikus növekedése', 'vagyonuk szerkezetének változása' a történeti folyamat motorja. Ezek olyan okok számára, amelyeket mint magyarázó tényezőket az egyének szintjén is meg kell jelenítenie. Ezek az elemzési kategóriák azonban maguk is jelenségek, azonos absztrakciós szinten, ismeretelméleti szempontból azonos státuszban helyezkednek el, mint maguk a vizsgált jelenségek, így semmit sem árulhatnak el róluk. A jelenségeknek a jelenségek szintjétől nem elrugaszkodó megértése megmeregíti a történeti fejlődés retrospektív vízióját. A történeti folyamat a történeti fejlődés általános összefüggéseinek terminusaiban jelenik meg. A történész munkájában így az egyes emberek tevékenységei és tevékenységeinek eredményei csak mint eredeti összefüggéseikből kiragadott jelenségek, s kizárólag a makrotársadalmi összefüggések szempontjából nyerik el jelentésüket; az egyes események a globális, individuumon túli meghatározó jelenségek közvetlen megjelenései. A társadalmi valóság alapvetően diszkontinuus így, eltérő szinteken, más-más léptékekben jelenik meg. Daumard például a politikai jelenségek globális fejlődéséből kiindulva keresi azok általános gazdasági, társadalmi meghatározóit, ezeket különböző társadalmi kategóriákra és intézményekre – melyeket autonóm létezőkként kezel – lebontva megismerésére, majd ezekhez a kategóriákhoz példákat keres az egyes foglalkozásokban, hogy majd még tovább szűkítve a megfigyelés körét a családon keresztül az egyénhez jusson, akinek jellemzői aztán igazolják az összes megelőző szintről adott leírásokat. Mivel a kiválasztott individuumra vonatkozó kvalitatív források a makrotársadalmi összefüggéseket hordozó kvantitatív módszerekkel kezelt kategóriákra érvényes állításokat illusztrálják, az a kommunikációs lánc vagy tárgyi kontextus, amelybe eredetileg tartoztak, elvész.

A mikromegközelítés viszont nem küzd azzal a problémával, hogy az individuumok szintjén is magyarázó érvénnyel bíró megállapításokat dedukáljon a makrotársadalmi kategóriák szintjén ható okokból, mivel a társadalmi mechanizmusok itt eleve az egyének interakcióiban működnek. Ami e megközelítésben érdekes lesz, az az emberek intenciói, a múltra vonatkozó emlékei és a jövőt illető perspektívái. Ezzel lehetővé válik, hogy az egyes társadalmi magatartásokat, eseményeket ne a jelenség státuszában vizsgálják, hanem dekonstruálva őket, jelentésüket jelenük társadalmi eseményeinek, a szereplők lehetőségeinek, szándékainak konfigurációjában, vagyis az eredeti kontextusban rekonstruálják. A mikro-megközelítésben a történész munkája a dekonstrukció és a rekonstrukció váltakozását jelenti.

A társadalmi valóság az egyének interakcióiban konstruálódik. Ez azt eredményezi, hogy a bizonytalanság, a lehetőségek dimenziója lényegi elemévé válik a történeti folyamatok megértésének. Éppen az jelenti ebben a felfogásban a fejlődés motorját, hogy a mindenkoriban jelenben több különféle fejlődés lehetősége adott: az emberek a bizonytalanságot igyekeznek csökkenteni tevékenységeik, interakcióik során, ez a

technikai, társadalmi innovációk alapja. A történeti idő így nem lineáris, előre determinált folyamat, az egyénen túli intézmények pedig nem önálló létezők, mint a 'makro' szemlélet retrospektív megközelítésében. A 'mikro' a posteriori olvassa a történelmi folyamatot, amely minden pontján nyitott (ez nem jelenti azt, hogy bármi, ami már megtörtént, másként is történhetett volna), az intézményeket pedig a szereplők az egyes interakciókban újra és újra interpretálják, tehát fenntartják.

A 'mikro' szemléletben a kategória fogalma helyébe a kontinuum lép. Az eseményekre, tevékenységekre vonatkozó nominatív, tehát matematikai módszerekkel nem mérhető adatok kontinuumát nem szaggatják különböző tartományokra. A forrásoknak ez a tiszteletben tartása ugyanakkor azt eredményezi, hogy elvesztik evidenciájukat, eleve adott értelmüket, mivel jelentésük kontextuális elemzésben, a dekonstrukció és rekonstrukció játékanak eredményeként bontakozik ki. Ezen a ponton azonban – az előadó szerint – a legtöbb 'mikro' kutatás is a bizonyítás szintjeinek problémájába ütközik. A történésznek a kontextusfüggő jelenségek elemzésénél a jelenségek sokféleségének feltárására használt források és módszerek segítségével kell magát a kontextust is azonosítania, így a források foglya maradhat. Nehézzé válik más munkákkal összehasonlítható eredmények kidolgozása. Lokális kutatások esetében, és ha többféle forrástípus adott, ez a probléma még elkerülhető, ahogyan az G. Levi munkájában is történik. Nagyobb méretarányokban azonban a kvalitatív kutatások túl bonyolulttá válnak, kevésbé meggyőző tipológiákkal igyekeznek megragadni a fejlődés meghatározó jelenségeit. A hiba Gribaudi szerint abban van, hogy egyrészt a 'mikro' kutatások is még mindig a nagy historiográfiai modellekhez kapcsolódnak – mégha cáfolni akarják is őket –, másrészt pedig a történészek ezen kutatások során gyakran megelégednek a társadalmi valóság saját diszkontinuitásáról. A vizsgált társadalmi tér, bármekkora léptékű is, sohasem tekinthető át a maga teljességében. A megfigyelt gyakorlatok és a lehetőségek teljes skáláját nem szabad összetéveszteni, nem minden egyén hagyott maga után a történész számára érzékelhető nyomot, sőt maguknak a történelem szereplőinek a számára sem volt az adott társadalmi tér összes viszonya átlátható.

A probléma megoldását az jelentheti, ha egy, a megfigyelhető összes diszkontinuus gyakorlat adataiból mint ilyenekből létrehozott repertóriumot elemzünk szigorúan kvalitatív módszerrel. Ezt az eljárásmodot Gribaudi saját kutatásának bemutatásával szemléltette.

Az elemzés tárgyát egy a Franciaországban 1801 és 1901 között lezajlott házasságkötésekből vett 46 000 esküvőt tartalmazó minta alkotta, amelyekből az anyakönyvvezetőnek megadott foglalkozási megnevezéseket tartalmazó korpuszt hozott létre. Az egyes megnevezéseket Gribaudi nem csoportosította nagyobb kategóriák szerint, még az 'irodában alkalmazott', 'irodai alkalmazott' típusú megnevezéseket sem vonta össze. Így megőrizte a foglalkozási szerkezet teljességét úgy, ahogyan az a forrásban fennmaradt. A kutatás kiindulótétele az volt, hogy a vőlegény és a vőlegény apja foglalkozása között a társadalmi térben bizonyos közelség létezik. A továbbiakban ennek a közelségnek, pontosabban az összes foglalkozásoknak a társadalmi térben egymáshoz mérten betöltött helyének meghatározása volt a cél. A foglalkozási megnevezéseket gráfokban rendezte el figyelemmel arra, hogy a kapcsolat reciprok-e, azaz, hogy egy foglalkozás egy másikkal csak az apa–fiú, illetve fiú–apa viszony irányában kapcsolódik össze, vagy fordítva is, tehát a mindkét irányú, megragadhatóan reciprok viszony is fennáll a két foglalkozás között. A negyed évszázadonként felrajzolt gráfok jól látható eltéréseket mutatnak, a foglalkozások közötti kapcsolatok eltérő sűrűsége világosan különböző szférákra osztja a gráfban ábrázolt teljes foglalkozási mezőt. Az egyes szférák középpontjában néhány eltérő megnevezés áll. A négy különböző gráf összehasonlítása nyomán kirajzolódik a francia társadalom múlt századi strukturálódá-

sának története. Ennek nyomán megállapítható, hogy egyrészt egymással párhuzamosan létezett több eltérő strukturáló tényező, eltérő kohéziós erők működtek; a szektorális szervező elvek (a közszféra esetében) épp úgy hatottak, mint például a vagyon vagy képzettség. Az is igazolódik, hogy a század első felének vezető csoportjai a század második felében meglepő mértékben marginalizálódtak.

E módszer az egész társadalmi struktúra szintjén tud állításokat tenni, noha ki zárólag kvalitatív módszerekkel dolgozik, ami nem a matematikai eszközök elutasítását jelenti, hanem a makro-megközelítés logikájának elvetését és a különböző társadalmi terekben érvényesülő eltérő logikák feltárását. A jelenségeket – ez esetben az apák és fiuk foglalkozási megnevezéseit – nem mással, csak a történelem egészének retrospektív menetében értelemmel bíró jelenségekkel magyarázza, tehát nem statisztikai makrokategoróriák történetévé alakítja, hanem eredeti teljes összefüggésrendszerét felderítve, abban helyezi el.

Jean-Yves Grenier: A gazdaságtörténet időmodelljei; Még mindig determinista-e a történetírás?¹³

Az új utak keresése a gazdaságtörténetnek mint diszciplínának a helyét és szerepét szintén új megvilágításba helyezte. Ennek megfelelően kérdések merültek fel a közgazdaságtannal való kapcsolatát illetően is. Hogyan működhet együtt két tudományág, melyek megközelítési módja és időfogalma alapvetően eltérő, hiszen míg a közgazdaságtan deduktív, addig a történettudomány inkább induktív módon működik. Ez az ellentét különösen a kereslet-kínálat törvény, illetve az ökonomiai időfogalom történeti alkalmazásakor jelenik meg. A labrousse-i ársorok például figyelmen kívül hagyják a piaci törvényeket, pedig az árak épp itt válnak értelmezhetővé, itt „kerülnek kontextusba”. Hasonló problémát vet fel a Kondratyev-ciklusok és más, a közgazdaságtanban elfogadott időmodellek történeti felhasználása, hiszen feltételezhetjük-e, hogy a modern közgazdaság fogalmaival leírhatók a hagyományos társadalmak, és vajon üdvöztető-e történeti szereplők racionalitását axiómaként kezelő fogalmak meghonosítása a történelemben? A történészek elfogadták az egzaktabbnak tartott közgazdaságtan modelljeit, és sokszor kellő megfontolás nélkül alkalmazták őket. Így a történelem ezeknek a modelleknek a tesztelésére szolgáló empirikus forrássá vált, és a gazdaságtörténet függésbe került a közgazdaságtantól. Ennek a viszonynak az átértékelése a nyolcvanas évek második felében indult meg az Egyesült Államokban.

A klasszikus közgazdaságtan addig általános érvényűnek tekintett fogalmaival kapcsolatban mind több kritikát fogalmaztak meg, ugyanakkor felismerték annak a gyakorlatnak a tarthatatlanságát is, mely szerint e fogalmakat a gazdasági elemzés során rákényszerítették egymástól jellegükben jelentősen eltérő gazdasági formákra. E helyett az amerikai közgazdászok megpróbálták a különböző nemzetgazdaságokra külön-külön érvényes modelleket alkalmazni. Ennek a törekvésnek az egyik megnyilvánulási formája a szabályozás elmélete (*théorie de la régulation*), mellyel az államnak a nemzetgazdaságban játszott szerepét vizsgálják az intézményesített formák (bérreguláció, pénzkibocsátás, stb.) alapján. Ez az elmélet azon a feltevésen alapszik, hogy egy nemzetgazdaságot csak az adott nemzet fejlődésén keresztül lehet megérteni, ezért a korábban általánosan elfogadott fogalmakat és módszereket mind térben, mind időben kontextualizálni kell.

Az amerikai neoinstitutionalizmus a hosszú időtartam (*longue durée*) alatt következő fejlődést a gazdasági tranzakciók vizsgálatával ragadta meg, ennek kulcsát pedig a társadalomnak a piacon keresztül való megismerésében látta. Ezzel a közgazdaságtanban megjelent egy történeti fogalom, melyen mást értettek a közgazdászok és a történészek, s mely magában a történetírásban is komoly viták tárgya volt.

A szabályozás elmélete különösen a harmadik világ országaiban vált népszerűvé. A hosszú időtartam nemzeti keretben való vizsgálata ugyanakkor felvetette az intézmények eredetének és változásainak problémáját, melyek éppen ezekben az országokban általában külső minták meghonosításával jöttek létre, és alakulásukra hatást gyakoroltak a gyarmattartó hatalmakkal való gazdasági és kulturális kapcsolatok.

A *longue durée* és a vele együttjáró *társadalmi struktúra* fogalmait még a bölcsőjüknek tekinthető francia történetírás is három, egymástól eltérő módon értelmezi. Braudel a hosszú időtartamot a földrajzi, technikai és kulturális kényszerítő erők időbeli kivetítésének tekintette, mely a történeti időhármasság egyik, a legnagyobb *léptékű* tagja volt. Labrousse-nál ezzel szemben a hosszú időtartam az a kellőképpen nyugalmas *időszak*, amely egy, a fejlődést vizsgáló gazdasági elemzés tárgya lehet. A mozdulatlan történelem történései számára ugyanakkor a *longue durée* nem más, mint a hagyományos társadalmakra jellemző *stabilitás*. Úgy tűnik, az utóbbi érvelés épp annak a korszaknak az elméleteivel áll szemben, melynek leírására szolgál, hiszen mind Ricardo, mind Malthus a történelmet fejlődések és válságok folyamataként írta le.

A mai francia történészeket ugyanakkor már egyre kevésbé érdekli a *longue durée* problémája, ami egyrészt a marxizmus elvetésével, másrészt a számszerű adatok legitimitásának megkérdőjelezéséből eredő episztemológiai válsággal magyarázható. Ez a válság manifesztálódott J.-Cl. Passeron 1992-es művében¹⁴, melyben a szerző kifejtette, hogy a szociológia és a történelem egy lényeges szempontból rokon jellegű, mivel egyik diszciplína sem vizsgálhat egy tényt kontextuson kívül. A gazdaságtörténet számára a kontextualizálás parancsa az adatok értelmezésének problémájaként jelenik meg, mivel a történész – a statisztikussal ellentétben – nem tekintheti csak magát a számadatot, s ezzel az értelmezés közben az abszolút relativizmus mezejére kerül. A gazdaságtörténeti viták immár relativisták és realisták két tábora között folynak, a táborokat megosztó kérdés pedig így hangzik: össze lehet-e hasonlítani két jelenséget az időben. Az előbbieket válasza tagadó, az utóbbiaké pedig igenlő.

Mint láttuk, a gazdaságtörténetben a nyolcvanas évekig egy merev időfogalom volt a meghatározó, mely főleg az idő statisztikai megjelenéséből eredt. Ezt a determinista időfogalmat s a vele együttjáró determinista történelemszemléletet főleg amerikai és francia példákön keresztül mutathatjuk be, de jelenléte megfigyelhető az angol, olasz és német történetírásban is. Ugyanakkor mindezen történeti iskolák szinte egyszerre, bár más-más szakterületen, álltak elő egy új, rugalmasabb történeti paradigma megalkotásának az igényével.

A francia történetírás sarkalatos pontja a francia forradalom értékelése. Korábban meghatározó volt a materialista értelmezés (Soboul, Labrousse), a forradalmak szabályszerű bekövetkezésének teóriája (Simiand), a gazdasági folyamatokból következő társadalmi változások hierarchikus rendjének elve, a hosszú időtartam logikája és az a meggyőződés, hogy a jelen közvetlenül megmagyarázható a múlt eseményeiből. Ezekkel az elvekkel szakított François Furet, amikor a francia forradalmat nem a gazdasági válságok elkerülhetetlen következményének tekintette, hanem a politikai közvélemény kialakulásával magyarázta.

Az angol történetírás hagyományos erőssége a tudománytörténet. Itt már a hetvenes évek végén (Collins) több olyan tanulmány született, mely a tudomány fejlődését nem lineáris vonalként értelmezte, és egyaránt figyelemmel fordult a tudományos kudarcok és sikerek felé. A tudományos kutatásokat kontextualizálni igyekeztek, figyelembe véve a polémiákat, a hagyomány szerepét, és elvetették a magyarázó tényezők előre megállapított hierarchiáját, mely előtérbe helyezte a későbbi korokban elfogadott tudományos eredményeket, míg az adott esetben évtizedekig ható, ám később megcáfolt elméleteket pusztán tudományos tévedésként értelmezte. Az újabb megközelítést

támasztották alá az ethnometodológiai kutatások is, melyek arra hívták fel a figyelmet, hogy a népi technika fejlődésénél sem tapasztaljuk minden esetben, hogy a legössze-
rűbb eszközöket használják, illetve fejlesztik tovább. Előtérbe került a különböző, többször egymásnak ellentmondó elméletek történetének és kölcsönhatásának vizsgálata.

Az olasz és a német történetírásban a mikrohistóriai megközelítés kérdőjelezte meg a determinista történelemfelfogás kategóriáit. Az egyének közötti kapcsolatok elemzésével új megvilágításba került a társadalmi osztály fogalma, sőt megkérdőjeleződött létjogosultsága is. Az egyének cselekedeteinek a leírása során pedig a bevett történeti időfelfogást vetették el.

Mindezek hatására egy új időfogalom jelenik meg a történetírásban, mely szerint a történelmi változás nem feltétlenül látható előre. Eközben a társadalomtudományok új nagy paradigmájának a születésénél is jelen vagyunk: A történeti kutatás visszatér a kérdéshez (*interrogation*), és ezzel valószínűleg változni fog a társadalom és a történelem viszonya is. A történeti kutatás jelentősége csökkenni fog, míg felértékelődik a kollektív emlékezés szerepe.

Jegyzetek

1. Les formes de l'expérience – Une autre histoire sociale. Sous la direction de Bernard Lepetit. Paris, 1995. (a továbbiakban: Les formes de l'expérience)
2. Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIIIe et XIXe siècles. In: Atti del X Congresso internazionale di Scienze storiche. Roma, 1955.
3. Faire de l'histoire. Ed. J. Le Goff és P. Nora. Paris, 1974.; La nouvelle Histoire. Ed. J. Le Goff. Paris, 1978. Ennek első kritikai vizsgálata: „Histoire des sciences et mentalité”. Revue de Synthèse. 1983. július–december. 267–415.
4. Lepetit, Bernard: Histoire des pratiques, pratique de l'histoire. In: Les formes de l'expérience. 9–22.
5. A szerző 47 éves, történész, jelenleg a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) tanára, az Évolution de l'Humanité című sorozat szerkesztője. Az előadások 1995. október 9-én hangzottak el, eredeti címük: L'histoire quantitative: deux ou trois choses que je sais d'elle; L'histoire prend-elle les acteurs au sérieux? (autobiographie intellectuelle). Az első előadás részben az Histoire et Mesure 1989. IV. 3/4. 191–199. számában azonos címmel megjelent cikk gondolatmenetét követi.
6. Lepetit, B.: Les villes dans la France moderne (1740–1840). Paris, 1988.
7. A rank-size módszer rövid ismertetését és használatát a magyar városállomány vizsgálatára lásd: Granasztói Gy.: A dunai térség városodása (16–18. század). Demográfia, 1989. 3/4. 157–188. ill. Czoch-Szabó-Zsinka: Változások a magyar város és településrendszerben 1784–1910 között. Aetas, 1993. 4. 113–134.
8. Lásd: Histoire de la France urbaine. III. k. La ville classique. Ed.: E. Le Roy Ladurie. Paris, 1981.
9. Kant, I.: Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. Königsberg, 1800.
10. Az előadó történész, jelenleg a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) tanára. Az előadások 1995. október 24-én hangzottak el, eredeti címük: „Micro” et „macro”, configuration, échelles; Les discontinuités du social. Un modèle configurationnel. A második előadás tartalma megtalálható M. Gribaudi: Les discontinuités du social. Un modèle configurationnel. In: Les formes de l'expérience. 187–225.

11. Daumard, Adline: Les Bourgeois de Paris au XIXe siècle. Paris, 1970.
12. Levi, Giovanni: Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle. Paris, 1989.
13. A szerző 38 éves történész. Jelenleg az Histoire et Mesure, valamint az Annales folyóiratok szerkesztője. Az előadások 1995. november 20-án hangzottak el, eredeti címük: Les modèles temporels de l'histoire économique; L'historiographie est-elle encore déterministe?
14. Passeron, J.-Cl.: Le Raisonnement sociologique. Paris, 1992.

BERNARD LEPETIT

Építészet, földrajz, történelem

*A lépték használatai¹**

Manapság a mikrotörténelem divatban van. A *Quaderni Storici* folyóirat és a *Microstorie* sorozat körül tömörülő olasz történészcsoporthoz tartozóak nyújtanak hozzá modellt és referenciát. Különböző munkák hivatkoznak rá, tudományos viták szerveződnek körülötte (amelyeknek visszhangja egyébként még vizsgálatra vár), és abban a bizonytalanságban, amely jelenleg a történelmet, miként a többi humán tudományt is jellemzi, a mikrotörténelem biztos támpont.² Könnyűnek látszik hivatkozni rá: egy apró epizód vagy egy kis terület kiválasztása, úgy tűnik, önmagában is elegendő ahhoz, hogy valakit mikrotörténésznek tartsanak. A mikrotörténelem módszerei azonban szerteágazók. Művelői sokszor inkább terjedősen, mint pontosan elemzik elméleti következményeit. Az ezekre való hivatkozás (valójában mennyi idézett cikk és könyv?) pedig gyakran inkább tetszetős, mint hatékony. Ezenkívül a mikrotörténelemnek tulajdonított státusz és állítólagos heurisztikus szerepe jelenleg még kevésbé világos. Fennáll annak a veszélye, hogy az esettanulmány ugyanolyan helyzetbe kerül, mint a leíró statisztika egy hagyományos szeriális történelemben: miként az ábrák és táblázatok, úgy a helyi adatok bemutatása is csak szimbolikus használatra korlátozódik, egyfajta konvencióra, amelynek a feladata a kutatás hitelének növelése. Ezzel szemben mi a mellett fogunk érvelni, hogy a mikrotörténelem heurisztikus erői erősebbek, és a történezmesterség hatásosabb gyakorlata születhet meg a történelmi érvelés különböző módozatainak, illetve következményeinek világosabb ismeretéből.

A totalizálás ideálja

1941-ben az École normale supérieure diákjai előtt tartott konferencián Lucien Febvre a „társadalmi” jelző használatának okait magyarázta annak a folyóiratnak a címében, amelyet tizenkét évvel azelőtt alapított Marc Bloch-kal együtt. „Nincs gazdaság- és társadalomtörténet. Csak történelem van, így röviden, egységesen, a történelem, ami definíciójánál fogva teljes egészében társadalmi.”³ E gondolat jóval kevésbé jellemzi egyedül a történettudományt, mint ahogy azt egy pillanatra e szónoki fordulat hatására a történészek feltételezhették: a történelem, sajátos szemszögéből, ugyanúgy a társadalmi működés általános elveit igyekszik megállapítani, mint a többi társadalomtudomány. De talán mert az *Annales* gondolatának eredetiségét akarja bizonyítani, Lucien Febvre a problémát a szomszédos tudományágak közötti határok kérdésében látja. Ezek szerint a történelmi teljesség eléréséhez két előfeltétel elégséges: az egyik a tudományterületek hagyományos felosztásának megkérdőjelezése, amely szerint a történettudomány feladata a múlt elemzése (egymástól elválasztva például a gazdasági és a társadalmi múlt), a másik pedig a különböző tudások közötti szellemi válaszfalak lebontása. A továbbiakban a mozgalomnak elkötelezett történészek metodológiai megnyilatkozásai a tudományterületek ilyen szellemű újrafelosztására összpontosultak. Ebben találták meg kincsesbányájukat, ebből merítették dinamikájukat, és úgy tűnt, hogy a többi ráadásaként adatott meg nekik.

* A fordítás alapjául Bernard Lepetit: Architecture, géographie, histoire: usages de l'échelle (Genèses 13, Automne, 1993. 118–138.) cikke szolgált.

Ennek eredményeként nem elemezték azokat a kérdéseket, amelyek jelen esetben foglalkoztatnak bennünket. A mikro-és makroanalitikus szintek közötti különbségtétel a társadalomtudományokban jól elkülönülő, általában e tudományok történetéből öröklött, előzetes elméleti megfontolásokra vezethető vissza. A módszerek különbségei (például statisztikus vizsgálatok a monografikus kutatásokkal szemben) nem annyira fontosak, mint a viszonyítási keretek (a társadalom vagy a gazdaság a maga teljességében az egyik esetben, a másikban pedig a helyzet a maga egyediségében), az eltérő vizsgálati alanyok (különböző csoportok vagy éppen személyek, legyenek bármilyen esetlegesek), a társadalmi szereplők közötti szolidaritási formák (nem feltétlenül tudatos korlátok, vagy interakció és egyezkedés) közötti ellentétek. A felsoroltak egyike vagy másikkának a priori megválasztását nem ellenőrizhető érvek befolyásolják, hanem alapvető és nem összemérhető preferenciák.⁴ Az ilyen jellegű ellentétek körül a szociológiában viták, a közgazdaságtanban oktatási programok szerveződtek, a történelemtudományt ellenben alig kavarták fel, mivel nem is vizsgálták őket. A szakma ösztönszerűen, vagyis kritikai reflexió nélkül a makrotörténelmet gyakorolta.

A kutatás végső célja a társadalmi totalitás volt. Az ehhez vezető utat egy igazi karteziánus elemzési eljárás jelentette, amely – hogy aztán kvantifikálni lehessen – minden egyes összetett dolgot következetesen részelemek közbenső nagyságú csoportjaira bontott. Az Ancien Régime Franciaországának tanulmányozása tartományainak elemzésén keresztül történt; a paraszti társadalom megismerése alkotó csoportjainak, a napszamosoknak, földműveseknek a leírásából következett; a konjunktúra elemzése a különböző időtartamú folyamatok individualizálásán alapult. Az egész ismerete, e feltételezés szerint, a jobban megragadható alkotóelemek megméréséből fog következni. Az újabb módszerek manapság ennek a historiográfiai modellnek a megkérdőjelezésén alapulnak. A kvantitatív történetírás egykori gyakorlata bukásának okait többször leírták már: ismeretelméleti szempontból a statisztikai leírások és a magyarázati hipotézisek közötti analitikus kapcsolat gyengesége határozta meg az eljárás korlátait. A megcélzott legáltalánosabb szint elérésének módozataira sokkal kevesebb figyelmet fordítottak. Ennek megvizsgálásához a jelen tanulmányban a konjunktúra feldolgozása fog támpontul szolgálni.

Az *Annales* alapítói által támadott „historizáló történetírás” számára az esemény jelentette az alapvető időbeli egységet. Rekonstruálását a levéltárak kiaknázása tette lehetővé. Majd a narratív krónika hozta létre a totalitást az igaznak tartott tények láncszerű egymásba kapcsolásával, amelynek felépítése ki is merítette a történeti leírást. Ezzel szemben, Labrousse és Braudel munkái nyomán, a francia történetírás a háború után minden egyes történeti pillanatot több idő kombinációjaként értelmez, amelyek mind külön, önmagukra jellemző ritmusban és térbeli léptékben zajlanak. A magyarázat ezen sokszoros idősíkoknak az azonosításából, illetve különválasztásának folyamatából következik. Az eljárás semmit sem posztulál a magyarázandó kronologikus sorozat időtartamát illetően: II. Fülöp korát és az 1789-es tavaszi és nyári rövid forradalmi krízist ugyanazzal a típusú elemzéssel közelítik meg. A fordulat nem csak az eljárási sorrendet érinti, hanem befolyásolja az érintett időbeli tárgyak státuszát is. Ebben az esetben az esemény (a történelmi tárgy értelmében, semmit nem posztulálva annak időtartamáról) jelenti a totalitást, és a különféle krónikák, amelyekbe az esemény ágyazódik, alkotják a részeket, a magyarázatot pedig ez utóbbiak kombinációs módozatai teremtik meg.

A különböző idősíkok közül a történetírás általában két dimenziót részesített előnyben: a hosszú tendenciákat és a ciklikus mozgásokat. E két időbeli kategóriának a párosítása szabta meg hosszú ideig a kutatási eredmények előadási rendjét: egyfelől a struktúra, az „a realitás, amit az idő kevésbé használ el és nagyon hosszan hordoz”⁵,

másfelől a konjunktúra leírása. A statisztikai eljárásokra maradt az a feladat, hogy leegyszerűsítsék a történelmi pillanat összetettségét időbeli alkotóelemeinek elkülönítése útján. A kronologikus sorozatok felbontására szolgáló módszerek hozzátartoznak minden történész kelléktárához. Leggyakrabban arról van szó, hogy először meghatározzák a leghosszabb folyamatot, majd ezt elhagyják, elkülönítik az időtartamában közvetlenül utána következő rövidebbet, majd ezt is elhagyják, és így tovább. Az előadás általában grafikus illusztráció kíséri: minden folyamat az őt közvetlenül megelőző hosszabb időtartamú folyamat által formált tengelyre illeszkedik.

Ez az eljárás valójában hierarchiát állít fel a különböző időtartamú folyamatok között. Mindegyiküknek az időtartamban őket közvetlenül megelőzővel szemben egyfajta maradék jellege van. Az esemény (ebben az esetben a hagyományos értelemben véve) csak a létező struktúrák vagy konjunktúrák egyszerű jelzője, nem több, mint ezek hatásainak látható megjelenési formája. Mindez pedig azt mutatja, hogy fontosabbnak tekintik a hosszabb időtartamot. Tulajdonképpen a statisztikai eljárás, illetve az a sorrend, amely szerint elkülönítik az egyes folyamatokat, igazolja ezek hierarchiáját. A folyamatok fenomenológiai leírásában vagy elméleti elemzésében viszont az így kialakuló hierarchiának a leggyakrabban csak ad hoc magyarázata van. Mindezekből az következik, hogy ez a kutatási módszer, miközben biztosítja az eszközöket a történelmi pillanat összetettségének egyfajta felbontásához, egyben azt is megakadályozza, hogy a teljesség elérését másképpen gondoljuk el, mint valamiféle felhalmozás útján. A konjunkturális történetírás, illetve a „mozdulatlan történelem” programjainak alternatív jellege mutatja azt az intellektuális nehézséget, amelyen a kutatási terv megbotlik. Kiderül, hogy lehetetlen a vizsgált történelmi totalitás rekompozíciója a maga összetettségében az erre eredetileg hivatott analitikus felbontási művelet segítségével.

A fenti bizonyítás még egyszerűbb lett volna, ha annak módzatait elemezzük, ahogyan a helyi monográfiákban – amelyek egy egész generáción át a történelmi kutatás leggyakoribb keretét adták – a kutatási eredmények előadási rendjét felépítették, vagy azt, ahogyan a társadalomtörténet táblázatokba foglalta adatait. E táblázatok soros (1789 társadalma egyenlő a parasztokkal plusz a városok népével, plusz a polgársággal plusz a nemességgel – mindezen csoportok egyébként továbbiakra bonthatók ugyanezen az elv alapján) és oszlopos (a polgárság egy gazdasági pozíció plusz egy társadalmi pozíció plusz egy műveltségi szint) totalizálást is lehetővé tettek. A totális történelem eljárás módja tehát nem az általánosítás, hanem a totalizálás jelszavához igazodik. A történelmi realizmus igénye, az eseménysorok evidenciáját nyújtó levéltári anyagnak tulajdonított döntő szerep és a valószínűsítésre épülő érvelés minden formájától való teljes idegenkedés magyarázhatja azt az ismeretelméleti álláspontot, amely a minden részletre kiterjedő, teljességre törekvő kutatásban látja a totális történelem programjának megvalósulását.⁶

Az eredmény: a problémák felvetésének egy módja és az azok megoldására való képtelenség. Arra a kérdésre, vajon a preindusztriális gazdaságok eléggé összetettek-e ahhoz, hogy létezzen bennük konjunkturális önszabályozás, a válasz adott területen és időszakban vizsgált áremelkedések és -esések egymást követő mozgásának a leírása, olyan mozgásoké, amelyek meghatározása teljes egészében a megválasztott statisztikai műveletektől függ. Az érvelés nem a konjunkturális ciklusok létezésének problémájára, hanem a leírás módjaira és egy adott helyzetet jellemző ciklusláncolat konfigurációjára irányul. Még akkor is, ha magukat a ciklusokat vizsgálják, a kutatás kronológiai lép-tékének és a konjunkturális mozgás felbontásának kérdései nincsenek megoldva, és nincs heurisztikus jellegük sem: a görbe több részciklusra bontható, amelyek pontos számát és időtartamát kizárólag csak a statisztikai manipuláció határozza meg. Mivel a magyarázat a felbontási technikán alapul, sem a kezdeti felosztás elve, sem a rekonstru-

ált konjunktúra jelentése nincs igazából ellenőrizve. Mivel nincs megfelelés egyfelől a problematika, másfelől az ismeretelméleti előfeltevések és a módszer között, a kutatási program nem érhet célhoz. Alapvetően egyéni vélemény függvénye marad annak eldöntése, hogy létezett-e ciklikus önszabályozás az Ancien Régime idején.

A kontextusok rendszere

Miközben intenzíven tanulmányoz igen lehatárolt nagyságú dolgokat (egy apró esemény, egy per, egy mindennapi ember, egy rítus), a mikrotörténelem több éve már másfajta megközelítést javasol. E kutatások eljárási rendjét és első jellemvonásait egyrészt a francia történetírás hatása magyarázza, másrészt az olasz egyetem szokványos képtelensége arra, hogy biztosítsa a kollektív szeriális kutatások sikeres végzéséhez szükséges infrastruktúrát. A mikrotörténelem első ismeretelméleti bizonyításai a makroanalitikus modell erős hatásáról tanúskodnak. Egyfelől ugyan a mikrotörténezesek arra törekednek, hogy becsússzanak a szeriális elemzés által hagyott résekbe az egyéni életsorsok bemutatásával, ami elérhetetlen a csoportokban gondolkodó kutatás számára; másfelől viszont a mikrotörténelemnek is egyik elsődleges célja, hogy megoldást találjon az elemzésekből következő válaszok érvényességi körének kérdésére, vagyis ugyanarra a problémára, amelyet a kvantitatív történetírás a számok manipulálása útján remélt áthidalni. Jól mutatja ezt az eset reprezentativitása kérdésének feloldására teremtett „normális kivételes” fogalmának számos meghatározása. Ilyen, amikor az eset bemutatásának feltáró erejére hivatkoznak, vagy amellet érvelnek, hogy a régi társadalmakat a kivétel normalitása jellemezte.⁷ Úgy tűnt, az általánosítás e módon való-
sulhat meg.

Bebizonyosodott azonban, hogy az érvényesség problémájának, ha így vetjük fel, nincsen megoldása. A 19. század közepén az akkor kialakuló társadalomstatisztika alternatívájaként Frédéric Le Play a munkáscsaládok tanulmányozásának kapcsán egy figyelemre méltó háromlépcsős módszert ajánlott.⁹ Először is, a terepmunka folyamán meg kellett figyelni azokat az egyedi vonásokat, amelyek egy családot (vagy a családok egy igen kis csoportját) jellemezték. E mikrotanulmány végeztével megpróbálták a megfigyelésekből általános következtetéseket levonni. Végül ezeket a következtetéseket alávetették szakemberek véleményének, akik leggyakrabban a helyi elit tagjaiból kerültek ki, polgármesterek, jegyzők, orvosok voltak. A sajátossága ezeknek a szakértőknek az volt, hogy egyszerre tartoztak a megfigyelt univerzumhoz (ugyanabban az emberi közösségben éltek, mint a vizsgálat tárgyául szolgáló családok) és a tudós megfigyelő világához (mint a tudós, ők is kritikus távolságot tartottak a munkáscsaládok életmódjától, igaz, csak társadalmi okokból). A vizsgálat gépezetében ők igen fontos ellenőrző szerepet töltenek be. Segítségükkel ugyanis szakítani lehet azt az elemzést jellemző körforgással, amelynek esetében az egyedi megfigyelésekből levont általános következtetéseket csak az e következtetéseket lehetővé tevő adatokkal tudják ellenőrizni. De ki fogja a szakértő szerepét játszani a 16. századi eretnek molnár és a ma története között? Le Play módszere jelzésszerűen érdekes ebben az esetben. Az érvényesség kérdésére adott válasza egyértelműen bizonyítja, hogy a reprezentativitás problémája – amely ebben az analitikus keretben döntő mindenfajta általánosítás esetében – csak valószínűsítésre épülő érvrendszer és mintavételi módszerek segítségével oldható meg.

A mikrotörténelem az angolszász antropológiánál találta meg azokat az interpretatív eljárásokat, amelyek segítségével kiszabadulhatott a kvantitatív paradigma bűvköréből. A Clifford Geertz javaslatai által ihletett első modell, amely egyébként biztosította egy interpretatív tudomány minden erőforrását, az olasz történészek hamarosan kritizálni kezdték.⁹ Mint ismeretes, a kulturális antropológia meghatározott jelentésű

szövegként értelmezi a társadalmi szövetet alkotó cselekvések, viselkedésformák, rítusok és hitek együttesét, és a humán tudományok feladatát e szöveg értelmének megfejtesében jelöli meg. A kultúrát közösen értelmezett szimbólumok világaként határozza meg, egy nyelvhez hasonlítja, melynek szavai és struktúrái megszabják minden lehetséges beszédmegnyilvánulás keretét. Ebben az esetben az általános ismeret megszerzése azt jelenti, hogy rekonstruáljuk a cselekvők nyelvét, akik az egyes adott helyzetekben ennek korlátai között fejezhetik csak ki magukat. Az antropológiai programnak van egy önmagából fakadó kiinduló feltevése: állandónak tételezi azt a kapcsolatot, amely a lokalizált társadalmi cselekvés „szöveg”-ét összeköti a kultúrát kifejező „nyelv”-vel. Ahogy Robert Darnton írja Clifford Geertz nyomán: „A jelek és a szimbólumok rendszerei közösek, mint a levegő, amelyet beszívunk”, vagy másutt: „a kulturális nyelvtanok valóságosan léteztek.” Természetesen mindegyik társadalmi gyakorlat és megnyilvánulás képes megváltoztatni a nyelvtani környezet vagy szerkezetek kompozícióját, de az emberi cselekvés szintjén az ilyen eltérések elhanyagolhatók. A szövegek világában, elsősorban Darnton szerint, az önkényes interpretációt a pillanat kontextuális jellemzőinek kiegyenlítésével kerülhetjük el (például 18. századi francia esztétorténeti téma esetében az összes különböző francia világfelfogás számbavételével), és ez teremti meg az általánosítás feltételét is. Szerinte leginkább így tudunk meggyőződni arról, hogy a történeti elemzés vajon csak egy partikuláris egyedi jellemzőt érintett-e, vagy egy kultúra alapvonását.

Az iménti alaptételből azonban a társadalmi szereplők autonómiájának hiánya és az elemzési módszerek túlértelmezettsége következik. Éppen ezért ezt a modellt a mikrotörténelem joggal utasítja el. Mivel a kontextus, amely értelmet ad a „szöveg”-nek a vizsgálat szintjén invariáns, az elemzés sokkal inkább a „szöveg” által rögzített értelemre és különösképpen az ehhez vezető interpretációs konfliktusokra figyel, mint a társadalmi folyamatokra. Továbbá, mivel a szöveg láttatja meg a kontextust, és mivel a kontextus ad értelmet a szövegnek, az interpretatív elemzés körforgásba torkollik: „e insomma un processo circolare in cui i criteri di verita e di rilevanza, tutti chiusi nell'attività ermeneutica costitutiva appaiono ... troppo arbitrari” (végül is, egy olyan körkörös folyamat, amelyben az igazság és a pertinencia kritériumai, amelyek egy hermeneutikus alkotómunka következményei ... túlságosan önkényesnek tűnnek.)¹⁰ Az iménti észrevételek az elemzésben kettős fordulathoz vezettek. Ez egyfelől a változás hangsúlyozása a folyamatossággal szemben, másfelől az, hogy a kutató interpretatív tevékenysége helyett a múltbeli cselekvők világának felfedezésére irányuló erőfeszítések kerülnek a kutatás homlokterébe.

„Egy ördögűző története”, „munkásútvonalak”, „egy korporatív nyelv születése”, ki ne venné észre, hogy ezek az alcímek, melyekkel e könyvek a mikrotörténelem irányzatához kapcsolódnak, ugyanarra az analitikus struktúrára utalnak? A paraszti világ és a hatalmi viszonyok változásai a 17. században, a kollektív szolidaritás jellemzőinek és kereteinek módosulásai az Ancien Régime egy fővárosában, a munkásintegráció családi és egyéni dinamikái a városban: mindegyik esetben egy mozgásban lévő képet elevenítenek fel.¹¹ Ezen könyvek egyikében sem helyeznek egymás mellé egyenletes évközlőkre következő időmetszeteket, hogy azok hasonlóságait és különbözőségeit inventáriuszerűen számba vegyék, majd pedig kihámozzák belőlük a működő folyamatokat. Ráadásul egyikük szerkezete sem krónikaszerű: nem törekednek sem a vizsgált jelenség mindenre kiterjedő bemutatására, sem az elbeszélés linearitására. A tárgyalás menetét nem az epizódok láncolata, hanem az elemzési szempontok és a vizsgálat egymást követő lépései (a „helyi” interpretatív keret választása, a források szelekciója, a feldolgozási módszerek) irányítják.

E munkák egy olyan irányzat követelményeinek tesznek eleget, amit experimentális történelemnek nevezhetnénk. Nem azért elemzik a változást, mert az idő vizsgálata jelentené a történelem sajátos feladatát a humán tudományok körében, hanem azért, mert a társadalom természeténél fogva dinamikus (erre még visszatérünk), és mert a változás bemutatására való képesség egyben segédeszköz is a modellek érvényességének megítéléséhez. Ha igaz, hogy az experimentális történelem keretében (vagy ha úgy tetszik, probléma-történelem keretében) a történeti tárgy nem eleve adott, hanem konstruált, úgy azt a kutatás egymás után következő lépései hozzák napvilágra, és teszik nyilvánvalóvá. Ugyanakkor azonban a két folyamat, a társadalmi működés változása és annak világossá tétele, nem választható el egymástól. A történelmi modell érvényességét két szinten ellenőrzik. Először mindegyik magyarázó részelemét helyileg alávetik megfelelő empirikus megfigyelések próbájának. Ezután az egész modellt szembesítik a társadalmi dinamika esetleges cáfolatával: a modell által kimutatott elméleti folyamatok akkor érvényesek, ha nincsenek ellentmondásban a megvizsgált társadalmi változással. Folyamat és kísérleti tapasztalat: az általánosítás voltaképp analógia révén történik. A modellből következő változások és a tapasztalt folyamatok megfelelése lehetővé teszi azoknak a (helyileg empirikusan ellenőrzött) magyarázati elveknek az alkalmazását a múltbéli társadalmi működésre, amelyeknek összessége alkotja a modellt.

A mikro-társadalomtörténet szemben áll a geertzizmussal és történetírásbeli változataival egy másik ponton is. Amint már említettük, az utóbbi a cselekvők interpretatív képességeire fordít figyelmet. A mikrotörténelem viszont olyan társadalmi antropológiától kölcsönöz alternatív modelleket, amely nem annyira a társadalom strukturális tagolódására, mint inkább a reprezentációkra és a társadalmi szerepekre figyel, illetve azokra a folyamatokra, amelyek interakcióik révén a társadalom strukturálódását eredményezik. Paul-André Rosental gondolatait követve arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a mikrotörténelem és modelljeinek koncepciója csak kis mértékben egyezik azzal, amelyet programjának bizonyos olvasatai alapján tulajdonítottak neki.¹²

A társadalmi szereplők előtérbe helyezéséhez a mikrotörténelem a következő elméletre és kutatási módszerre támaszkodik. A családok és az egyes személyek kapcsolathálózatainak rekonstrukcióját a *network analysis* módszerei biztosítják. Ezek a hálózatok az egyének társadalmi tapasztalati teréből épülnek fel, megrajzolva annak horizontját is. Azonosításuk lehetővé teszi a társadalmi csoportosulások formáinak megrajzolását, kiindulva a sokféle egyéni gyakorlatból. A legfontosabb elméleti megfontolások a norvég antropológus, Fredrik Barth munkáiban találhatók. A mikrotörténelem tőle kölcsönzi a racionális és aktív egyén modelljét, aki választásokat eszközöl egy bizonytalanságokkal és korlátokkal teli univerzumban. Ezek a bizonytalanságok és korlátok elsősorban az információhoz jutás egyenlőtlen egyéni képességeiből adódnak. Az egyéni választások együtteséből következnek a makroszkopikus folyamatok, mint például a fasiszta ideológia behatolása a torinói munkásközegbe a 20. században, vagy a céhek változó mértékű megmerevedése és a modern állam kialakulása három évszázaddal korábban.

Nos, a léptékváltoztatásokat először is a kutatás tárgya szintjén veszik figyelembe. A társadalmi szereplők rendelkezésére álló erőforrások, illetve cselekvési terük különbségei egyrészt a társadalmi panoráma legfontosabb jellemvonásai közé tartoznak, másrészt e panoráma változásaiért is elsősorban ezek felelnek. A léptékváltoztatás nem a kutató osztályrésze, és főképp nem a kutatás felépítési folyamatának a terméke. Elsősorban a társadalmi szereplők jellegéből adódik. A léptékekkel való átgon-dolt játék célja pedig nem az, hogy egy teljesen másik társadalmi teret villantson fel: a mikrotörténelem újszerűsége egyedül az összetett társadalmi tablók erős hitelességé-

nek erejéből ered. A léptékváltoztatás feladata azoknak a kontextus-rendszereknek az azonosítása, amelyek a társadalmi játékok keretét alkotják. Egyfajta dinamikus kartográfia ez, célja olyan, rendkívül változatos térképek együttesének megrajzolása, amelyek mindegyike ugyanannyi társadalmi terepnek felel meg. A mikrotörténelem egyetlen társadalmi működés elvet határoz meg, és csak egyetlen léptéket emel ki, a mikroszkopikusakat, ahol az oksági folyamatok zajlanak, és amelytől az összes többi is függ.

Így jön létre a mikrotörténeti munkákban, ha nem is egy ellentmondás, de legalábbis egy feszültség a feltáratlan történelmi tárgyakat bemutató, a kutatás menetére nagyon figyelő eljárás és a között a döntő szerep között, amelyet e munkák a múltbeli szereplők egyéni tapasztalatainak tulajdonítanak. A látószög és az optika változtatásai-val helyreállított kontextusok rendszerének kettős státusza van: egyfelől megannyi egyéni helyzet kombinációjának az eredménye, másfelől mindegyiknek értelmet is ad egyben. Például a modern állam fejlődése a 17. században ezernyi olyan faluban játszódott, mint a piemonti Santenában, ugyanakkor a modern állam kialakulásáról alkotott modell biztosítja, hogy nem szükséges sokezerszer reprodukálni a Santena esetében tapasztaltakat az eset általános érvényének belátása érdekében. Arra a kérdésre azonban nem kapunk választ, hogy az összerakott kép vajon teljes-e, vagy hogy az-e az egyedül elgondolható. Az ilyen jellegű bizonytalanság eloszlásához a társadalmi szereplők egyéni tapasztalatának megidézése látszik alkalmasnak. A módszertani relativizmus egy formája egyfajta realista ismeretelméletbe torkollik.

A lépték és a tárgy konstruálása

„A földrajzban vagy az építészetben a lépték egy egyenlő részekre osztott vonal, amely egy térkép, egy rajz, vagy egy terv alsó részén helyezkedik el, a célból, hogy közös mértékül szolgáljon egy épület minden részéhez, vagy egy térképen az összes távolsághoz és ábrázolt helységhez.”¹³ Az *Encyclopédie* által megadott meghatározás segítségével vezethetjük tovább vizsgálódásunkat. A meghatározás két tudományt (jegyezzük meg, hogy az építészet és a földrajz igen szorosan kapcsolódott a gyakorlati tudományokhoz a 18. században: a világ ismeretének és az építészetelméletnek utilitárius végcélja van) és két fontos kérdést jelöl meg, amelyekkel foglalkozni fogunk. Az egyik a mérték problémája, a másik a lépték lehetséges kettős céljái: egyfelől homológiát teremt a valóság és annak képe között, másfelől mindkét szférán belül arányos kapcsolatot hoz létre a részek között. Ennek a felfogásnak a mechanikus alkalmazása magyarázza a lépték fogalmának hitelvesztését a mai földrajztudományban, és azt, hogy csekély az elméleti érdeklődés iránta. Paradox módon, csak egy kronologikus lépték, a szekuláris szerepel a *Nouvelle Encyclopédie des Sciences et des Techniques* zárókötetének indexében, amely „a terek és térrendszerek elemzéséhez hasznos legfontosabb kifejezéseket” tartalmazza.¹⁴ A léptékes ábrázolás a műszeres eljárásokhoz tartozik, ismerete pedig használati utasítások kérdése.¹⁵ „Mindig emlékezni kell arra, hogy egy térkép egy terület redukciója. A lépték a kapcsolat a térképen mért hosszúság és a területen mért valóságos mérték között.” (MO, 45. old.). A térképészeti munka mögött a valóság húzódik meg. A geográfus léptéke egy jelölőt, a térképet és egy jelöltet, a területet köti össze. Ez utóbbi konfigurációja adott, és létezése megelőzi azt az intellektuális műveletet, amit a térkép elkészítése jelent. Ily módon el lehet képzelni két párhuzamos hierarchiát, egyrészt a „léptékekét”, amely a kartográfia területéhez tartozik, másrészt a térbeli jelenségek és szerveződések „szintjeit”, amelyek a dolgok természetével és a világ strukturálódásával kapcsolatosak. A lépték kezelésének nehézsége éppen ebből a kettősségből ered: „a léptéktől függően egyben az »optikát« és az információs szintet is változtatjuk” (MO, 47. old.), de „semmi sem utal arra, hogy a jelenségek és a struktúrák megváltoznak azzal, ha megváltozik a rájuk irányított tekintet” (GU, 127.

old.). Egy lépték kiválasztása tehát egyben egy információs szint választását is jelenti, amelynek meg kell felelnie a tanulmányozandó szerveződési szintnek. Annak a geográfusnak, aki egy regionális úthálózat alakzatát szeretné kutatni, semmit sem mondana egy 1/25 000 léptékű térkép, míg ugyanez nagyon értékes lenne annak, aki a lakóhelyek eloszlásának és a vidéki utak nyomvezetésének a kapcsolatát kívánná megérteni. Ebből az ismeretelméleti álláspontból három nehézség adódik. Az első, a leginkább földrajzi jellegű, a kontinuitás kérdését érinti. Hogyan egyeztessük össze a valóságos tér alapvető kontinuitását (a falutól megszakítás nélkül eljuthatunk egészen a viláig) a léptékes ábrázolás diszkontinuus jellegével? És hasonlóképpen, hogyan egyeztessük a kartografikus megjelenítés lényegéből fakadó kontinuitást azokkal a kapcsolatrendszerrel, amelyeknek nem minden esetben van a térben folyamatos megfelelője? A két másik nehézség általánosabb jellegű. Először is a tautológia veszélye: vajon meggyőződhetünk egy földrajzi realitás létéről anélkül, hogy előzetesen ne válasszuk meg azt a léptéket, amely majd megjeleníti? Ki ismeri például a nemzeti úthálózat befejezettségi fokát és jellemzőit, amikor, mint Franciaország esetében az Első Császárság végéig, csak regionális és megyei térképekkel rendelkeznek? Roget Brunet munkájában a csúsztatás a terület (*territoire*) fogalmából a terep (*terrain*) fogalma felé a második nehézség jele. A terep ebben az esetben egy felszíni alakzatra utal, és olyan műveletekre, mint a háromszögelés és földmérés, a lépték problémája pedig egyedül csak a topografikus mértékrendszerben vetődik fel. A terület ezzel szemben olyan térbeli formáció, amely nem csak egy tér organizációjára utal, hanem a társadalmi szereplők gyakorlataira is, amelyek kevéssé összemérhető logikák szerint alakulnak. Miképpen adhatja vissza a léptékváltoztatás a valóság összetettségét és ennek megjelenését egymáshoz nem kapcsolódó mértékrendszerekben? E célból meg fogjuk különböztetni az arány és a redukció fogalmát a léptéktől.¹⁶

Minden bizonnyal Viollet-Le-Duc volt az első, aki egy építészeti szótárban külön szócikket szentelt az aránytól megkülönböztetett lépték fogalmának.¹⁷ Az arány nem teremt összefüggést különböző univerzumok között, hanem teljes egészében a tárgy oldalán helyezkedik el: „arányokon a részek és az egész közötti összefüggéseket kell érteni” (VII. 532. o.). Az arányokat két generatív elv szerint állapítják meg: az egyik, az aritmetikai, csak és kizárólag a számok és kombinációik világához viszonylik (ez jellemezte az antik görög és a római építészetet); a másik, a geometrikus, az emberi dimenzióban találja meg a harmonikus rendszer elemi mértékszámát (ez a nyugati középkori építészek találmánya lenne). Az ember méretére való hivatkozás azonban nem elégséges a matematikai eljárások közötti különbség megállapításához. „Ebben a két rendszerben ugyanazt az elemet találjuk meg: hasonló háromszögek adnak meg szám-, szög- és dimenzionális összefüggéseket” (VII. 560. o.). Az aritmetikus vagy geometrikus lépték harmóniát teremt, de ez ipso facto egyedül az épített objektum tulajdonsága lesz.

Az építészeti lépték bonyolultabb műveletre utal. Kapcsolatot (és nem összefüggést–megfelelést) jelöl egy épület és a között, ami nem az (és nem annak különböző részei között). Egy még néhol bizonytalan gondolat alapján (a középkori építészet megítélése egyik szócikkről a másikra változik az emberi lépték hangsúlyozásának függvényében) Viollet-Le-Duc kezdetben a dimenzió fogalmát használja, hogy az alapzat kérdését összekösse a felhasználások körével: szerinte a görög építészet arányosságot teremt egy oszlopcsarnok oszlopainak átmérője és az alapzatuk fokainak magassága között, de nem törődik azzal az összefüggéssel, amely ezeknek a lépcsőfokoknak a magassága és a rajtuk jární hivatott városalakók lába között van, másképpen szólva: ennek az építészetnek nincsen léptéke. A nyugati építészet más felfogást vall: „régbben egy ajtót nem nagyítottak meg az épület arányában mert az ajtót az em-

bernek csinálták; megőrizte rendeltetésének megfelelő léptékét” (V. 145. o.). A továbbiakban megemlíti azoknak a tényezőknek a sokféleségét, amely az alapzat dimenzióját meghatározta: ilyenek a használat, amint az imént láttuk, de az épület funkciója is (és elsősorban szimbolikus funkciója), illetve a felhasznált építőanyagok. A térképész egyedüli léptékével a viszonyítási léptékeknek az építészt jellemző pluralitását helyezi szembe.

Philippe Boudon felidézi, ahogy Michelangelo a Farnese palota építése során egy, az épület arányainak megfelelő, vagyis 1/1-es léptékben készült papírkányt rakott fel az épületre. Technikai szempontból a modell nem egyezik a valósággal, hiszen a fa természetesen nem a végleges párkány építőanyaga. De a tervezés ezen pillanatában az építészt a tárgynak ez a dimenziója nem érdekli. Mivel a párkány elképzelhető méretei közül meg kell határoznia a legmegfelelőbbet, választását más elv vezérli: az építészeti elemről optikai szempontból mond ítéletet, nem törődve annak technikai léptékével. A Farnese palota papírkánya egy redukált modell, még akkor is, ha a redukció nem érinti a dimenziót, amelyet általában módosítani szokott.

A redukció erényei ismeretesek.¹⁸ A megismerés karteziánus folyamata, mint már említettük, a vizsgálati tárgy összetettségéből következő nehézséget úgy haladja meg, hogy a tárgyat előzetesen elemekre bontja, és mindegyiket külön-külön elemzésnek veti alá: az egész ismerete a részeiről alkotott előzetes ismereteken keresztül érhető el. Ezzel ellentétes értelmű az az eljárás, amelynek során a (materális vagy metaforikus) redukált modellek létrejönnek. Ebben az esetben nem a tárgy részei, hanem különböző dimenziói között tesznek különbséget. Az eljárás eredményeképpen pedig a tárgyról nem hasonló, hanem csak homológ kép megalkotását remélik. Ebben a keretben – akkor is, ha ez csak illúzió, vagyis még ha hiányos is a tudás – az egész megismerése megelőzi a részekét. A redukált modellnek van még egy jellemzője: konstruált, és mesterséges jellege egyértelmű. Ily módon nem egyszerűen a tárgy passzív homológia, hanem ellenőrizhető, megújítható, változtatható kísérletezés végeredménye, ami a választott paraméterek és adott szempontok függvénye. Ezt a modellt egyszerre jellemzi az érthetőség, az elméleti, illetve mesterséges jelleg.

Egy méretarányos térkép megrajzolása alapvetően nem azt jelenti, hogy a valóság és reprezentációja között olyan összefüggéseket teremtünk, melyekre alkalmazható lenne, mondjuk, Thalész tétele. Egy térkép megrajzolása mindenekelőtt azt jelenti, hogy a valóságról redukált modellt készítünk, miután kiválasztottuk annak egy dimenzióját (például a földfelszínen kibontakozó valóságét) és lemondunk a többi ábrázolásáról. Felróhatnánk az ilyen művelettel járó veszteségeket (részletekben, komplexitásban, információban). Sokkal helyesebb azonban, ha a hangsúlyt a választásra, illetve ennek gondolati hátterére helyezzük. Az előző vélemény mögött ugyanis az az intellektuális lustaság húzódik meg, amely szerint a valóság teljes gazdagságában magától is feltárulkozik, függetlenül mindenféle megelőző elemzéstől (melyek egyébként is szükségszerűen hiányosak). Arra a kérdésre, hogy vajon milyen hosszú a breton tengerpart, a lehetséges válaszok száma végtelen. „Ha egy 1/100 000 léptékű térképen ábrázolt öblöt vagy félszigetet újra felrajzolunk 1/10 000 léptékben, annak peremén számtalan melléköblöt és mellékfélszigetet fedezünk fel. Egy 1/1000 léptékű térképen pedig újabb mellék-melléköblök és félszigetek tűnnek elő, és így tovább.” Végül is „egészen kicsiny léptékeknél a part fogalma már nem a földrajztudomány köréhez tartozik”¹⁹. Ezért nem egyszerűen csak a józan ész követeli meg egy lépték megválasztását, de a valóság befogadása lehetetlen e választás nélkül. A katona, a vámos, vagy a gyalogos halász más és más kapcsolatban áll a breton tengerparttal, és az ő eltérő nézőpontjuk ugyanarról a területről különböző méretarányú térképes ábrázolásokat igényel. Így a léptékes ábrázolás a valósággal nem egyszerűen hasonlósági összefüggésben

áll, hanem annak redukcióját is jelenti. E mellett valamely határozott szándékot fejez ki az ábrázolandó tárggyal kapcsolatban, és egyben kijelöli azt a vonatkozási mezőt is, amelyben a tárgyat felfogja. Adott lépték alkalmazása mindenekelőtt egy ismereti szempont megválasztását jelenti.

Az építész jobban kötődik a tárgyak virtuális tulajdonságaihoz. Ez magyarázhatja, hogy a lépték fogalmának bonyolultabb tartalmat tulajdonít, mint a térképész. Említettük már, a térképészeti lépték egy jelölőt és egy jelöltet köt össze, a térképet a tereppel. Ezzel szemben az építész esetében a jelölő a terv vagy a redukált modell, amit a lépték egy másik reprezentációval köt össze, a tervezett épülettel. Mivel ez utóbbi még nem létezik, a valóság csak a reprezentációra irányuló szellemi munka horizontján tűnik fel. Az építészeti redukció nem egy már előzetesen létező tárgyat céloz, hanem arra törekszik, hogy elképzelje azokat a dimenziókat (térbeli elhelyezkedést, de társadalmiakat, kulturálisokat vagy technikaiakat is), amelyek keretbe illeszkedik a megalkotandó tárgy. Kizárólag csak egyetlen adott léptékű redukció nem elegendő a tervezett tárgy összetettségének visszaadásához. Ha egy redukált modell megfelel a valóság egy dimenziójának, úgy az építész számára több modell alkotása kívánatos egy jövőendő épülethez. A megfelelések pluralitása igazolja a redukciók megsokszorozását. Ebből kifolyólag a terv az építészetben dinamika és döntés. Dinamika abban az értelemben, hogy egy modell újabbakat indukál, amelyek a valóság más és más dimenzióinak felelnek meg. Döntés abban az értelemben, hogy benne párhuzamosan jelennek meg különböző léptékű és más-más dimenzióknak megfelelő modellek. Az építészeti terv egységes kezelését a léptékek közötti játék teszi lehetővé.

Lépték és okság

A térkép nem azonos a területtel: két különböző ábra, melyek léptéke 1/25 000 illetve 1/500 000, nem ugyanúgy adja vissza a tér szerveződését. Miközben eltüntetnek azokat az elemeket, amelyek más léptékeknél tűnnének elő, és ezáltal a világnak egy másik képét tükröznék, mindkét ábra egy választott általánosítási szinten helyezkedik el, megfelelően egy specifikus ismereti szempontnak és felhasználási szándékának. De egyik sem valóságosabb a másiknál. Hasonló helyzetek a történettudományban is adódnak. Bemutatásukra, illetve a belőlük fakadó következtetések megvonására jó példaként szolgálnak egy 1985-ben rendezett nemzetközi konferencia előadásai. A téma a mezőgazdasági fejlődés és a népességnövekedés összefüggése volt.²⁰ A részt vevő történészek egy csoportja vitába szállt Ester Boserup közgazdászsal, aki a demográfiai nyomást a mezőgazdasági fejlődés legfontosabb motorjának tartotta. Az előbbieket viszont a technikai haladást, a piacok megnyitását, a városi befektetéseket, a fogyasztás sokszínűbbé válását mind legalább ugyanolyan fontos tényezőnek ítélték. Sőt, a legtöbb történész, megfordítva az összefüggést, a mezőgazdaság fejlődésében látta a népességszám növekedésének okát. Az eredmény: egymásnak ellentmondó következtetések és vég nélküli vita. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk őket, kiderül, hogy különbségek nemcsak a magyarázati mechanizmusokban rejlenek. Eltérőek azok a keretek is, amelyekben a vitázó felek nézeteiket kialakították. Boserup óriási területekkel dolgozik (Kína, az afrikai kontinens) és nagyon hosszú, legalább ezeréves időtartamokkal (az antikvitás, az egész középkor), vagy ellenkezőleg, elszigetelt, gyéren lakott területeken él, egészen kicsiny embercsoportokkal (a Kalahári sivatag bennszülöttjei, bizonyos amazóniai törzsek). Az említett történészek ezzel szemben következtetéseiket egy régióval nem nagyobb léptékű terület (Anglia déli része, Provence, Flandria) és néhány évtizedtől két-három évszázadig terjedő időtartam vizsgálatára alapozták. A vitában résztvevők éppen azért nem érthetnek egyet, mert állításaik nem azonos szinten helyezkednek el. Amiképp az 1/25 000 térkép nem igazabb az

1/500 000-nél, a történészek következtetései (legyenek bár közelebb az emberi léptékekhez és a társadalmi szereplők tapasztalatához, és képesek a vizsgálat alá vont maroknyi falu vagy kanton életét megismerni néhány évtizeden át) nem igazabbak, mint Boserup állítása. A valóság különböző magyarázatait adják, amelyeket nem zárják ki egymást, és csak akkor ellentétesek, ha azt hisszük, hogy ugyanabban a léptékben érvényesek.

A geomorfológia, mivel mérhetetlenül sokféle kronologikus és térbeli léptékkel szembesül, jobban hozzá van szokva a többszörös oksági és nem feltétlenül egybeeső magyarázati mintákhoz.²¹ Egyik legszisztematikusabb metodológiai programja kiindulópontját egy olyan észrevétel alkotja, mely a fiziko-kémiai törvények érvényességi körére vonatkozik (hozzáértés hiányában nem ítélik meg tényleges helyességét, de megvan az az előnye, hogy az egzaktnak mondott tudományokat érinti). Arra az ellentmondásra támaszkodik, amely az anyagmegmaradás Lavoisier-féle törvényének közönséges tapasztalati igazolása és a között az eljárás között van, amelynek segítségével a Föld történetének datálását végzik. Ez ugyanis az előbbi törvénnyel ellentétes elven, az anyag, illetve az atomok progresszív bomlási folyamatán alapul. Az ellentmondás feloldásának egyik módja előző példánkhoz hasonló gondolatra épül. Annak belátására, hogy a két elv, különböző léptékek mellett, egyidejűleg érvényes: az első a kísérleti tapasztalat, a második a geológiai idők szintjén. A magyarázati elvek diszkontinuitásának, illetve a megértéshez szükséges léptékváltoztatás fontosságának kettős felismeréséből egy taxonómiai program következik. A felszíni formák együttesét, melyek megismerése a geomorfológia feladata, terjedelem és időtartam szerint csökkenő rendben osztályokba sorolják. Az első, a kontinensek több millió négyzetkilométeres és több milliárd éves léptékben formálódnak. Az osztályozás másik végpontján a mikroformák állnak, melyek nagysága körülbelül egy méter, és élettartamuk nagyjából évszázados.

Ez az eljárás nem lenne több, mint két eltérő nagyságrendű lépték kombinációja, ha nem szánnának ennek a taxonómiának egyben magyarázó és eredetértelmező szerepet is. A geomorfológia tárgya a földgolyó szilárd részének az őt körülvevő atmoszférával érintkező felülete. Így, az említett eljárással kialakított minden osztály esetében egy morfológiai és egy klimatikus egységet köt össze, illetve meghatároz egy fejlődési elvet. Ebben a módszerben az az érdekes, hogy a felszíni formák dinamikáját olyan jelenségek kombinációjában keresi, amelyek egy része a litoszférában, más része az atmoszférában helyezkedik el, és nem olyan oksági mechanizmusok kombinációjában, amelyek különböző léptékekben hatékonyak. A nagy szerkezeti együttesek szintjén a geomorfológiai kutatás a földkéreg mozgásában látja a felszíni formák alakulásának alapvető kiváltó okát. A közbenső tektonikai egységek és elemi felszíni egyenetlenségek (egy árok, egy gyűrődés, egy hegy) szintjeinél a figyelem elsődlegesen a klimatikus hullámzások és a szerkezeti adottságok (a rétegek elhelyezkedése, az alkotóanyagok fajtája) együttes hatására összpontosul. És végül, a kéregmozgás magyarázza a legkisebb felszíni formákat is (sokszögletű talajok, vízfolyás okozta lemállások, lepatogzás), így például a lejtők arculatának megformálása is attól függ. Ebben a léptékben a geomorfológia már eltávolodik a geológiától és más tudományokhoz közelít: a fizikához, a kémiához, a biológiához.

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a figyelembe vett okok nem játszanak többé szerepet, mielőtt elhagyjuk azt a szintet, ahol hatásuk a leginkább érvényesült: a sziklák természete például egy olyan adottság, amelyet a mikroformák elemzésénél ugyanúgy számba kell venni, mint a közbenső dimenziójú felszíni formák esetében, a kéregmozgás pedig fontos változó úgy a közép, mint a felsőbb szinteken. A morfológiai osztályok közötti határok nem átjárhatatlanok. A jelenségek természetén, az oksági összefüggéseken és a megfigyelési módszerek azonban változnak a vizsgált tárgy

idő- és térbeli mérete szerint. Olyan külön eredetértelmező modellt kell elképzelni minden egyes vizsgálati léptékhez kapcsolódva, amely új oksági rendszert állít fel. A formák világának tipologikus felbontása révén nem egy részleges és egymáshoz nem kapcsolódó ismeretekből álló halmaz jön létre. Minden egyes lépték esetén a tudomány teljes magyarázóereje kerül bevetésre. Nem az a kérdés, hogyan képezzünk részleges magyarázatokat, hanem az, hogyan adjunk teljes magyarázatot a vizsgált részleges formának. Vajon jogos-e az olyan ellenvetés, amely szerint a geomorfológia által vizsgált felszíni formák mindegyike teljesen egyértelműen adott, ezért az ismertetett eljárás csak ennek a ténynek egyik következménye? Ha igazat adunk ennek a kritikának, akkor elfelejtjük, hogy a felszíni formáknak önmagukban nincs létük, csak az, amit a megfigyelő ad nekik, és az olyan fogalmak, mint kontinentális pajzs, üledékes medence vagy földcsuszamlás mind intellektuális újítások eredményeként születtek meg.

A kronologikus szériákkal foglalkozó tanulmányok jelenlegi fejlődése igazolja és megerősíti a geomorfologikus elemzés imént ismertetett értelmezését. A térbeli kategóriák lehetséges realizmusának nincs meg az ellenpárja az idősíkbán. Látszólag, a helyek materialitása a tér felosztására irányuló műveleteknek szilárdabb támpontokat és kategória-határokat biztosít, mint amit az idő lineáris lefolyása nyújthat a kronologikus felosztásokhoz. Néhány közgazdász ennek nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a történészek: azok a százados vagy ciklikus mozgások, amelyekre az idősorokat fel lehet osztani, nem valóságosak.²² A kutatás céljából megkonstruált, idealizált, elvont folyamatok ezek, amelyek lehetővé teszik a vizsgált gazdasági mennyiségek alakulásának világosabbá tételét, különféle regularitások bevezetésével és külön magyarázó elvek érvényesítésével mindegyik esetében. Felbukkanhatnak ellentétes értelmű elvek (például a fizetés és a természetbeli produktivitás a rövid időtartamban ellentétesen alakul, míg hosszú távon ugyanabban az irányban halad) de az addíciós hipotézis, egyfajta algebrikus totalizálás szellemében, csökkenteni tudta ezeket a léptékbeli ellentéteket. A gazdasági elemzés, csakúgy mint a történelem, amely egyébként ezen a téren minden módszerét az előbbtől kölcsönözte, egy olyan folyamat végén remélte elérni a totalitást, amelyik első szakasza a részelemekre bontás, a második pedig egymásba illeszkedő vizsgálati léptékek kombinációjából állt.

Az irrealizmus vádja és az alkalmazott statisztikai eljárások mechanikájának bírálata a rendelkezésre álló eszközkészlet gyökeres megújítását eredményezte az időbeli sorozatok elemzésében. Ezek lényege a kutatási menet megfordítása annak érdekében, hogy egységes magyarázati módszereket és egymással párhuzamos felbontási technikákat hozzanak működésbe, amelyek nem posztulálnak a priori időbeli struktúráldási sémákat. Éppen ellenkezőleg, arra törekednek, hogy a sorozatból kiemelve periodicitásuk szerint klasszifikálják a különböző véletlenszerű eseményláncokat és megállapítsák az idő folyamában tőlük függő jelenségeket.²³ Bár ezeknek a módszereknek semmiféle rendszerezett figyelmet nem tulajdonítottak, mégis fontos következményeik vannak a megfigyelés időbeli léptékének helyzetére nézve. Az idő történelmi fogalmának gazdagítását szolgáló komoly tanulmányra várva, e helyen csak néhány elemi, jelen gondolatmenetünket szolgáló megjegyzésre szorítkozunk. Kiindulópontként a Dow Jones-indexet fogjuk használni. Ez a tőzsdemutató „egy véletlenszerű” séta, „a *random walk*” típusú utat ír le már egy évszázada. A véletlenszerű sétának több olyan matematikai sajátossága van, amelyek leírják időbeli viselkedésének jellemzőit: biztosra vehetők a sorozat visszatérései a kiindulóponthoz; a két visszatérés közötti intervallumnak nincs átlagos értéke, vagyis a mozgásnak nincs egy kitüntetett ciklusa; egy nulla valószínűségű véletlenszerű menetnek nincs tendenciája (a horizontális körül oszcillál), de fluktuációinak amplitúdója az idővel növekszik. Végül – és ez az a jellemvonás, amit itt kiemelünk – „mindezek a tulajdonságok nem kötődnek egyetlen kitüntetett

periódushoz. Bármilyen léptéket választunk a vizsgálathoz, ugyanúgy megtaláljuk őket. A véletlenszerű séta tulajdonságai tehát változatlanok a vizsgálatban használt léptékekhez és az időbeli támpontokhoz viszonyítva”²⁴. Az időbeli léptékhez viszonyított állandóságnak több következménye is van: a jövőt vizsgáló közgazdász számára az, hogy egy előrejelzés csak esetleges lehet, a múlt felé forduló történész számára az, hogy a sorozat elemzése hiányában csak leírást vagy ad hoc jellegű értelmezést lehet adni. Mindenki számára pedig azzal a tanulssággal szolgál, hogy felesleges egy belső és totalizáló oksági rendszert keresnünk a széria teljességének számbavételéhez. Ez utóbbi ugyanis független állapotok sorozata.

Fordítsuk meg a modellt. A művelet, legalábbis a gazdaságtanban, nemcsak egyszerű iskolai hipotézis: más mennyiségekkel együtt, a tőke volumene, a termelés állapota vagy az állások száma is minden pillanatban módosul előzetes gazdasági állapotoktól függő be- és kiáramlások következtében. Ebben az esetben, ellentétben az előző mintával, egy kronologikus sorozatban a kitüntetett ciklusok (például spektrálanalízissel) bizonyított léte feltételezi egyrészt – a megismerés szempontjából – egy oksági magyarázati rendszer kidolgozásának lehetőségét, másrészt a sorozat meghatározóinak szempontjából az időbeli támpontok és az adoptált kronologikus lépték fontosságát. Abban a hipotézisben, ahol minél hosszabb és hosszabb sorozatokat állíthatunk fel, különösen a vizsgálati periódus meghosszabbítása jár két hatással. Az első a spektrálanalízissel elkülönített ciklusok hosszának megváltozása, vagyis a krónika abszolút periodicitásának hiánya: a periodicitás (és így a vele összefüggésbe hozható okok rendszere) a tanulmányozott időbeli szekvencia hosszától függ. A krónika ezen abszolút aperiodicitása a folyamatban azt jelenti, hogy itt a változók nagyon hosszú lejárátú jelenségektől függenek, vagy pedig nagyon régi véletlenszerű dolgoktól, melyek listáját egészen a világ kezdetéig lehetne visszavezetni. Így egyfelől egy időben lejátszódó gazdasági folyamat nem elemezhető függetlenül a múltjától, másfelől egy krónika jelen állapota nem foglalja magában minden pillanatban a teljes múltját: a rövid sorozatok érzéketlenek a hosszú időtartam hatásaira.²⁵ A rövid és a nagyon hosszú emlékezetű sorozatok megkülönböztetésére léteznek technikák. De ezek nem tudják sem azok pontos dimenzióit, sem azoknak a régi megrázkódtatásoknak a teljes listáját meghatározni, amelyek hatása minden pillanatban a múltból a jövő felé áramlik. A kronologikus sorozatok legújabb elemzési módszerei, amellet, hogy a vizsgálat minden szintjén szükségesnek ítélik a magyarázat újrakomponálását, egy újabb dimenzióval bővülnek: beismerik annak lehetetlenségét, hogy bármely magyarázat valaha is elérje a valóságot és teljesen visszaadja annak összetettségét.

A léptékről a történelemben

Lezárásképpen a történészmasterség gyakorlatába a következő imént vizsgált szempontok átültetését javaslom:

1) Lucien Febvre gyakran idézett megfogalmazásának, miszerint „a történelem saját idejének gyermeke” (*„l’histoire est fille de son temps”*) lehet egy gyengébb jelentést tulajdonítani: nem beszélhetünk a múltból öröklött dokumentumjellegű források evidenciájáról, a történészi kutatás a jelen kérdései alapján ábrázolja a múlt tárgyait. Érdelesebb azonban mindezt erőteljesebben érteni: a múlt nem marad meg, hanem egy állandóan újakezdődő rekonstrukció tárgyát képezi. A történettudomány nem tételezheti fel, hogy egyszerre képes felvetni a problémákat és ábrázolni a múltbeli tárgyakat is: mindkettőt együttesen konstruálja.

2) A modell (vagyis a világ történeti felfoghatósága) és a modellalkotás (vagyis a történeti kutatás folyamata) nem választhatók el egymástól. A modell nem egy fogalomalkotási folyamat eredménye elsősorban. Ő maga folyamat, ami úgy ölt testet,

hogy egy kezdeti tudást, kérdéseket, dokumentumokat konstruált tárgyá alakít át. A modell saját menetében találja meg a belőle következő állítások érvényességének ellenőrzéséhez szükséges (csak a történész mesterségre vagy másra is jellemző) eljárásokat és eszközöket. Minden modell egy redukció, amely az adott tárgynak csak néhány dimenzióját tükrözi. Ez utóbbiak száma azonban nem lehatárolt, és minden redukció újabbakat von maga után: a kutatás vég nélküli dinamika.

3) Ebben a folyamatban egy adott lépték kiválasztásának az a következménye, hogy módosítja a tárgyak alakzatát és organizációját. Azonban egyik léptéknek sincs kiváltságos helyzete. A makrojelenségek nem kevésbé, a mikrojelenségek nem jobban valóságosak (vagy fordítva): nincs közöttük hierarchia. A különböző léptékű reprezentációk nem a mögöttük rejlő valóság kivetítései. „Mögöttük nincs más, csak újabb »látvány« ... A valóság közöttük, illetve rajtuk helyezkedik el.”²⁶ Így a vizsgálati léptékek ellenőrzött megsokszorozása képes újabb ismeretekhez juttatni bennünket, ha eleve feltételezzük a valóság összetettségét (a társadalmi dinamikának többféle elve van, és különféle oksági összefüggések szerint lehet értelmezni) és elérhetetlenségét (a végső szó sohasem adott, és a modellkészítést mindig újra kell kezdeni).

4) Az általánosítás kérdését nem annyira reprezentativitás, mint inkább érvényességi kör értelemben kell felvetni. Az általánosítás folyamata nem azt jelenti, hogy a totalitást összeadással vagy megsokszorozással érjük el. A történettudományban egy elérhetetlen teljességnek a keresése (ami a pozitivista történetírástól öröklődött) vagy a reprezentativitás gyakorta lehetetlen lemérése (amit a társadalomtudományok statisztikai modelljétől kölcsönöztek) nem a legjobb módja az általánosítás kérdése feltevésének (és minden bizonnyal még kevésbé a megoldásának). Mint minden társadalomtudomány, a történelem is a rá jellemző nézőpontból és a tudomány minden magyarázati eszközének az igénybevételével arra törekszik, hogy megállapítsa a társadalmi működés általános elveit, mindig egy adott léptékben. Ez utóbbi azonban nemcsak a tárgy konfigurációját, hanem az elemzés határait is meghatározza (mert minden bizonnyal hiábavaló azt gondolnunk, hogy a helyi érdekek kombinációinak tanulmányozása elegendő az állam kiépülésének megértéséhez).

5) Elképzelhető, hogy annak a kérdésnek, vajon a választott vizsgálati lépték függvényében melyik érvényességi körben helyezkedhet el a magyarázat, csak gyakorlati megoldása létezik. Ha van bizonyos problematikák kifejtéséhez és bizonyos hipotézisek ellenőrzéséhez a többenél megfelelőbb lépték, meg kell próbálni megállapítani – olyan következetesen, amennyire csak lehet – minden külön téma esetében, hogy a választott terület léptékváltoztatásai milyen következménnyel járnak a magyarázat tartalmára nézve. Azoknak a küszöböknek az empirikus meghatározása helyett, amelyek a célzott valóság különböző megértésmintáit, illetve képeit szolgáltató vizsgálati szinteket választják el, többet várhatunk a korrespondenciális szabályok megállapításától (vagy egyszerűen az asszociációs tipológiáktól) a hipotézisek és az elemzési léptékek között. Az elemzés során alkalmazott redukció hatással van a létrejövő tudásra. E hatás felmérése gyakorlati tudományt tételez fel.

6) Egy adott léptékben végzett elemzés következtetéseit nem lehet szembeállítani egy másik léptékben végzett munka eredményeivel. Nem is összesíthetők, csak úgy, ha figyelembe vesszük azokat az eltérő szinteket, amelyeken megállapították őket. Az Isten nem teremti újra a világot minden nap, míg a történészek, bizonyos módon, igen. Egy szintézist írni például az egyedi, már létező tanulmányokhoz képest azt jelenti, hogy megváltoztatjuk a léptéket, vagyis a tárgyat és a problematikát. Hacsak nem veszünk részt egy valószínűtlen, predeterminált összesítő tervben (ami meghatározná a munka léptékét), a történeti kutatást mindig újra kell kezdeni. Ebből következik, hogy a közönséges pozitivista vélekedéssel szemben, az összehasonlíthatóság és az összesít-

hetőség kérdései a történelemben kétséget kizáróan jobban érintik az elemzési módszereket és eljárásokat, mint az eredményeket. Ez azonban talán a tudományos munka egyik meghatározásának a része.

Fordította: Czoch Gábor

Jegyzetek

1. Ez a szöveg A jelenkori és történeti antropológia (Párizs és Marseille, 1992) című konferencián hangzott el először. Köszönetet mondok Jacques Revelnek, aki hozzájárult ehhez a részleges, előzetes közléshez.
2. Erről a szellemi háttérrel és az általa kiváltott reakciókról lásd: Histoire et sciences sociales. Un tournant critique? Annales ESC, 1988. 291–293.; Tentons l'expérience. Annales ESC, 1989. 1317–1323.; Lepetit, B.–Revel, J.: L'expérimentation contre l'arbitraire. Annales ESC, 1992. 261–265.
3. Febvre, L.: Vivre l'histoire. Propos d'initiation, Combats pour l'histoire. Paris, 1953. 19–20.
4. Guesnerie, R.: Microéconomie et macroéconomie, és Boltanski, L.: Micro-analyse et macro-analyse en sociologie. In: Problèmes et objet de la recherche en sciences sociales. Journées des 5, 6, 12 et 13 juin 1987 organisées par l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.; Bromberger, C.: Du grand au petit. Variations des échelles et des objets d'analyse dans l'histoire récente de l'ethnologie de la France. In: Chiva, I.–Jeggle, U. (eds.): Ethnologies en miroir. La France et les pays de langue allemande. Paris, 1987. 67–94.
5. Az idézet Braudel, F.: La longue durée c. cikkéből való. Annales 1958. no. 4. (magyarul: Századok 106. 1972. 4–5. sz. A mi fordításunk eltér a Századokban megjelenttől. A ford.).
6. A társadalmi kategóriákról lásd: Perrot, J.-C.: Caen au XVIIIe siècle. Genèse d'une ville moderne. Paris, 1975. A kronologikus sorozatokról lásd: Grenier, J.-Y.: Questions sur l'histoire économique: les sociétés préindustrielles et leurs rythmes. Revue de Synthèse, 1984. 451–481. A tér felosztásáról lásd: Lepetit, B.: Deux siècles de croissance régionale en France: regard sur l'historiographie. In: Bergeron, L. (ed.): La croissance régionale dans l'Europe méditerranéenne, XVIII–XXe siècles. Paris, 1992. 21–42.
7. A csoport első programadó szövegeinek referenciáit lásd: Revel, J.: L'histoire au ras du sol. In: Levi, G.: Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle. Paris, 1992. I–XXIII.
8. Le Play, F.: La méthode sociale. Ismerteti Savoye, A.: Abrégé des Ouvriers européens. Paris, 1989.
9. A következő bekezdések az alábbi szövegeken alapulnak: Geertz, C.: Local Knowledge. Further Essays in Interpretative Anthropology. New York, 1983.; Darnton, R.: The Great Cat Massacre. New York, 1984.; Levi, G.: I pericoli del geertzismo. Quaderni Storici, 1985. 269–277.
10. Az eredeti szövegben csak olaszul idézve. (A ford.)
11. Levi, G.: L'eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento. Torino, 1985.; Gribaudi, M.: Mondo operaio e mito operaio. Spazi e percorsi sociali a Torino nel primo novecento. Torino, 1987.; Cerutti, S.: La ville et les métiers. Naissance d'un langage corporatif (Turin, XVII–XVIIIe siècles). Paris, 1990. Másutt kísérletet tettem az ebben a bekezdésben kifejtett gondolataim alkalmazására: Lepetit, B.: Les villes dans la France moderne (1740–1840). Paris, 1988.

12. Rosental, P.-A.: Construire le macro par le micro: Fredrik Barth et la microstoria. *Anthropologie contemporaine et anthropologie historique. Colloque de l'EHESS.* Marseille, 1992 szept. 24–26. (gévelt kézirat)
13. *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, tome 5. Paris, 1755. 248. (article Échelle /Lépték/)
14. Auriac, F.–Brunet, R. (eds.): *Nouvelles Encyclopédie des Sciences et des Techniques. Espaces, jeux et enjeux.* Paris, 1986. A lépték használatáról a földrajzban lásd például: Haggett, P.: Scale components in geographical problems. In: Chorley, R.–J.–Haggett, P.: *Frontiers in Geographical Teaching.* London, 1965.; Racine, J.–B.–Raffestin, C.–Ruffy, V.: Échelle et action, contributions à une interprétation du mécanisme de l'échelle dans la pratique de la géographie. *Geographica Helvetica*, 1980. no. 5. 87–94.; Boyer, J.-C.: Échelles et acteurs. In: Collectif français de géographie sociale et urbaine. *De la géographie urbaine à la géographie sociale. Sens et non sens de l'espace.* Paris, 1984. 81–86.
15. A következő idézetek az alábbi művekből valók: Brunet, R.: *La carte, mode d'emploi.* Paris–Montpellier, 1987. (idézve: MO) és Brunet, R. (ed.): *Géographie Universelle*, tome I. Paris, 1990. (idézve: GU)
16. E ponton P. Boudon gondolatait követem: Boudon, P.: Une architecture mesurée. *Critique*, Janvier–février, 1987. 121–133. és Boudon, P. (ed.): *De l'architecture à l'épistémologie. La question de l'échelle.* Paris, 1991.
17. Viollet-Le-Duc, E.: *Dictionnaire de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, tome 5. Paris, 1861. 143–153 (article Échelle /Lépték/) és tome 7. Paris, 1864. 532–561. (article Proportion /Arány/)
18. Levi-Strauss, C.: *La pensée sauvage.* Paris, 1962. (lásd az első fejezetet: La science du concret)
19. Mandelbrot, B.: *Les objet fractals.* Paris, 1984. Második, átdolgozott kiadás. (Lásd a második fejezetet [Combien mesure la côte de la Bretagne?] és az idézeteket a 25. és a 32. oldalon)
20. *Evolution agraire et croissance démographique.* Publié par Fauve-Chamoux A. Liège, 1987.
21. Tricart, J.: La géomorphologie et la notion d'échelle. In: *Revue de géomorphologie dynamique*, 1952. 213–218.; Cailleux, A.–Tricart, J.: Le problème de la classification des faits géomorphologiques. *Annales de Géographie*, 1956. 162–186.; Tricart, J.: *Principes et méthodes de la géomorphologie.* Paris, 1965.
22. Guitton, H.: *Statistique et économétrie.* Paris, 1959.
23. Grenier, J.-Y. (ed.): *Séries temporelles. Histoire et Mesure*, 1991 no. 1–2. E munka hatásos bevezetőt jelent történészeknek.
24. Zajdenweber, D.: *Chronique d'un randonneur centenaire: le Dow Jones.* *Histoire et Mesure*, 1991. no. 1–2. 121–136 (idézet: 132–133).
25. Zajdenweber, D.: *Hasard et prévision.* Paris, 1976. (idézet: 86.)
26. Merleau-Ponty, M.: *Le visible et l'invisible.* Paris, 1964. (munkajegyzet 1960 jan. 20. 279–281., idézet: 280.)

Bernard Lepetit

1979 és 1984 között a Paris 1. egyetem, majd 1984-től a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) tanára. Az újkori francia városrendszer kialakulásának szentelt nagydoktori értekezését (*Les villes dans la France moderne (1740–1840)*, Paris, Ed. Albin Michel, 1988; angol fordításban Cambridge, Cambridge U.P., 1994.) szemléletbeli és módszertani újításai miatt az utóbbi évek legkiemelkedőbb munkái között tartja számon a nemzetközi történetírás. Nem egyetlen város, hanem az egész francia városhálózat átrendeződését kívánta leírni az ipari korszak kezdetén. A levéltári anyagok klasszikus, aprólékos feldolgozása helyett városokra vonatkozó adatait egymás után több módszer és modell tükrében úgy vizsgálta, mint ahogy az optikát állítjuk, hogy végül a lehető legélesebb kép keletkezzen. 1990-től az *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, szerkesztőségi titkára. 1992-től az EHESS történettudományi kutatóközpontjának vezetője, emellett ugyanott a városok interdiszciplináris tanulmányozására létrehozott kutatóprogram és a hasonló jellegű doktori képzés irányítója. Jean-Claude Perrot-val újraindítja az Henri Berr által 1920-ban alapított híres *L'Évolution de l'humanité* (Albin Michel) sorozatot. A történeti táj, a tér szerveződésének tanulmányozása és a várostörténet mellett érdeklődése az 1980-as évek végétől egyre inkább a történetírás elméleti és módszertani kérdései felé fordult. A történettudomány, különösen a társadalomtörténet megújítását célul tűző francia kutatások egyik szervezője és központi alakja; szerkesztésében olyan nemzetközi visszhangot kiváltó kollektív munkák jelentek meg, mint a *Temporalités Urbaines* (Denise Pumain-nel, Paris, L'Harmattan, 1993) és a *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale* (Paris, Ed. Albin Michel, 1995). A budapesti Atelier, Francia–Magyar Társadalomtudományi Műhely meghívásában többször járt Magyarországon, közös magyar–francia kutatási programokat tervezett, és részt vett magyar hallgatók doktori munkájának irányításában. Bernard Lepetit 48 évesen, ez év márciusában autóbaleset áldozata lett.

Egyéb könyvei:

Chemins de terres et voies d'eau. Réseaux de transport et organisation de l'espace en France, 1740–1840. Paris, Ed. EHESS, 1984.

La ville et l'innovation en Europe, 14e–19e. siècles (Jochen Hooekkal közösen). Paris, Ed. EHESS, 1987.

Atlas de la Révolution Française 1. Routes et communications (Guy Arbellot és Jacques Bertrand-nal közösen). Paris, Ed. EHESS, 1987.

Storia e Città (Carlo Olmoval közösen). Torino, Einaudi, 1994.

Magyar nyelven megjelent tanulmánya:

Javaslatok az interdiszciplinaritás szűkített értelmezéséhez. AETAS, 1992. 3. sz. 98–105.

Az emberiségnek szembe kell néznie saját embertelenségével

Beszélgetés Deák Istvánnal

Deák István a Columbia University történelem tanszékének tanára, a Közép-Kelet-Európa Intézet igazgatója volt több éven át. Eddig megjelent három legfontosabb munkája: Weimar Germany's Left-wing Intellectuals: A Political History of the Weltbühne and Its Circle; The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849; Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918. 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjai sorába választotta. Székfoglalóját 1994 májusában mondta el Ellenállás, kollaboráció, megtorlás (Gondolatok a második világháború néhány kérdéséhez Európában) címmel.

Kérem, sorolja fel történelmi pályájának meghatározó állomásait: iskoláit, tanár-egyenlőit, intézményeit!

Rendkívül fontos volt életemben az a nyolc év, amit a ciszterci rend budai Szent Imre Gimnáziumában töltöttem 1936-tól 1944-ig. Osztályfőnökünk, szerencsémre, történész volt, Pataki Vidor, aki egri lévén az egri vár történetét kutatta. Munkái mutatják, milyen alapos tudással rendelkezett a diplomatika, a középkortörténet területén. Ő tudta, hogy én történész akarok lenni, ezért velem külön is nagyon sokat foglalkozott, feltétlenül igen nagy befolyást gyakorolt rám. De más kiváló tanárokat is említhetnék, például Rajeczky Benjámin zene- és énektanárt vagy Brisits Frigyes irodalmárt. 1944-ben érettségiztünk a háború, óvóhely viszonyai között. Azután munkaszolgálatos lettem, majd 1945-től a megélhetésért dolgoznom kellett, ezért – bár beiratkoztam az egyetemre történelem-földrajz szakra, vizsgáztam Kosáry Domokosnál, Hajnal Istvánnál, Pais Dezsőnél, nagyon keveset jártam oda. Akkoriban egy antikvár könyvkereskedőnél dolgoztam, tulajdonképpen ott többet tanultam. 1948-ban Párizsba mentem, de az önfenntartás érdekében dolgoznom kellett ott is, majd végre egy évre beiratkozhattam a Sorbonne-ra, de az ottani viszonyok akkor igen silányak voltak: egy-egy kurzust 500–600 hallgató is felvett, még a negyede sem fért be a terembe, a tanárok pedig húszéves előadásjegyzeteiket adták elő. Akkoriban középkorral foglalkoztam, de pénzgondok miatt ismét csak dolgoznom kellett. 1951-ben kaptam állást a Szabad Európa Rádiónál Münchenben, ott is jártam egy keveset az amerikai Maryland Egyetemre. 1955-ben azonban szüleimet miattam Budapestről kiutasították és rendőri felügyelet alá helyezték, nővérem pedig elveszítette állását. Ezután kivándoroltam Amerikába, s igazán csak ekkor tanulhattam. New Yorkban 1956 szeptemberében graduate diák lehettem a Columbia Universityn, azóta lényegében ott vagyok, mindig is azt mondtam, hogy én nem amerikai vagyok, hanem „columbiás”, a Columbia egyetemnek a polgára. A Columbia történelem tanszékét akkoriban a legjobb amerikai történelmi tanszékként tartották számon. Az első két évben még dolgoznom kellett, 1959-ben kaptam az első ösztöndíjat, 1958-ban megszereztem a Master's fokozatot, majd 1964-ben a Phd-t.

Ekkor már újkori történettel foglalkoztam, doktori dolgozatom témavezetője Fritz Stern volt, aki a német történelem világszerte ismert kutatója. A Master's fokozat témája még a magyar nyilaskeresztes mozgalom volt. Én nem akartam magyar történelemmel foglalkozni, de a tanárok nagyon fellelkesültek, hogy van valaki, aki tud ma-

gyarul, s az ő ösztönzésükre kezdtem bele ebbe a témába. Ez persze egyáltalán nem volt rossz választás, hiszen akkor még éltek a nyilasok és áldozataik, így én igen sok emberrel, köztük egykori igen magas beosztású nyilasokkal is, kapcsolatba léphettem levelezés útján. Ez a téma akkoriban még teljesen feldolgozatlan volt, ennek is köszönhető, hogy a dolgozatom megjelent nyomtatásban. Eugene Weber, a californiai egyetem tanára szerkesztett egy kötetet az európai jobboldali mozgalmakról, s bevette az én írásomat is. A doktori disszertációm témája viszont a weimari köztársaság egyik baloldali intellektüeljét, Karl von Ossietzkyt vizsgálta. Ennek kibővített változataként jelent meg első könyvem a California University Press kiadásában 1969-ben. Az egyetem elvégzése után elég könnyen el lehetett helyezkedni a szputnyik láznak köszönhetően, csak úgy dőlt a pénz az egyetemekre. Azok pedig különösen nagy súlyt helyeztek a szovjet blokkal kapcsolatos területekre, hiszen a Szovjetunió jelentette a fő problémát. Ez kedvező volt számomra, de ugyanakkor azt is jelentette, hogy ismét csak „kelet-europaizáltak” engem, erre volt szükség, ezzel kellett foglalkozni. Már 1961-ben tanítottam egy esti egyetemen, majd 1962-ben a Smith College nevű kiváló női kollégiumban, 1963-ban hívtak vissza a Columbiára, ahol bekapcsolódtam az egyetem Közép-Kelet-Európa Intézetének munkájába, amelynek 1967-ben igazgatója lettem. Az első világháború ideje alatt a Columbián volt az Oroszországgal és a közép-kelet-európai térséggel kapcsolatos kutatások központja. Amikor Wilson Párizsba ment, több professzor is vele utazott, akik ellátták őt megfelelő információkkal például a nemzeti-ségi helyzetre vonatkozóan is. A két világháború után ez az érdeklődés ismét csak el lanyhult. Az új robbanást az első szovjet szputnyik fellövése jelentette 1958-ban. Akkoriban a Columbián már működött egy Orosz Intézet, vezetője Henry Roberts volt, akit a világháború idején mint OSS ügynököt (Office of Strategic Services, a CIA elődje, akkoriban igen baloldali érzelmű szervezet) ledobtak ejtőernyővel Romániába. Ő kezdeményezte, hogy egy Közép-Kelet-Európa Intézet váljon ki az Orosz Intézetből. Ez az intézet azonban csak egy laza keretben fogja össze mindazokat, akik az egyetemen az adott témakörben végeznek kutatásokat. Én magam is több intézetnek vagyok tagja. Nincs közös kutatási programja, de régebben voltak bizonyos célprogramok, például az 1956-os magyar menekültekkel készült interjúsorozat, melynek anyaga most itt található Budapesten, a Litván György vezette 56-os Intézetben. A Közép-Kelet-Európa Intézetnek van egy levéltára, sok emigráns ott helyezte el önéletrajzát, a könyvtárnak legalább százezer kötetnyi magyar gyűjteménye van a Károli-féle bibliáig visszamenőleg, mivel egy kongresszusi határozat itt jelölte ki a magyar könyvek egyik bázis gyűjtőhelyét. Ott talán még ma is jobban lehet kutatni a magyar történelmet, mint itt, Magyarországon, mivel itt kevésbé gazdag a szomszédos népek anyaga. Jelenleg az intézet eléggé összezsugorodott, nincs pénz rá, Kelet-Európa története most kevésbé érdekli a közvéleményt. Ennek oka az, hogy általában az egyes régiók történelme kevésbé érdekes számukra, mint a most divatos feminista történelem, a homoszexuálisok története, az afroamerikai történelem – ezekre persze szükség van, de ezzel sok esetben vissza is élnek.

Kutatásainak tekintélyes részét a Habsburg Birodalom 19. századi történetének szentelte. A Habsburg-tisztikarról írott cikkében úgy fogalmaz, mindebből tanulságok fogalmazhatók meg, míg a térség 1918 utáni történelme csak arra világíthat rá, mit kellene elkerülni. Melyek ezek a tanulságok és elkerülendő dolgok?

A monarchia történetéből levonhatók bizonyos konzekvenciák: létezett egy nagy terület, melyet összefogott egy nemzetek feletti rendszer, amelynek létérdeke volt a nemzeti érdekek elleni küzdelem. Ez a rendszer 1918-ig működött, egészen addig az 1848–49-es forradalmat kivéve nem került sor véres összeapásokra a különböző

nemzetiségek között. Sőt a különböző népek kulturálisan, gazdaságilag nagyon sokat profitáltak, hiszen valójában Bécsen keresztül tanulták meg a modernizációt. A nagy törés 1867-ben következett be, amikor kettéosztották a birodalmat, és a magyar állam az új mentalitást, a nemzetállami eszményt vitte be a birodalmi politikába. Ez éppen ellenkezője volt annak, amire a Habsburg Birodalom épült. A kiegyezés értékelésénél kétféle lehetséges felfogás létezik. Ezek egyike az, amelyet Hanák Péter is képvisel, mely szerint a kiegyezés minden hátránya mellett is szükséges volt, enélkül nem maradt volna fenn a Monarchia. S ez valószínűleg igaz is. Ötven évvel meghosszabbította létét, ezalatt a népek felkészülhettek az önállóságra. A másik vélemény ugyanakkor azt vallja, hogy a kiegyezés a birodalom felbomlásának csíráját jelentette. 1867 törés, hiszen a magyaroknak engedményt tettek, amelyet nem tettek meg a többi nép vonatkozásában. A föderalizálásra egyébként nemigen volt lehetőség, s nem is oldotta volna meg a problémát, mivel a népek keverten éltek, itt egy magyar család, a szomszédban már egy szlovák, épp ez volt a szép a monarchiában. A 20. század a kiutasítással, a genocídiummal, az etnikai tisztogatással „megoldotta” a problémát, de ezeket az eszközöket a 19. században még nem lehetett alkalmazni. Most még az utolsó kis Bosznia is meg fog szűnni, ahol még együtt éltek a különböző nemzetiségű emberek. A monarchia átszervezésére a legjobb javaslat az osztrák szociáldemokrata Karl Renneré volt, de az ismét csak azt kívánta volna, hogy az emberek jobbak legyenek, mint amilyenek valójában, s elképzeléseinek a nemzeti középosztályi intelligencia, a vezető elit érdekei is ellentmondtak.

1918 után nem nagyon találunk ebben a térségben vonzó rendszert. A csehszlovák államberendezkedés volt a legdemokratikusabb, de az meg egy hazugságra, a csehszlovák nemzetállam létezésének hazugságára épült. A Habsburg-monarchia legalább nem hazudott, az 1918 utáni nemzetállamok mind hazudtak, beleértve a Horthy-korszak Magyarországot is. Az 1918 utáni jellemzők felsorolása igen lehangozó képet fest: a közép-európaiak nem tudnak együttműködni, állandóan versengenek a nagyhatalmak kegyéért, nyugodtan hátba döfik egymást nevetségesen kicsiny területért. A nacionalizmus időszakán – úgy tűnik – ezeknek a népeknek is át kellett menni, hiszen a Habsburgok mindent megpróbáltak, jó néhány alkotmányos kísérletet tettek 1848 után, végül ebben a szükséges rosszban egyeztek meg. A modern középosztály kialakulása itt együtt járt a nacionalizmussal. Mindaddig, amíg ez az osztály nem nyugszik, nem állapodik meg teljesen, míg nem válik jó értelemben vett konzervatívvá, mint például – ha igaz – a holland középosztály, ennek nagy negatívumai vannak. De valamikor ez a régió is eljut majd oda, ahova Nyugat-Európa. Persze ott is nagy a bizonytalanság az integrációt illetően. Ha ez jól fog működni, s nem lesz ellenséges Nyugat-Európa Kelet-Európával szemben – mint ahogy eléggé ellenséges –, akkor Kelet-Európa is lassan átveszi ezt a mentalitást. Ha Nyugat-Európában a nacionalisták, a szélső bal- vagy jobboldal jut hatalomra – aminek megvan a lehetősége –, akkor itt ugyanaz a reménytelen helyzet folytatódik.

Az elmúlt években a New York Review of Books-ban jelentek meg a Holocaust történetét elemző írásai. Ahogy ezek egyikében kijelenti: „az emberiségnek szembe kell néznie saját embertelenségével”. Felteszi a kérdést: „miért történt”, s mint írja, nincs egyértelmű válasz. Másutt ennek kapcsán saját lelkiállapotát a „reménytelenség” fogalmával jellemzi, mondván, ugyanazok az elhárító reflexek lépnek működésbe napjaink társadalmában az etnikai tisztogatások láttán, mint a Holocaust idején. Milyen történeti, társadalmiléletani problémák foglalkoztatják Önt e területen?

A legfontosabb számomra mindenekelőtt valóban az a gondolat, hogy az emberiségnek szembe kell néznie saját embertelenségével. Az elmúlt napokban Prágában

jártam, a Magyar Intézet szervezésében előadást tartottam a második világháború ideji kollaborálásról, ellenállásról, megtorlásról. Igencsak meglepett, hogy a csehek közül milyen sokan beszélnek nyíltan azokról az embertelenségekről, melyeket 1945-ben elkövettek, arról, hogy a második világháború idején sokkal inkább kollaboráltak a németekkel, mint ahogy ezt a hivatalos cseh történetírás bevallja, hogy a zsidók deportálása ellen semmit sem tettek, ahogy a magyarok sem, s hogy a deportálásban a cseh rendőrség ugyanúgy közreműködött, mint a magyar csendőrség, bár nem annyira brutálisan. Végül, hogy 1945-ben a magyarok és németek ellen milyen botrányos cselekedeteket követtek el. A németeknek megkülönböztető jelet kellett viselniük, ezrével haltak meg a csehországi koncentrációs táborokban. Ezt Vaclav Havel elismerte, de nagyon szidják is érte, s a kormány nem hajlandó példáját követni.

Magyarországon is hasonló tettekkel kell szembenézni, még akkor is így van ez, ha a rendszerváltás utáni években kezdték ezeket ismét csak elhallgatni. Mindig beszélni kell arról, hogy mi és hogyan történt, s hogyan lehetne azt a jövőben elkerülni. Mostani kutatási tervem a történelem és erkölcs viszonyát érinti – a második világháború után a különböző európai országokban történt megtorlásokra koncentrál, s hogy az ezután következő két generáció hogyan emlékszik vissza azokra: Elegendő volt-e a megtorlás, túl sok volt-e, mi történt, hogyan használták azt fel a különböző pártok és kormányok? Helyes volt-e például a háborús bűnösöknek oly hamar megbocsátani? A szövetségesek megbocsátottak a németeknek, hiszen Nyugat-Németország szövetséges állam volt. Magyarországon megbocsátottak a kisnyilasoknak, mivel több kommunista-ra volt szükség. Ausztriában megbocsátottak a nácioknak, mert a szociáldemokrata és a keresztény pártnak több tag kellett. Ez súlyos erkölcsi dilemma elé állítja a történészt is. Akit 1945-ben elfogtak, azt gyakran kivégezték. Az, akit fél évvel később ugyanazon bűnért életfogytiglanra ítélték, egy év múlva kiszabadult. Örök probléma az, hogy meddig kell elmenni a büntetésben, mennyire visszamenőleg. Ebben a témában szeretnék valamikor évek múlva monográfiát írni, most egy évig ezen a témán dolgozom Bécsben is az Institut für die Wissenschaften vom Menschen intézet keretei között.

Az elmúlt évben nagy visszhangot kiváltó cikket jelentetett meg „Misjudgment at Nuremberg” címmel a második világháború után a náci háborús bűnöket vizsgáló nürnbergi nemzetközi bíróság tevékenységéről. Melyek voltak ennek a vitának a legfontosabb tanulságai?

Nem vagyok teljesen biztos, hogy a vitában tényleg nekem van igazam. Mindekelőtt vitát akartam kelteni, s az sikerült is. Több ponton jogosan bíráltak. A célom a következő volt: Most alakult egy nemzetközi bíróság a jugoszláv háborús bűnök kivizsgálására és a bűnösök megbüntetésére. Ezzel kapcsolatban fel akartam eleveníteni a nürnbergi bíróság esetét. Abban igazam volt, hogy ez a bíróság keveset fog tenni, mert nem lehet egyszerre végsőkéig elmenni a bűnösökkel való tárgyalásokban, ugyanakkor azt hinni, hogy meg lehet őket büntetni. Igyekeztem a nürnbergi per pozitívumait és negatívumait kimutatni, talán egy kicsit túlságosan elbillent a mérleg a negatív oldal felé. Azóta más cikkeimben némileg visszakoztam. A pozitívumokhoz tartozik mindekelőtt az, hogy egyáltalán sor került egy ilyen perre. De a probléma az volt, hogy csak egy legyőzött államban lehet valakit megbüntetni, a győztesben nem – hiszen például az amerikaiak vietnami vérengzéséért összesen egy hadnagyot csuktak le, azt is csak rövid időre. Azonkívül a másik, általam felvetett probléma az volt, hogy néhány embert olyan tettekért ítélték el, amelyeket egy mai bíróság nem ítélné el, például olyan bűvárhajó parancsnokokat, akik minden figyelmeztetés nélkül elsüllyesztettek hajókat. Vitatható az is, hogy Julius Steichert, a Stürmer című lap főszerkesztőjét he-

lyes volt-e felakasztani, amikor ma több demokráciában még csak perbe sem foghatnák, hiszen egy másik nép vagy faj elleni uszítás nem számít bűncselekménynek sem Amerikában, sem Kanadában. Igaz, Németországban, Ausztriában vagy Magyarországon ma is börtönbe zárnák. Ugyanakkor vallom, hogy az ítékezés szükséges volt, de megvalósult formájában a győztesek bíralták el a legyőzöttek ügyeit. Talán inkább német törvények alapján kellett volna elítélni őket, akkor nem kellett volna megalkotni néhány addig nem létezett bűncselekményt, mint például a béke vagy az emberiség ellen elkövetett bűntetteket. A német törvények szerint a gyilkosság büntetendő, a náciak pedig gyilkosok voltak. Ennek alapján még több náci is el lehetett volna ítélni. A vitapartnereim felvetették, hogy a nürnbergi per óta számos olyan nemzetközi megállapodás született, melyek elképzelhetetlenek lettek volna a per nélkül, s amelyek mégiscsak közelebb hoznak bennünket a „világkormány” megvalósulásához. Kifejtették, hogy az ítélezést nem lehetett volna német bíróságra hagyni, mert nem lehetett volna bennük megbízni. Az is vita tárgya volt, hogy el lehet-e valakit ítélni, aki ugyanazon bűnököt követi el, mint a bíró nemzetéhez tartozók. Ezért nem kellett volna – véleményem szerint – erőltetni a háborús bűnök fogalmát, amelyekben mások is bűnösök voltak, hanem a tömeggyilkosságot, a népirtást kellett volna a legfontosabbnak tartani. Persze a nürnbergi per ellen az az egyik legfőbb ellenérv, hogy ott ültek a szovjetek, akik olyan bűnököt követtek el, mint a németek, sőt még olyanabbakat is. De Sztálinék legalább egyet nem csináltak: nem próbáltak egy népet az utolsó szálág kiirtani.

A Habsburg katonatiszti karról szóló könyv bevezetőjében finom iróniával szól arról, hogy „makacsul ellenállt” olyan „kifinomult dolgoknak”, mint például a klaszterelemzés, s ehelyett inkább történeteket, anekdotákat közölt. Az is megfigyelhető, hogy mindkét Magyarországon megjelent könyvének stílusa igen olvasmányos, mintegy átmenetet képvisel a szigorú értelemben vett tudományos értekezés és az ismeretterjesztés műfaja között. Mennyire tudatos ez a törekvés?

Az említett könyv írásakor vonzott és érdekelt a szociológiai történetírás, de igazán nem mertem túlságosan belemenni, mivel egyrészt nem értek hozzá, nem vagyok matematikus, s azt hiszem, a legtöbb esetben egyébként is felesleges erőfeszítésnek bizonyult, s már nem is divatos. Komputeradat tömkelegből jónéhány alkalommal túlságosan egyszerű dolgok derültek ki, ahogy például egy francia történészcsoporthoz évekig dolgozott azon, hogy kiderítsék, kik mentek matrónak a 18. században Franciaországban. S azután kiderítették, hogy a nantes-i kikötővárosból lényegesen többen kerültek a tengerre, mint a Loire menti parasztság köréből. Most meg már új divatok vannak, senki sem számol, sajnos inkább sokan a hasukra ütnek, s azt mondják: az pedig így volt. Nagyon felháborítónak és veszélyesnek tartom a posztmodern butaságokat: hogy minden szöveget szétszednek, hogy egyáltalán mindent szövegnek hívnak, hogy semmiféle értéket nem fogadnak el állandónak, s mindenről azt állítják: csak egy érdekcsoport érdekeit és vágyait tükrözi – mindez nihilizmushoz vezet. Ez a marxizmusnak egy perverz újjáéledése, miszerint minden osztályharc, minden nemek harca, fajok harca. Én a történetírást irodalomnak, művészetnek tekintem inkább, mint tudománynak, de a művészetnek is alapkötelessége, hogy igazat mondjon. Célja az, hogy szórakoztasson és oktasson, s nem az, hogy unalmas könyveket hozzon létre, amelyeket csak a szakmabeliek olvasnak. Én ezért próbálok olvasmányosan írni, ez teljesen tudatos törekvés nálam.

Az utóbbi években rendszeres munkatársa a New York Review of Books című lapnak, mely a kritikai lapok számára valamiféle „példaképnek” számít. Milyen módszerrel születik ott egy-egy átfogó kritikai írás?

1963-ban született a lap, baloldali intellektuellek hozták létre, Barbara Epstein és Robert Silvers, akik most is szerkesztik a lapot. Az esetek igen nagy többségében a szerkesztők választják ki a könyveket és a témákat, én Robert Silvers-szel állok kapcsolatban. Ahogy megkapják a tanulmányt számítógép lemezen, azonnal kinyomtatják, azután ülnek a számítógép elé és átírják. Küldenek egy új változatot, amit meg sem ismerek. Így kezdődik a „küzdelem”. Én is változtatásokat teszek, és ez így megy oda-vissza, néha hónapokig. S egyáltalán nemcsak stilisztikai módosításokat tesz Silvers, hanem például hozzáír dolgokat, néha nagyon jó dolgokat, néha tévedéseket is. Mindent ellenőriznek százszor, minden könyvet meghozatnak, a világot végigtelefonálják, hogy egy adatról megbizonyosodjanak. Éjjel kettőkor telefonálnak vagy faxot küldenek, hogy mit kellene még változtatni, akár egy vessző kedvéért is, még a nyomtatás előtt közvetlenül is. A szerzővel mindent megbeszélnek, a legapróbb változtatásokat is. Örökös alku folyik a szerző és a szerkesztő között: ezen változtatok, ezt hagyom, bár fáj a szívem érte, de helyette inkább valami mást korrigálok. Minimálisan 7–8 verzió készül el megjelenés előtt. Kemény munka, de tisztességesen megfizetik. Olyan is előfordul, hogy megrendelnek valamit, de aztán megmondják, hogy ez bizony nem úgy sikerült, ahogy azt elképzelték, s nem jelentetik meg. Ezekért az írásokért is fizetnek, bár jóval kevesebbet. Ez velem még nem történt meg, de az már igen, hogy hónapokig ültek az írásomon, azután újra elkezdtek rajta dolgozni. Egy 150 000 példányban megjelenő intellektuális lap csak úgy tartható fenn, ha nagyon jó szerkesztői vannak, amint ez Robert Silvers-ről is elmondható. Mindig ráér velem beszélni, pedig én csak az egyik szerző vagyok a sok közül. A szerkesztőséghez beérkezett leveleknél ugyanaz a helyzet. Ő összegyűjti a leveleket, átküldi nekem, s ráírja, hogy szerintem melyekre kellene válaszolnom, ezen azután megint csak elvitatkozunk. Ha valamilyen híres ember szól hozzá, vagy valamilyen nagyon érdekes téma merül fel, akkor közli, hogy arra feltétlenül válaszolni kell, s akkor kénytelen vagyok azt megtenni. De volt, amikor én választottam ki a leveleket. S a választ ugyanúgy kijavítja, abba is beleír, ahogy az a cikk esetében történik, s az efféle, általam végül elfogadott kiegészítésért is természetesen nekem kell vállalnom a felelősséget.

Köszönöm a beszélgetést!

Budapest, 1994. május 16.

Az interjút készítette: Deák Ágnes

Deák István válogatott bibliográfiája

Könyvek

Weimar Germany's Left-wing Intellectuals: A Political History of the Weltbühne and Its Circle. Berkeley, Cal.: The University of California Press, 1968.

The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849. New York and London: Columbia University Press, 1979.; németül: Die rechtmäßige Revolution. Wien-Köln: Böhlau Verlag, 1989.; magyarul: Kossuth Lajos és a magyarok. Budapest: Gondolat, 1983., 1994.

Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918. Oxford and New York: Oxford University Press, 1990.; németül: Der k. (u.) k. Offizier. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1991., 1994.; olaszul: Gli ufficiali della monarchia asburgica. Oltre il nazionalismo. Gorizia: Editrice Goriziana, 1994.; magyarul: Volt egyszer egy tisztikar. Budapest: Gondolat, 1993.

Tanulmányok

Amerikai történészek az Osztrák–Magyar Monarchiáról. *Századok*, 1967. 6. sz. 1401–1412.

Budapest and the Hungarian Revolution of 1918–1919. *The Slavonic and East European Review*, January 1968, 129–140.

The Decline and Fall of Habsburg Hungary, 1914–1918, in Ivan Völgyes, ed. Hungary in Revolution, 1918–1919. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1971. 10–30.

The Month of Defiance. Revolutionary Hungary in September 1848. *East Central Europe*, 1, 1974. 35–53.

A forradalmi Magyarország egy napja Kossuth Lajos hivatalában. *Új Írás*, 1974. április, 109–114.

The Transylvanian Question as Seen by the Hungarian National Committee of Defense, September 1848–April 1849, in The 1848 Revolution in the Romanian Principalities. New York: The Romanian Library, 1974. 1–10.

Shades of 1848: War, Revolutions, and Nationality Conflict in Austria-Hungary, 1914–1920, in Situations révolutionnaires en Europe, 1917–1922/ Revolutionary Situations in Europe, 1917–1922. Montreal: Université du Québec à Montreal, 1977. 87–101.

Destruction, Revolution or Reform: Hungary on the Eve of 1848. Louis Kossuth's Nationalism and Internationalism; Istvan Széchenyi, Miklós Wesselényi, Lajos Kossuth, and the Problem of Romanian Nationalism. *Austrian History Yearbook*, 1976–77. (XII–XIII.) 3–8., 12., 48–51., 57–58., 69–77., 87–94., 99–101.

The Social and Psychological Consequences of the Disintegration of Austria–Hungary in 1918. *Österreichische Osthefte*, 1980. (XXII.) 22–31.

Reform, Triumphant: Hungary's Self-Assertion During the Springtime of the Peoples, March-April, 1848, in Jaroslaw Pelesnki, ed., *The American and European Revolutions, 1776–1848*. University of Iowa Press, 1980. 320–361.

Guyon Richárd délvidéki hadjárata a szabadságharc utolsó heteiben egy kiadatlan hadtestnapló tükrében. *Századok*, 1981. 3. sz. 557–586.

The United States and the Communist Takeover of Hungary in the Light of New American Documents, in Nikolaus Lobkowitz and Friedrich Prinz, eds., *Schicksalsjahre der Tschechoslovakei, 1945–1948*. München-Wien: R. Oldenbourg, 1981. 143–154.

Ötventől a száz százalékig. Magyarország... 1943–1947. *Új Látóhatár*, 1981. szeptember 20. 207–219.

Progressive Feudalists: The Hungarian Nobility in 1848, in Ivo Banac and Paul Bushkovitch, eds., *The Nobility in Russia and Eastern Europe*. New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1983. 123–135.

The Revolution of 1848–49 in Transylvania and the Polarization of National Destinies, in John F. Cadzow, Andrew Ludanyi, and Louis J. Elteto, eds., *Transylvania: The Roots of Ethnic Conflict*. The Kent State University Press, 1983. 120–127.

Where Loyalty and Where Rebellion? The Dilemma of the Habsburg Army Officers in 1848–1849, in Bela K. Kiraly, ed., *East Central European Society and War in the Era of Revolutions, 1775–1856*. New York: Brooklyn College Press, 1984. 393–418.

Defeat at Solferino: The Nationality Question and the Habsburg Army in the War of 1859, in Bela K. Király, ed., *The Crucial Decade: East Central European Society and National Defense, 1859–1870*. New York: Brooklyn College Press, 1984. 496–516.

Hazátlan honvédek. A Habsburg monarchia tisztikara. *História*, 1984. 5–6.

Katonatiszti becsület és párbaj. *História*, 1985. 3.

The Peculiarities of Hungarian Fascism, in Randolph L. Braham and Bela Vago, eds., *The Holocaust in Hungary Forty Years Later*. New York: Columbia University Press, 1985. 43–51.

The Habsburg Army in the First and Last Days of World War I: A Comparative Analysis, in Bela Kiraly and N. F. Dreisziger, eds., *East Central European Society in World War I*. Boulder: Social Science Monographs, 1985. 301–312.

Latter Day Knights: Officer's Honor and Duelling in the Austro-Hungarian Army. *Österreichische Osthefte*, 1986. (28.) 311–327.; magyarul: A lovagiasság szabályai szerint. *Kommentár*, 1992. 2. sz. 39–48.

Historical Foundations. The Development of Hungary from 1918 until 1945, in K.-D. Grothusen, ed., *Ungarn. Südosteuropa Handbuch*, vol. V. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. 36–66.

The Past as an Obstacle to Danubian Reconciliation, in Stephen Borsody, ed., *The Hungarians: A Divided Nation*. New Haven: Yale Center for International and Area Studies, 1988. 296–303.

The Habsburg Army in Memoir Literature, in Solomon Wank et al. eds., *The Mirror of History. Essays in Honor of Fritz Fellner*. Santa Barbara and Oxford: ABC-CLIO, 1988. 68–89.

The Education of Habsburg Army Officers 1848–1918, in Bela K. Kiraly and Walter Scott Dillard, eds., *The East Central European Officer Corps 1740–1920s: Social Origins, Selection, Education, and Training*. Boulder: Social Science Monographs, 1988. 73–98.

Pacesetters of Integration: Jewish Officers in the Habsburg Monarchy. *Eastern European Politics and Societies*, vol. 3, no. 1. Winter 1989. 22–50.

A zsoldtalanságtól a nyomorúságos zsoldig, in Hajdu Tibor, szerk. *A magyar katonatiszt (1848–1945)*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1989. 21–40.

The Incomprehensible Holocaust. *The New York Review of Books*, Sept. 28., Dec. 21., 1989. Febr. 1., March 29., Sept. 27., 1990. April 25., 1991.

Rediscovering Eastern Europe's Dark History *Orbis. A Journal of World Affairs*, 34/1. Winter 1990. 51–65.

German Unification: Perception and Politics in East Central Europe. *German Politics and Society*, 20. Summer 1990. 22–30.

The Revolution and the War of Independence, 1848–1849, in Peter Sugar, ed., *A History of Hungary*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1990. 209–234.

The Ethnic Question in the Multinational Habsburg Army, 1848–1918, in N. F. Dreisiger, ed., *Ethnic Armies: Polyethnic Armed Forces from the Time of the Habsburgs to the Age of Superpowers*. Waterloo, Ont.: Wilfried Laurier University Press, 1990. 21–49.

Hungary: A Brief Political and Cultural History, in S. A. Mansbach, ed., *Standing in the Tempest: Painters of the Hungarian Avant-Garde, 1908–1930*. Santa Barbara, Ca.: Santa Barbara Museum of Art, 1991. 21–45.

Commentary on the „Americans and the Holocaust”. *Dimensions: A Journal of Holocaust Studies*, vol. 6, nr. 2. 12–13.

Cause for Despair? (Some Remarks on the Mood of Pessimism in the Late Habsburg Monarchy), in Eva Somogyi ed., *Verbürgerlichung in Mitteleuropa: Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1990. 87–96.

Heroism in Hell (The Kovno Ghetto). *The New York Review of Books*, Nov. 8, 1990. Jan. 31, 1991.

The Danger of Antisemitism in Hungary, in Yehuda Bauer, ed., *The Danger of Antisemitism in Central and Eastern Europe in the Wake of 1989–1990*. The Hebrew University of Jerusalem, 1991. 53–61.

Das Verhältnis Deutschlands und Österreichs zu Ost-Mitteleuropa. *Europäische Rundschau* 19/4. Herbst 1991. 115–120.; magyarul: Németország és Ausztria viszonya Kelet-Közép-Európához. *Európai Szemle*, 1992. ősz 11–15.

Comparing Apples and Pears: Centralization, Decentralization, and Ethnic Policy in the Habsburg and Soviet Armies, in Richard L. Rudolph and David F. Good, eds., *Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union*, St. Martin's Press, 1992. 225–241.

The Rise and Triumph of the East European Nation-State. *In Depth*, Winter 1992. 77–95.

Túl a nacionalizmuson: Gondolatok a Habsburg-tisztikar kapcsán. *Világosság*, 1992. 3. sz. 223–228.

Zsidó katonák a Habsburg-monarchiában. *Világosság*, 1992. 6. sz. 430–439.

Historiography of the countries of Eastern Europe: Hungary. *The American Historical Review*, vol. 97, nr. 4. October 1992. 1041–1063.

Survivors. *The New York Review of Books*, March, 5, May 28, and July 16, 1992.; németül: Überlebenskünstler: Rumänien und seine nationalen Minderheiten. *Freibeuter* (Berlin), 52. 73–88.

Strategies of Hell. *The New York Review of Books*, Oct. 8, 1992.

Witnesses to Evil. *The New York Review of Books*, Oct. 22, 1992.

Holocaust Heroes. *The New York Review of Books*, Nov. 5, 1992.

Siegerjustiz? Die Nürnberger Prozesse und die Kriegsverbrechen auf dem Balkan. *Transit* (Vienna), 7, Frühling 1994. 87–101.; magyarul: A per. 2000, 1994. május, 11–16.

Nikolaus von Horthy: ein umstrittener Staatsmann. *Europäische Rundschau*, XXII, 2/1994. 71–85.

Chivalry, Gentlemanly Honor, and Virtuous Ladies in Austria-Hungary. *Austrian History Yearbook*, vol. XXV. 1994. 1–12.

The Fall of Austria-Hungary: Peace, Stability and Legitimacy, in Geir Lundestad, ed., *The Fall of Great Powers: Peace, Stability, and Legitimacy*. Oslo, 1994. 81–102.

Resistance, Collaboration, and Retribution during World War II and Its Aftermath. *The Hungarian Quarterly*, XXXV. 1994. No. 134. 62–74.

A nürnbergi perek anatómiája. *História*, 1994. 1. sz. 3–15.

Post-post-Communist Hungary. *The New York Review of Books*, Aug. 11, 1994.

A Fatal Compromise? The Debate Over Collaboration and Resistance in Hungary. *East European Politics and Societies*, 9/2, Spring 1995. 209–233.

Tito and the Origins of the Balkan War. *The New Republic*, Aug 7, 1995. 29–36.

Separated at Birth. *The New York Review of Books*, Dec. 21, 1995. 68–72.

„Angliáért és Szent Györgyért!”

Andrew Ayton: Knights and Warhorses. Military Service and the English Aristocracy under Edward III. The Boydell Press Woodbridge: 1994. 304 old.

E recenzió írója abban a szerencsés helyzetben van, hogy egy olyan szerző munkáját mutathatja be, aki az utóbbi években debütált az Aetas hasábjain. A lap olvasói az 1994. évi 4. számban találkozhattak Andrew Ayton „Katonai forradalom a 14. századi Angliában” című írásával. Ayton a Százéves Háborúban résztvevő angol hadseregeket vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy egy nagy hatású és jelentőségű katonai forradalom zajlott le III. Edward korában, a 14. század közepén, és nagyrészt e változásnak köszönhető a francia hadszíntereken elért szigetországi sikerek. Ugyanezen témában, a cikk által kijelölt úton halad *Lo-vagok és hadiméne*k című műve. A könyv a szerző első monográfiája, neve azonban nem ismeretlen a brit szakirodalomban. Korábbi írásai mind a 14. századi Anglia katonai szervezetét, háború és társadalom, háború és nemesség, illetve királyi hatalom és arisztokrácia viszonyát vizsgálták III. Edward államában.¹

Tematikailag a mű az Anglián kívüli közönség számára talán túlságosan specifikusnak tűnhet, de a brit szakirodalomban a 14. század angol háborúinak tárgyköre rendkívül nagy publicitást nyert, különösen az utóbbi évtizedekben. A 80-as évek vége, a 90-es évek eleje hihetetlenül gazdag a százéves háborúval foglalkozó szakirodalmat illetően, a közelmúltban több kiváló szintetizáló munka is napvilágot látott ebben a tárgykörben, ezek mindegyike részben új aspektusokat vizsgálva, részben pedig új következtetéseket levonva próbálja „modernizálni” az angol történetírásban a több mint egy évszázadig húzódó angol–francia harcokról alkotott képet (I. C. Allmand és J. Sumpston műveit).² Ugyanakkor a későközépkori angol társadalom kutatása, azon belül is az arisztokrácia és a gentry vizsgálá-

ta meglehetősen nagy teret nyert a mai angol történeti irodalomban. Ezt bizonyítja a 80-as évek második felének két meghatározó alkotása, Anthony Tuck és Chris Given-Wilson munkái.⁴ III. Edward tevékenységét is évtizedünk elején kezdik felfedezni az angol történészek. Korábban méltánytalanul elhanyagolt volt a Százéves Háborút kirobantó angol uralkodó, de az elmúlt néhány év pótolta a hiányt: két monográfia is megjelent róla, W. M. Ormrod és S. L. Waugh tollából.⁴

Joggal felvetődhet a kérdés, mi az oka, hogy a brit történetírás ilyen nagy figyelmet szentel III. Edward korának. III. Edward, a nagy lovag-király, „Szent György küldötte”, a Térdszalagrend megalapítója, a Kerekasztal és az Arthur-mondakör felelevenítője századunk második feléig mint „Franciaország leigázója”, személyisége eszményi, mítikus ábrázolásban élt az angol történetírásban, főként multszázadi történetírók legendás alakjaként, aki a 12. századi Plantagenet-birodalom bouvines-i sírbaszállítását követően visszahódította „örökségét”, a francia korona területeinek kétharmad részét. Az utóbbi évtizedekig viszont teljesen ismeretlen volt III. Edward másik arca: a politikus, a diplomata, a hadsereg-szervező uralkodó. A közelmúlt irodalma s Ayton szóban forgó műve is segít a kép differenciálásában. Természetesen a III. Edward tevékenysége iránt megnyilvánuló nagyfokú érdeklődés annak is tulajdonítható, hogy Edward alatt ért el Anglia egy olyan szintű politikai és katonai grandeur fokára, amelyet csak évszázadok múltán, talán a 18. század végén mondhattak ismét magukénak az angol uralkodók. Miben állt ez a nagyhatalmi szerep, ami bár rövid ideig tartott, de Európa csúcsaira emelte a korábban – és a későbbiekben is – csaknem periferikus szerepre kárhoztatott északi királyságot? Mindenekelőtt a katonai sikereken és az okos háborúszervező politikában kereshetjük a fő tényezőket. A belpolitikai válságok sújtotta, jelentéktelenségbe süllyedt 13. századi

Angliával szemben a 14. század második felének országa egészen más képet mutat. Az angol király már nem hagyható figyelmen kívül az európai politikában, meghatározó tényező a nemzetközi diplomáciában, követeinek szava sokat nyom a latban mind a pápai, mind a császári udvarban, csapatai jelen vannak nemcsak francia, hanem flandriai, ír, skót, itáliai, spanyol és portugál hadszíntereken, nem beszélve arról, hogy az angol zsoldosok eljutnak egészen Magyarorszáig. (Nagy Lajos királyunk alkalmazott angol lovagokat Töröcsvár védelmére, ahogyan a magyar viszonyokat is jól ismerő, illetve magyar forrásokat – például a Thuróczykrónikát – felhasználó szerző rámutat /21. o./).⁵ Edward halála után Anglia fokozatosan elveszíti nagyhatalmi szerepét, és – az agicourt-i fellángolást kivéve – újra anarchiába süllyed. III. Edward kora talán azért lehet a középkori angol történelem kiemelkedő időszaka, mivel sem előtte, sem utána hosszú ideig nem játszott Anglia ilyen döntő szerepet Európában.

Edward, a kor egyik legnagyobb formátumú uralkodója, hadseregét „modernizálván”, a hadviseléshez nélkülözhetetlen társadalmi konszenzust és bázist teremtvén, a parlamentet maga mellé állítván, a francia csatatereken keresztül szerzett királyságának a korábbiaktól eltérő, új szerepet az európai politikában. Mindebben a legnagyobb része a katonai sikereknek és azok politikai gyümölcsöztetésének volt. A francia hadszíntereken aratott győzelmek viszont a hadszervezetre, illetve annak megreformált, ütőképessé és motiválttá tett Edward-kori változtatának voltak köszönhetőek. Andrew Ayton elsősorban ezt a hadszervezetet kutatta már több korábbi munkájában, jelen művében pedig az eddig összegyűjtött ismeretanyagból von le következtetéseket, különös tekintettel az angol hadsereg társadalmi összetételére, azaz mindenekelőtt az egyes rétegek szerepvállalását vizsgálja a király háborúiban. Ezt a célkitűzést kitűnően meg is valósítja a 14. századi angol hadimén-összeírások mélyreható, teljes és részletes elemzésével.

A könyv címe egyfajta „*nomen est omen*”: sokkal több, mint egyszerű tárgymegjelölés, hiszen kettős információt hordoz magában. Egyfelől a *Lovagok és hadimének*, maga a címek alkotó kifejezés nem egyszerűen nehézlovas hadsereget jelöl, hanem egy haditechnikai újításra, az angol hadsereg által előszeretettel alkalmazott és rendkívüli sikerrel járó taktikára, a gyalogosan harcoló lovagi sereg-re utal. Még ha a külföldi, „kontinentális” szakirodalom előtt szinte teljességgel ismeretlen is III. Edward Angliájának hadi szervezete, egyáltalán nem „fehér folt” a legendás, „modern”, szinte a 16. századot előrevetítő taktika, a lovukról leszállt és phalanxként harcoló angol nehézpáncélos arcvonal, amely a döntő ütközetekben, Crécynél és Poitiers-nél megsemmisítő vereséget mért a nehézkes francia nemzeti csapatokra. Ayton már külön-külön kezeli a lovagot és csatalovát, ezzel is aposztrofálván azt a mentalitást, ami a szigetországban tért tudott hódítani, a kontinensen viszont még a 14. század derekán is szentségtörésként hatott. A francia arisztokrata hadsereg magához, illetve a lovagi eszményhez méltatlannak tartotta, hogy lóról leszállva hadakozzon, még akkor is, ha így sorozatos, súlyos vereségeket szenvedett. Másrészt Ayton nem reked meg annál a túlhaladott álláspontonál, hogy minden angol győzelmet e taktikai újításnak tulajdonítson. Óriási jelentőségűnek tartja az íjászok, elsősorban a lovas íjászok alkalmazását, illetve még egy sor hadszervezeti újítást és katonapolitikai intézkedést, amelyekről már a fentebb említett cikkében is beszámolt. Amikor a címben „különválasztja” lovat és lovasát, nemcsak a haditechnikai reformra utal. A cím azt a folyamatot is hivatott érzékelteni, amely az angol lovagi státuszú réteg csökkenéséből következően az angol hadsereg személyi állományában erőteljes változást eredményezett: a lovagi rangú réteg (*knight*) nagyarányú hanyatlása miatt a hadseregben mind nagyobb számú nem lovagi rangú gentry-elemet (*esquire*) – sőt, nem nemesi származásúakat is – alkalmazni kellett túlnyomó részben lovas íjászként, de nehézlovas páncélos lovagként is. Ezzel a lovagi hadviselés arisz-

tokrata monopóliuma megingott. A cím tehát roppant találóan fejezi ki a lovagi réteg eltávolodását a lovagi harcmódotól, úgy „fizikai”, mint társadalmi tekintetben.

A könyv, illetve maga a cím is, talán azért is szentel kiemelkedő figyelmet a hadiméneknak, mert a mű elsősorban az angol hadviselésben alkalmazott csatolavakhoz kötődő forrásanyagra épül, azaz éppen az angol katonai kormányzat hadimén-adminisztrációja tette lehetővé, hogy e könyv megszülethessen, és Ayton új, a témával foglalkozó szakemberek számára nélkülözhetetlen, eddig kiadatlan forrásanyagra alapozott adatokkal szolgáljon.

Az angol hadimén-összeírások (*horse inventories*) elképesztő adatgazdagságukkal és információ-precizitásukkal egyedülálló források a mediévisták számára. Ugyanakkor a forrásanyag a királyi zsoldlistákkal együtt a korabeli Anglia kimagaslóan fejlett írásbeliségét és kiemelkedő állami közigazgatási-politikai szervezetét jellemzi. A *horse inventories* főként a 14. század első felének vonatkozásában tartalmaznak információkat, ugyanis a fennmaradt dokumentumok 1282, I. Edward második walesi hadjárata, illetve 1364, Clarence hercegének írországi expedíciója (1361–1364) közé tehetők. Ezen belül a legfontosabbak a Százéves Háború első periódusának (1337–1360) francia, flamand és breton hadszínterein lezajlott hadi eseményekre vonatkozó adatok. (Különösen gazdag az 1340-es években Bretagne-ba vezetett angol hadjáratok nyilvántartása, illetve az Edward walesi herceg által Aquitániában és Poitouban vezetett 1355–1357-es hadjárat „adatbázisa”. Sajnos azonban néhány 14. századi hadjárat nyilvántartása hiányos, vagy nem készült hadimén-összeírás, pl. az 1324–1325-ös gascogne-i hadjárat idején.)

A hadimén-összeírások legnagyobb jelentősége abban áll, hogy belőlük a 14. századi angol hadseregek társadalmi összetételére vonatkozóan lehet rendkívül hasznos adatokat nyerni. Az angol adminisztratív intézmények már a 14. században olyan kiváló munkát végeztek,

hogy egy-egy hadjárat előtt összeírták a hadjáratban résztvevő összes lovas csatlólovát. (Igaz, kizárólag a nemesi nehézlovassok lovait mérték fel, míg a lovas íjász, illetve a könnyűlovas – *hobelar* – réteg által használt harci méneket nem, valószínűleg azért, mert ezek összehasonlíthatatlanul kisebb értéket képviselnek a páncélos lovagok ülte „paripáknál”. Ezen osztályon belül is gyakran csak a 100 shilling fölötti értékű lovakat vették nyilvántartásba.) Így lehetnek pontos adataink például arról, hogy az 1340-es Sluys melletti tengeri csata idején az angol flotta hány csatlólovat készült Franciaországba átszállítani: 4614 hadimén szerepel a királyi sereg listáin. (58. o.)

Az angol hadi adminisztráció precizitása esetenként odáig terjedt, hogy nemcsak a lovak típusait, számát és árát tüntették fel, hanem az ún. inspekcio része volt a lovak külső jegyeinek és fizikai állapotának feljegyzése. A háborús nyilvántartás – még az angol viszonyok között is – egyedülálló példája az 1374-es provençe-i hadjárat, amikor a hadjáratba induló katonákról is részletes leírást készítettek a királyi inspektorok: még a résztvevők fizikai tulajdonságait is megőrizték a hadi listák. (62. o.) Ezek az ún. *vadia guerre* vagy *pay-roll* féle összeírások, azaz királyi zsoldlisták, amelyek Ayton művének másik fontos forrásanyagát képezik, és amelyekről a szerző korábban említett, magyar nyelvű cikkében részletesen beszámolt.

Ayton hosszan foglalkozik a hadi összeírások adminisztratív szervezetével, különösen tisztviselőivel. A szerző szerint a csatló-adminisztrációt természetesen két külön részre lehet bontani. Egyrészt a hadjáratot megelőző lófelértékelési szakaszra, amikor a király speciálisan ezzel a feladattal megbízott hivatalnokai felbecsülték a csatába induló sereg lovainak értékét, és a szerző kimutatása szerint, nem egyedi árat határoztak meg minden egyes ló esetében, hanem érték kategóriákba helyezték el és osztályozták őket (*horse appraisal*). A szerző kutatásai során arra is rájött, hogy nem mindig önálló királyi tisztviselők végezték az összeírást: sokszor a hadjárat aktív résztvevői,

néha a parancsnok, sőt nagyobb hadjárat esetén maga a sereg marsallja vette nyilvántartásba a lovakat. Ayton rámutat, mekkora fontossággal bírt a felértékelő személye. Ugyanis tőle függött, mekkora összegre „biztosítják” a lovagot lova elvesztése esetére (ld. *restauro equorum*, alább). Így a haszonleső nemesek számára nem volt közömbös, ki lesz a felértékelő, akit esetleg rá lehet bízni, hogy vastagabban fogjon a tolla, és így a kincstár a ló való értékénél nagyobb összeget térítsen vissza. Így a felértékelő-tisztviselői poszt nagyon megbecsült hivatal volt, de – mint Ayton leszögezi – a király nagy súlyt helyezett az inspektorok pártatlanságára. Mi több, egy-egy hadjárat során új tisztviselőket is kineveztek, és folyamatosan újíttatták a csatló-listákat. A folyamatos összeírásra azért is szükség volt, mert – bár több lovat vittek magukkal a lovagok, de csak egyet becsültethettek fel – a hadjárat felvonulása során elpusztult lovakat helyettesíteni lehetett, és azt a sereg inspektora másodszorra is felbecsülte.

Ez az intézmény, a sereggel együtt haladó királyi megbízott jelenléte azért jelentős a kutató számára, mert a másodösszeírások tartalmazták a helyet és az időpontot, így a hadimén-listák döntő bizonyítékkal szolgálnak a hadjáraton lévő sereg útvonaláról, a sereg felvonulásának időbeli paramétereiről. Így például egy királyi sereg esetében napra pontosan lehet tudni, mikor hol járt a király, egyfajta „hadi itineráriumot” lehet összeállítani. Ezen kívül, a hadjáratban részt vevők körének az első felbecslésnél is pontosabb forrásanyagát adják a másodösszeírások, ugyanis nem volt példátlan az angol hadseregek esetében, hogy a hadjárat alatt, már francia területen csatlakoztak lovagok a sereghez. Sokszor nem Angliában, a behajózás előtt, hanem Franciaországban, a hosszadalmas hajóút után került sor a felbecslésre, elkerülendő, hogy az utazás alatt elpusztult, nem csatában elhullott hadiméneket is a kincstárnak kelljen fedeznie. Az Aquitaniába tartó hadjáratok esetén néha Bordeaux volt a hadi adminisztráció helye.

A hadi adminisztráció másik részét a hadjáratot követő hadimén-kompenzáci-

ós összeírások teszik ki. Ez az, ami szinte hihetetlen egy 14. századi államban: a hadjáratban elpusztult lovak árát a király visszatérítette! Ezek a források, az ún. *restauro equorum* (*compensation for lost warhorses*) a mű központi információs bázisát alkotják. Bár az első teljes hadimén-visszatérítési listákat I. Edward korából ismerjük, Ayton felfedi, hogy a háborús kompenzáció sokkal korábbi sajátja az angol feudális államnak. Már a 12. század elejétől, I. Henrik korától meghonosodott egy hasonló rendszer, azaz már az anglo-norman nemesség is úgy indult háborúba, hogy a király garantálta némely költségük visszatérítését. Az intézkedés eredete talán abban keresendő, mutat rá Ayton, hogy a „konzervatív” főurak nehezen emésztették meg, hogy királyuk zsoldosokat alkalmaz, viszont anyagi helyzetük nem tette lehetővé, hogy kövessék az uralkodót hadjárataiban. Különösen akut probléma lehetett ez a 12. század második felében, az „Anjou-birodalom” angol korona uralta államaiban, amikor igen sok fronton kellett helytállnia a westminsteri kormányzatnak. Így a háborús befektetés túlnyomó részét kitevő hadiménjeik elvesztését kompenzálva a király megnyitotta a főurak előtt is a háborús szerepvállalás útját. Másrészt, ha a nemesség hűbéri kötelességeire hivatkozva idegenkedett is a zsold elfogadásától még a 12. században, I. Henrik akkor is kárpótolhatta őket, közvetett úton, zsoldfizetés nélkül is, a *restauro equorum* révén. Innen származhat talán a hadimén értékbecslés és a királyi zsold fizetése közötti szoros kapcsolat. A 14. század elejére is megmaradt az a szokás, hogy a hadjáratban vonuló lovnak érdekében állt felértékeltetnie lovát, ha zsoldot akart kapni, mert a zsoldfizetést attól a naptól számolták, amikor a listába vétel megtörtént. Néha, főként a 13. század végéig, a rendelkezés szigora odáig terjedt, hogy azok, akik nem rendelkeztek felbecsültetett lóval, nem részesülhettek királyi zsoldban. Ez a rendelkezés III. Edward idejére vesztett hatékonyságából, mivel – ahogyan a *radia guerre* listák tanúsítják – egyre több parancsnok önállóan fizette saját zsoldos seregét, és csapatukkal

együtt szerződtek az uralkodó szolgálatába, így a király által közvetlenül alkalmazott zsoldosok, a királyi zsoldosok (*royal retainers*) száma csökkent. Szerződéses, *indentured* kapitányok álltak kapcsolatban a királlyal, egy-egy hadjárat idejére meghatározott számú csapattal szerződve, akiket ők fizettek. Voltak olyan bárók, akik ezt már megtehették, például Henry of Grosmont, Lancaster hercege.

A *restauro equorum* információi nemcsak arról tudósítanak, hogy kik vettek részt az egyes hadjáratokban, hanem a seregekben részt vevő angol nemesek anyagi helyzetéről is, a csatába vitt hadimének számának és azok értékének függvényében. Ezekhez a következtetésekhez azonban elengedhetetlenül fontos a csatlovak korabeli piaci értékének, illetve az árak fluktuációjának pontos ismerete, amit a szerző egy rendkívül gazdag forrásanyagra alapozva bocsát az olvasó rendelkezésére. Nemcsak a lovak érdekében bekövetkező változásokat tárja fel, hanem a forrásanyagot „kibogozva” kategorizálja a hadiméneket, az összeírások tipizálását követve. Maga a csatoló minőségi osztályozása ad hasznos jelentést a ló birtokosa anyagi helyzetéről. Egyáltalán nem mindegy, hogy egy lovag egy 200 font értékű *destrier*-rel indul a hadjáratba vagy egy 20 fontos *courser*-rel, esetleg csak egy 4 londoni márkát (2,66 fontot) érő *sumpter*-re, *roucy*-ra vagy *hober*-re elegendő jövedelme. Körülbelül 100 font az alsó határa az arisztokrácia legalsó rétegéhez tartozó nagybirtokos egy évi jövedelmének! A becslési listák alapján a szerző körülbelül 15 fontban határozza meg az átlagos csatolóértéket a százéves háború első periódusában, ami megfelelt egy nem lovagi rangú középbirtokos, *esquire* egy évi jövedelmének. Gondos munkával felméri az átlagos hadimén-ár változásait az 1282 és 1343 közötti időszakban, sőt nemcsak átlagot számol, hanem egyrészt különböző hadszínterekre bontja le a vizsgálatot (például az átlag-ár a Gascogneban vagy a Flandriában harcoló angol hadseregekben), másrészt társadalmi státusz szerint is kétfajta árral számol: a lovagi rangú, illetve a nem-lovagi rangú katonák lovainak átlag-értéke, különböző

periódusokban. (Tábla, 6. 4, 225. o.) Az olvasó számára talán szokatlan, hogy Ayton a különféle hadszínterek függvényében is különböző ár-, illetve minőségkategóriákat állapít meg. Azonban nagyon is szükséges az alkalmazott lovak minőségi szétválasztása olyan hadszínterek esetében, mint például Aquitania, ahol elsősorban nem nyílt színi csatára, hanem várvédelemre rendezkedtek be az angolok, és így nem volt szükség *destrier*-ekre; vagy például a crécyi hadjárat esetében, ahol jóval több tradicionális hadimént kellett felvonultatni, mert nagy, fősergek közötti összecsapásra lehetett számítani. Ayton beható elemzést végez az angol hadjáratokban résztvevő csatlovak minőségi kategóriáiról, a forrásokban szereplő elnevezések labirintusában pedig igyekszik kiigazodni és a terminológiát egyszerűsíteni, illetve a kutatás számára hozzáférhetővé tenni. Megállapítja, hogy az arisztokrácia legkedveltebb csatlova, a nagytestű, robusztus középkori „tank”, s egyben a nehézlovas hadviselésre kitűnően kiképzett ló, a csillagászati összegekre rúgó értékű *destrier* (*dextrarius*) volt. Utána következett a sorban a szintén csak az arisztokrácia számára elérhető *courser* (*cursarius*), amely viszont már nemcsak e legfelső elit harci eszköze volt. (Meg kell említeni az Ayton által felhasznált forrásanyag sokszínűségét: a csatlovak típusainak bemutatásakor irodalmi utalásokat is felhasznál. Chaucer *Canterbury-i meséi*-ből „A lovag meséje”, illetve a mű korabeli illusztrációi rendkívüli segítséget jelentenek abban, hogy lássuk, hogyan nézett ki egy *destrier*.) Így már a denominációból lehet következtetni egyes angol nemesek anyagi helyzetére, társadalmi helyzetére, az udvarban betöltött szerepére. Ugyanakkor a társadalmi ranglétrán való emelkedés is nyomon követhető a *restauro equorum* listákból: például felvázolhatjuk egy nemes karrierjét, ha összehasonlítjuk, egyes hadjáratokban milyen típusú, illetve milyen értékű csatlóval iratkozott fel a királyi becsüskönnél. Példát találhatunk így az egyéni státuszbeli emelkedésre vagy lesüllyedésre, a ló értéke vagy típusa, ezeknek változásai egy-egy hadjárat függvényében tehát azt

is elárulják, hogy az angol lovagok profi-táltak-e, és ha igen, mennyit a francia háborúkból. Ha például egy *esquire* egy 100 shilling értékű csatát 1–2 éven belül egy 10 fontos *courser*-re cserél fel, s ezzel jelentkezik a felértékelésnél, ez csatlakoztatlan bizonyíték a francia hadszíntereken folytatott szolgálat – anyagi – sikerességének. Ezzel az új forrással pedig a szerzőnek módjában áll döntő módon befolyásolni, illetve új megvilágításba helyezni azt a vitát, amely a Százéves Háborúban részt vevő angol katonák egyéni motivációjáról folyik már több évtizede az angol történetírásban.

E vita már a 60-as években kezdődött, s M. M. Postan és K. B. McFarlane vitájából szélesedett ki; fő kérdése az, származott-e hasznuk a francia hadszíntereken folytatott hosszú háborúskodásból az angoloknak, és ha igen, mekkora: elegendő volt-e a csatákra szerzett vagyon a státuszbeli emelkedéshez? Ayton már korábban is vizsgálta, mi motiválhatta az angol gentry-t, hogy „külhónban” harcoljon (tudjuk, milyen nehézségeket jelentett a magyar koronának, hogy az ország határain kívül folytatott hadjáratokhoz megnyerje a nemesség támogatását!).

Ayton egészen a *restauro equorum* összeírások kezdeteitől, az 1280-as évektől vizsgálja a hadimén-visszatérítési rendszert. Figyelemmel követi az angol hadjáratokat, és megpróbálja a *restauro equorum*-rendszer alakulását felvázolni. A legmélyebben kutatott időszak természetesen a háborús cselekményekben, illetve a király vezette, főseregek részvételével folytatott hadjáratokban leggazdagabb másfél évtized, az 1343-as *malestroit*-i és az 1360-as *brétigny*-i béke közötti periódus. Ayton részletesen kitér arra, hogyan viszonyult a mindenkori királyi hatalom a hadimén-visszatérítési „kötelezettséghez”. Rávilágít arra, hogy a 14. század közepétől az angol központi hatalom kísérletet tett arra, hogy csökkentse a háborús költségvetésnek a *restauro equorum*-ra eső hányadát. A *restauro equorum* végét az 1369–70-es Lancaster hercege vezette gascogne-i hadjárat jelentette.

Ayton választ keres arra, miért szűnt

meg ez a korábban kitűnően működő adminisztrációs rendszer. Véleménye szerint a *restauro equorum*-ot egyáltalán nem egy csapásra szüntette meg a királyi hatalom, hanem az fokozatosan vesztett jelentőségéből, illetve az angol hadi kormányzat más, újabb, jobban kifizetődő, a kincstárt kevésbé megterhelő csatornákat keresett katonái kárpótlására. Számításai szerint a *restauro equorum*-ra nagy részt kellett kihatania a királynak a költségvetésből. Az igen gazdag kincstári források (*Exchequer: Treasury of Receipt, Books; Issue Rolls; Wardrobe Debentures* stb.) alapján Ayton pontos adatokkal rendelkezik arról, a francia hadszíntereken harcoló katonák zsoldjának mekkora részét tette ki a hadimén-visszatérítés összege. Ha az elpusztult lovakra kifizetett összeg nem is volt különösen megterhelő – hiszen az éves költségvetés zsoldra kifizetendő részének kb. 6–11%-át tette ki a háborús eseményekkel leginkább telített években is –, olyan időszakokban, amikor a hátszínigot belpolitikai válságok sújtották, például az 1340–1341-es vagy 1370–1371-es években, a *restauro equorum* a kincstári készletek jelentős részét emésztette fel. A 14. század első harmadától kezdve egyre gyakrabban került sor arra, hogy III. Edward valamilyen okból hatályon kívül helyezte az elveszett csaták visszatérítését, vagy csak a seregek egy részének járt valamilyen meghatározott összeg. (Például a várakba helyezett helyőrségek, illetve az Anglián belül szolgálatot teljesítő egységek kiestek a *restauro equorum* hasznélvezetéből.) A rendszer megszüntetése azonban nem vezethető vissza pusztán pénzügyi jellegű okokra, még akkor sem, ha a *restauro equorum* utolsó kifizetésekor éppen súlyos politikai válsággal és erős parlamenti ellenzékkel volt kénytelen szembenézni III. Edward kormánya.

Ayton arra a következtetésre jut, hogy mivel a 14. század eleje óta a hadviselés új formát kezdett öltetni, és az 1370-es, 80-as években már az angol hadszervezet nem elsődlegesen lovagi nehézlóvaságra épült, hanem – részben éppen a lóról leszállt technikának következtében – egyre inkább könnyűlovas íjá-

szokra és növekvő arányban nem nemesi származású zsoldosokra. Egyre kevésbé volt szükség a csillagászati összegekre rúgó, arisztokraták által lovagolt ménekre, a hadseregben inkább a jóval olcsóbb, gyorsabb hadviselésre, könnyűlovas technikára, a hírhedt angol lovas rajtaütésekre (*chevauchée*) alkalmas lovakat használtak. Továbbá a százéves háború második fázisában megfigyelhető egyfajta arisztokrata visszavonulás: a hadjáratokban elsősorban professzionális zsoldosok kerülnek többségbe, az arisztokrata lovagok háttérbe szorulnak, így természetesen a kompenzációs rendszer egyre kisebb szerepet játszik az angol katonai szervezetben. A *restauro equorum* háttérbe szorulását a szerző összefüggésbe hozza egy új jutalmazási forma, a *regard* megjelenésével a 14. század közepén. A *regard* a zsold egyik kiegészítő eleme volt, egyfajta prémium, amely névlegesen a hadipáncél állandóan emelkedő költségeinek a fedezéséhez volt hivatott hozzájárulni, de idővel a *restauro equorum*-járandóságok helyébe lépett. Igen jelentős jövedelemforrás lehetett ez, mivel egy lovasnak naponta 6 penny járt a királyi kincstárból, amikor egy *esquire* napi zsoldja 1 shilling, azaz a *regard* duplája volt! Ez a jutalék a lovagoknak inkább megfelelt, mint a sokszor bizonytalan kimenetelű, elhúzódó és gyakran évek múltán törlesztett *restauro equorum*. Sőt, mivel naponta kézhez kapták, biztosabbnak találták, mégha lovaik nem is voltak „biztosítva”.

Hozzá kell tenni azonban, hogy a 14. század végén a zsoldos hadseregek térdhódításával a csatolovak már nem voltak akkora veszélynek kitéve, mint korábban, a nehézlovas-arisztokrata seregek összecsapásaiban. Másrészt a lovak pótlása is könnyebb lett, nem kellett már a csak hosszú évek alatt kiképezhető *destrier*-ekre költeni. Ugyanakkor a kincstár szempontjából is kedvezőbb volt naponta 6 penny-t fizetni, mint a hadjáratok végén többezer fontot *restauro equorum*-ra. Sőt a *regard* fizetésével egyre több időt töltöttek el szolgálatban a király katonái, így ezzel nagyszerűen lehetett további harcra ösztönözni az angol seregeket. Nem fordulhatott elő az a helyzet, hogy egy ne-

mes, miután elpusztult hadiménje, kiesett a seregből, és visszatért Angolhonba, kényelmesen várván, míg megkapja lova árát. Mindenesetre a *regard* alkalmazása egyre nagyobb teret, míg a *restauro equorum* fizetésének gyakorlata elhalványult. Ehhez hozzájárult az is, hogy a hadiménvisszatérítés akkora adminisztratív, s egyben finansziális terhet rótt a kormányzatra – különösen az 1340-es évektől kezdődően, mikor már óriási összegek szükségeltettek a háborúhoz –, illetve maga a felbecslés a hadseregek növekedésével olyan pénz- és időmésztő, hosszadalmas mechanizmussá vált, hogy e bürokratikus rendszer csak a legnagyobb nehézségek árán volt fenntartható már az 1370-es években is. A rendszer maga sem volt már összeegyeztethető az akkori hadserevezet megváltozott katonai jellegével.

Ayton nemcsak a *restauro equorum*-forrásokat vizsgálja, hanem a hadiménlajstromok révén feltárható adatokat összehasonlítja az összes többi forrás (zsold-listák; királyi menlevelek, bűnbocsánatok hadi szolgálat fejében) ismerete révén nyerhető információkkal, így nyújtván egyfajta összegzését s egyszersmind értékelését, minőségi osztályozását és forráskritikáját a 14. századi angol hadseregek levéltári anyagainak. Bár arra a következtetésre jut, hogy a rendelkezésre álló források közül a *restauro equorum* a legjobban használható, de beszámol e források elsősorban a belőle levonandó társadalmi-gazdasági következtetéseket érintő fogyatékoságairól és hátrányairól is. Őva int attól, hogy egy-egy adatnak túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítsunk. Egyrészt a *restauro equorum*-lajstromok adatanyagában nem lehet tökéletesen megbízni, azaz nem lehet kizárni a szubjektivitást, a hivatalnokok ítélőképesége vagy pártatlansága többször is csorbát szenvedhetett. Másodrészen, a becslések nem voltak mindig konzekvensek, sokszor tévedhettek, egy-egy ugyanolyan értékű lovat más-más árban vehettek nyilvántartásba, nem követték a piaci árváltozásokat stb. Még nagyobb gondot jelent a kutató számára, hogy nem mindenki a saját lovával iratkozott fel. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy a kapitá-

nyok saját vagyonukból több katonájuknak is biztosítottak lovat, így azokból nem mindig lehet a katona anyagi helyzetére következtetni. A társadalmi következtetések sem mindig állják meg a helyüket, mivel a hadimének értéke sokszor nem állt egyenes arányban a birtokló nemes anyagi helyzetével, s státuszát sem tükrözte pontosan. Van példa arra, hogy egy többszáz font jövedelmű lord áll csatába egy *esquire*-höz illő 100 shillinges lóval, de arra is, hogy egy *gentleman* harcol egy 20 fontos *courser*-en.

Mindezek ellenére a *restauro equorum* nagy segítséget nyújt abban, hogy sokkal behatóbb képet nyerjünk a késő középkori angol nemesség vagyoni és birtokviszonyairól, hiszen az angol történettudomány is szűkében van a földbirtokos réteg anyagi helyzetét, különösen a földbirtokokat feltáró megbízható forrásoknak. A legjobban használható forráscsoport az ún. *inquisitiones post mortem*, azaz az elhunyt nemes javainak összeírása csak a királyi főhűbéresekre vonatkozóan tartalmaz információt, így kizárólag egy bizonyos szűk elit kutatását teszi lehetővé.

Ayton forrásanyagát a realitások legmesszebbmenő figyelembevételével kezelte. Kizárólag megalapozott konzekvenciákat tár a nyilvánosság elé. Műve új lehetőségeket nyit a 14. századi angol társadalomtörténet tanulmányozásában, s a

késő középkor had- és társadalomtudásai nélkülözhetetlen munkaként fogják számon tartani.

Bárány Attila

Jegyzetek

1. Ayton, Andrew: War and the English gentry under Edward III. *History Today* 42/3 (March 1992) 34–40.; The English army and the Normandy campaign of 1346. In: *England and Normandy in the Middle Ages*. Ed. D. Bates – A. Curry. London, 1994.; *English armies in the fourteenth century*. In: *Arms, armies and fortifications in the Hundred Years War*. Ed. A. Curry–M. Hughes. Woodbridge, 1994.; *Knights, Esquires and Military Service: the Evidence of the Armorial Cases before the Court of Chivalry*. In: *The medieval military revolution*. Ed. A. Ayton–J. L. Price. New York, 1995.
2. Sumption, Jonathan: *The Hundred Years War: trial by battle*. Vols. I–II. London, 1990.; Allmand, Christopher: *The Hundred Years War*. Cambridge, 1989.
3. Tuck, Anthony: *Crown and Nobility, 1272–1461*. Political conflict in late medieval England. Oxford, 1985.; Given-Wilson, Chris: *The English Nobility in the Late Middle Ages: the 14th-century political community*. London, 1987.
4. Ormrod, W. M.: *The Reign of Edward III. Crown and Political Society in England 1327–1377*. New Haven–London, 1990.; Waugh, S. L.: *England in the reign of Edward III*. Cambridge, 1991.
5. Ayton a Thuróczy-krónikának nemrégiben angol nyelven megjelent kiadását használta fel: *Chronicle of the Hungarians*. Ed. F. Mantello – P. Engel. Bloomington, Indiana, 1991.

Deák Ferenc ügyészi iratai

1824–1831

Deák Ferenc ügyészi iratai
1824–1831. Sajtó alá rendezte: *Molnár*
András. Zala megyei Levéltár,
 Zalaegerszeg, 1995. 210 o.

Nagy örömmel vettem kézbe és olvastam végig a „haza bölcse” ifjabbkori közszolgálati tevékenységének egy fontos részletére fényt derítő kiadványt. Több szempontból is hiánypótló munkát vehet kézbe az olvasó: forráskiadványként a kutató, tartalmát tekintve a művelt és érdeklődő olvasóközönség kap olyan anyagot, amelyből interpretáció nélkül ismereteket szerezhet a szorosan vett reformkor első éveinek jogtörténetéről.

Szeretném először is a publikáció forráskiadvány jellegét méltatni. A magyar történelem kútfői sorában a legkimagaslóbb jelentőségre emelkedettek általában hozzáférhetők nyomtatott alakban, sőt kritikai kiadásban is. A források nagyobbik hányada azonban mindmáig (s még jó hosszú ideig...) a levéltárak polcain porosodik. Levéltárba pedig csak néhány elszánt kutató merészkedik (vagy menekült: mint Bónis György és Degré Alajos, hogy csak a magyar jogtörténetírásnak az egyetemi katedráról 1957-ben eltávolított két géniuszt említsem), eltekintve a levéltáros kollégáktól, akik ott élik életüket. Pedig a források hozzáférhetősége nélkül nem remélhető, hogy igaz és árnyalt képet alkothassunk magunknak a letűnt korok igazi valóságáról.

A jogtörténész lelke különösen is örül e szép kiadványnak. A jogtörténetírás számára ott a csábító (a könnyebbik) út: a jogfejlődés történetét, geneziséit a törvényi jog olvasatából megírni. Ez az egyszerűbb, a kényelmesebb megoldás. Ráadásul ott az argumentum: első *decretum*aink megjelenésétől kezdve a legrangsabb jogforrásnak vitathatatlanul ez a törvényi jog számított. A valóság azonban más. A történeti alkotmány rendszerében élő és gondolkodó jogrend ugyanis min-

dig azt a jogot alkalmazta, amelyet a (helyi és országos) szokásjog, az ősi és minél régebbre visszatekintő gyakorlat alkalmazott, ezáltal igazolt és léteben fennmaradt. Az egyébként rendszerint „örökérvényűnek” szánt törvények általában csak az őket kibocsátó uralkodó életében nyertek alkalmazást. Halála után csak akkor, ha az adott törvényi rendelkezés megállt a „saját lábán”, tehát a praxis átvette. A gyakorlat persze hálásan tekintett a régi, veretes törvényekre és más jogforrásokra, hiszen mentől régibb volt a felhívott törvényhely, annál nagyobb tekintélye, súlya volt a bírósági ítéletnek. Ilyen „karriere” szert tett törvénycikk persze nem volt nagyon sok, bár számuk és jellegük nem volt behatárolt: a történeti alkotmány jogi logikája szerint bármely, egykor érvényesen megalkotott jogforrás, főleg törvény és törvényes szokás (a Deák által is sűrűn idézett Tripartitum például szoros jogforrástani értelemben sohasem emelkedett törvényerőre, „csak” jogkönyv maradt, tárgyi jogforrási minősége mégsem lehetett kérdéses) alkalmazható, amely az adott jogeset kapcsán, esetleg *per analogiam* megoldást nyújt. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha Zala vármegye büntető törvényszéke előtt maga Deák is előszeretettel hivatkozott az 1820-as években ilyen régi jogforrásokra, mint például Mátyás király 1486. évi VI. *decretum*ának a gyilkosokról rendelkező 51. vagy II. Ulászló 1492. évi I. törvényének 82., hasonló tárgyú cikkelyére. Megjegyzem, a kiadvány forrásszövegeit sajtó alá rendező Molnár András finom tapintatát jelzi, egyben történészi vénáját dicséri, (a)hogy a Deák által helytelenül idézett törvényhelyeket rendre kiigazítja. Ezt írja Deákról: „Később legendássá vált a *Corpus Juris*-ban való jártassága, korai irataiban azonban nála is kimutatható néhány pontatlanság.” (21. o.) Ehhez kapcsolódik a forrásközléseknél elkerülhetetlen kérdés: milyen konkrét alakban adjuk

vissza a szöveget? Molnár András itt is helyesen jár el: ragaszkodik a szöveghez (a fentebb említett érdemi pontatlanságokat lábjegyzetben oldja fel), de nem betűhív: a lehetséges mértékben alkalmazkodik a mai helyesírás szabályaihoz, ami annál inkább indokolt, mert „Deák sajátkezű irataiban is (túl a Deákra jellemző helyesírási jellegzetességeken) rendkívül sok az értelemzavaró helyesírási hiba és következtelenség.” (23. o.)

A Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831 c. forráskiadvány a jogtörténet művelésének fáradságosabb, ám igazabb útjára irányítja a figyelmet. Hogy mi volt a jog, az valójában csakis a törvénykezés során derült ki, a bírászkodás tevékenységéből olvasható ki. Az volt a jog, amit alkalmaztak. Amit nem alkalmazott a praxis, az holt betű maradt. Az alkalmazott jog pedig leginkább a pertettek szövegeiből tárul elénk – ezt a valós világot, a jog kézzelfogható valóságát ajándékozza a kötet olvasójának. Hiszen hiába rendelték törvényeink, hogy az emberölés, a gyújtogatás, paráznaság stb. elkövetőit hóhér pallosára kell adni, ez csak posztulátum volt: a büntető jogszolgáltatás realitását a bíróságok tevékenysége teremtetette meg.

Szokás sommásan elítélni a rendi korszak jogéletét, mint maradian, önkényesen és kegyetlenül ítélőt. S mit olvasunk a periratokban? Még híre-hamva sincs a polgári kor igényeit és garanciáit kifejező jogelvek konstituálásának (*nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*, ártatlanság vélelme, védelemhez való jog stb.), ám Zala vármegye törvényszéke (a *sedria*) sorozatban menti fel (!) azokat a vádlottakat, akik ellen nincs egyértelmű bizonyíték. Jó tudnunk: ugyanekkor Németországban a tartományi törvények (a jogtudomány képviselőinek lelkes támogatásával) semmiképpen sem engedték szabadon a befogottakat, hanem különféle jogintézményeket (Instanzenbindung, Ungehorsamsstrafe, Sicherheitsmaßnahmen stb.) kreálva és azokra hivatkozva büntetéssel sújtották a gyanúsítottakat.

Európa ezen „leamaradott” szegletében szabadon bocsátották a csak gyanúba keveredett vádlottakat... Ez a jog valósága, ez a hiteles történelem! Ez az uralkodói akaratot tükröző törvényekből nem ismerhető meg, csakis az „életszagú” levéltári aktákból. Érdemes kézbe venni őket.

Még sok más érdekes és hasznos tudnivalóra is szert tesz a kötet olvasója. Megtudhatja mindenekelőtt, milyen tevékenységekre terjedt ki az „ügyész” szóval jelölt tiszt feladatköre. Legfeltűnőbb, hogy a fizetett ügyészek és alügyészek, sőt a tiszteletbeli alügyészek (mint Deák is) nemcsak a vád képviselőt látták el a hatóság, rendszerint a bíróság előtt, hanem nagyon gyakran a védelmet is (ez az ügyészeknél ma sem kizárt, de igen szűk körben érvényesül, mert a nagyszámú ügyvédség általában képes ellátni ezt a feladatot). A perbeli képviselő mellett általános törvényességi felügyeletet gyakoroltak a megye közgyűlésén, ellátták az adózó nép és az árvák jogainak törvényes képviselőt, jogainak védelmét és örködték a közerkölcsök felett. Ezt a sokrétű, felelős és fáradságos munkát végezte ellenszolgáltatás nélkül Deák is a címben jelzett időszakban. A Vörösmarty Mihálynak írt levelében olvasható, a kötet mottójával választott vallomása legalábbis megszívlelendő: „Igaz ugyan, hogy csak becsületbeli tiszt alügyész vagyok, de éppen a becsületért szégyenleném csupán csak nevét viselni hivatalomnak.”

A kötet külön értékeként említtem végül a Molnár András által írt tömör, rendkívül információgazdag bevezetőt, amelynek a korabeli büntető eljárást bemutató sorai önálló kis fejezetnek beillennek egy e tárgyban írt egyetemi jegyzetben. A hibátlanul szakszerű, pontos szóhasználat jellemezte és az eljárás minden lényeges pontját érintő munka jól használható az egyetemi oktatásban is. Egy „falat” jogtörténet ez a pazar kötet – jó étvágyat hozza, nyájas olvasó!

Balogh Elemér

Román zsebkönyv, magyaroknak

Miskolczi Ambrus: Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről. – Disputa – Bereményi Könyvkiadó, ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Budapest, 1994. 234 old.

Miskolczi Ambrus évek óta rendszeresen megjelenteti a szakmai érdeklődése körébe (romanológia – valachológia) válogó olvasmányairól szóló kritikai beszámolóit. E közleményekre már első megjelenésükkor sokan felfigyeltek, igazolván a magyar olvasók egy részének érdeklődését a román valóság, annak különböző aspektusai iránt. Most kötetbe gyűjtve láttott napvilágot egy válogatás a tárgyú írásainak 1990–94. évi terméséből, újfent tanúsítván a régi igazságot, a kötet mint egész több egyes írásainak pusztá összegénél; ezek az írások, így, együtt, úgy fogják át a téma egészét, hogy ez a pars pro toto jó támpontokat nyújt az érdeklődő számára a tárgyban való további tájékozódáshoz.

Írásomat a kötet címének és alcímének dicséretével kezdem. Úgy vélem, hogy a két egymásnak feszülő fogalomból egy kötőszó segítségével egybeszerkesztett, tömör, blikkfangos cím és az ezt kiegészítő, magyarázó, az olvasót témáról, műfajról kifejtettebben tájékoztató alcím együtt, egymást kiegészítve s egyben a könyv lényegét pontosan és egyben frappánsan kifejezve olyan szerencsés lelemény, melyet méltán nevezhetünk telitalálatnak.

Rövid bevezetőjében maga a szerző is szól könyvének címről és alcíméről. Említi eszmék és téveszmék bonyolult összefonódását, akár egyazon gondolkodó, egyazon mű esetében is. Azt ajánlja, hogy ilyenkor legalább igyekezzünk elvégezni – lelkiismeretünk tisztasága érdekében – a megkülönböztetés és szétválasztás műveletét. A műfaji besorolást illetően viszont egy helyütt sajátosan fanyar humorral azt írja, írásait ő dolgozatoknak tartja, minthogy némi dologgal járt – és

itt igen pontos körülírása következik a „dolgozatok” mibenlétének – egy-egy jelentősebb könyv kapcsán egy adott témakört vagy vitakérdést bemutatni, vagy akár csak néhány lényeges mozzanatát is felvillantani, eleve lemondva a monografikus feldolgozás teljességéről. Ezért a kimerítő teljességről való lemondásért nevezi írásait – a terminust a román szociológia nagy klasszikusától, Henri H. Stahl-tól kölcsönözve – kritikai esszének. Kölcsön vett terminusával írásait egyrészt a nagy esszétől, másrészt az „álesszé”-től kívánja megkülönböztetni.

Ez a gyűjtemény valódi szükségletet elégít ki nálunk. A magyar olvasó már régóta eleven és korántsem akadémikus érdeklődéssel fordul a román világ és az annak értelmezésére vállalkozó közvetítő (esetünkben kötetünk és szerzője) felé. A romániai magyar a kisebbségi lét tapasztalataival veti össze az olvasmányai közvetítette románság-képet, s csak amit hitelesnek talál, azt fogadja el belőle. Akinek pedig nincs ilyen együttélésben szerzett tapasztalata a román világról, az azért keresi ezeket az írásokat, mert érteni szeretné ezt a számára talán irritáló másságot. Eme nyugtalanító másságról egyre több és a szaporodás függvényében mind egyenetlenebb, elegyesebb szöveg lát nálunk napvilágot, a legkülönbözőbb műfajokban. A fokozódó érdeklődés nyomása alatt is az anyag hígul, inflálódik. A szorgalmas, ám kevésbé probléma-érzékeny szövegtermelők a pusztá politikum kínáló sablonjait variálják, vagy a témában benne rejlő polémikus elemet viszik szószaporító túlzásba az ennél több műgondot követelő tárgyi elemzések rovására.

Miskolczi kritikai esszéi azonban nem ehhez vagy ahhoz mérve jók, nem viszonylag jobbak, hanem önmagukban, szuverén módon: jók. Jók, végül is szerzőjük vitathatatlan kompetenciája okán. Ez a kompetencia nem a szerteágazó téma minden elágazására kiterjedő enciklopédikus ismeretekből áll – szerencsére, mert egy ilyen „polihisztori tudás” alighanem a szellem kíváncsatos fürgeségét bé-

nítaná. A tárgy tartalmánál, terjedelménél, összetettségénél fogva több szakterület összehangolt munkáját feltételezi. Miskolczy a téma rendkívül kiterjedt és összetett egész területén tájékozódni tud: tudja, hová nyúljon, egy-egy részkérdés áttekintéséhez milyen könyvészeti anyagot válogasson ki és rostáljon át.

Amit aztán így összegyűjt és dolgozataiban dokumentumként, illusztrációként felhasznál, annak gazdagsága, kápráztató színessége nem egyszer érezhetően őt magát is zavarba hozza. A bőség zavara ez. Érthető persze a kutató lelkesültsége, a mámor, amely eltölti a koncepcióját igazoló vagy éppen alakító dokumentumok láttán. Érthető, hogy mindent meg akar mutatni, amire rálelt, s nincs szíve szelektálni, csonkítani anyagát. Ám amikor e buzgalom következtében a dolgozatban a dokumentumok különböző vonulatai összezavarodnak, ahhoz hasonlóan, ahogy az esőcseppek gyűrűi a víztükrről interferálnak, az megnehezíti az olvasó dolgát. Fejében az összefüggések ismételtlen összekuszálódznak, s végül a türelmetlenebbje – feladja. Talán elkerülhető lenne ez a buktató, ha a nem egyformán fontos téma- és dokumentum vonulatokat a dolgozatban markánsabb és kevésbé markáns kontúrok különböztetnék meg egymástól.

A kritika a legfőbb erőssége ezeknek az írásoknak. Már azért is, mert Miskolczy – non captat muscas. Őt mindig a bírálандó álláspont legerősebb képviselői és argumentumai érdeklik. Bírálata módszerének és stílusának ez az egyik szerves alkotó eleme. Egy másik pedig az, hogy következetesen kerüli a látványos polémiát, álláspontjának a vitafelével való steril ütköztetését, az ellentétel a limine elvetését. E helyett meglehetősen következetességgel azt a termékeny immanens kritikát gyakorolja, amelyet Filozófiatörténetének Bevezetőjében Hegel így jellemez: „az igazi cáfolatnak bele kell bocsátkoznia az ellenfél érvelésébe és bele kell állnia erősségei körébe; az, hogy kívülről megtámadja, s igaza lesz ott, ahol ő [ti. az ellenfél] nincsen – nem viszi előbbre a dolgot”. Amit pedig az ilyen – érdemi – vita nem döntött meg, azt a másik fél is el

kell, hogy ismerje igaznak. E módszer természetes velejárója Miskolczynak vitapartneri iránti empátiája (amit hiba lenne kritikátlanságnak értelmezni). Szerzőnknek itt taglalt erőnyeit érzékeltetendő, a „Iorga-paradoxonok” című írásához folyamodom.

Annak, aki ezt az írást olvasni kezdi, már vannak, illetve lehetnek Iorgáról előzetes ismeretei, ítéletei (előítéletei?). Tudja, hogy Iorga a román államnacionalizmus felkent prófétája volt, Nagy Románia egyik megálmodója, harcosa, államférfia, tanítómestere. Azt is tudhatja róla, hogy egyik nagy tekintélyű felkarolója volt a székekelyek román eredetéről szóló teóriának, s hogy elég cinikus volt nyíltan beismerni, hogy számára Románia érdeke fontosabb az igazságnál.

Mindez valóban nem olyan adat, mely közelebb hozná Iorgát a magyar olvasó szívéhez. Az olvasásban egyre előbbre haladva azonban, miközben mindaz, amiért Iorga személye az olvasót hűvösen hagyta, tulajdonképpen sorra igazolódik, sőt az elidegenítő tényezők listája még bővül és konkretizálódik is, egy lenyűgöző, vérbő személyiség, egy nagy formátumú intellektus sok vonzó, rokonszenves személyi vonásból összeálló tragikus portréja bontakozik ki az olvasó előtt, és elkülönül az életműtől. Történelmi életműve a tények elemzését sokszor helyettesítő, színes, romantikus vízióival a múlt hiteles ábrázolása és értelmezése helyett inkább a „nemzeti célok és eszmények” szolgálatában állt. Csakúgy, mint az államférfi politikusi teljesítménye. Miskolczy is idézi sokszor felhánytorgott szavait: „mit kezdjek az igazsággal, ha a hazám ügyéről van szó”. Ám ezek a szavak nem cinikus, hanem éppenséggel tragikus hanggal szólnak hozzánk: a közéleti pálya tragédiájának szimbolikus jelentőségű sűrítményeként, életútjának mártírumaként. Amikor 1937-ben a szemére hányták, hogy a Vaszgárda az ő szellemi-politikai gyermeke (is), akkor magát az apaság tényét nem tagadta, csak nem kívánt voltának adott hangot, mondván, fattyú, zabigyerék az. Így hát, amikor 1940. november 28-ára virradó éjszakán a Légió halálbrigádja (echipa morții) az

agg tudóst sinaiai villájából elhurcolta, s Ploiești után a bukaresti útról letérve, Strejnicu község határában végzett vele, s tetemét az országút árkába lökte, görög sorstragédiát idéző „apagyilkosság” történt. A maguk módján, nyilván tudták ezt gyilkosai is. És tudta – a maga személyes mártíriumán túl kezdődő végzetes következményeivel együtt – az áldozat.

A kötet írásainak egyik módszerbeli sajátossága e Iorga-esszében érvényesül a legszemléletesebben. Témái feldolgozása, anyaga kezelése során Miskolczy következetesen alkalmaz két megkülönböztetést. (Eljárásának elvi indítékait azonban sajnos, tételesen nem fejtette ki művében.) Egyfelől elkülöníti a megértés (a tárgy gondolati birtokbavétele) fogalmát attól, amivel az iskolázatlan gondolkodás lép-ten-nyomon összekeveri, az egyetértés (elfogadás, azonosulás) fogalmától. Az előbbi ugyanis bármiféle (akár helyeslő, akár tagadó) ítéletalkotás előfeltétele, így a kritika tárgyának gondolati birtokbavétele (megértése) minden kritikai műveletnek a kezdete. Másfelől disztinkciót tesz a gondolkodó és gondolata között. A kettőt azért választja el egymástól, hogy az így leválasztott – „alanytalanított” – gondolatot tehesse kritika tárgyává. Mert csak az ilyen (tárgyi, tárgyilagos, tárgyra irányuló) kritika lehet elvileg mentes a szubjektivizmustól.

E kötet írásai – mint minden jó írás – igen alkalmasak arra, hogy alaposan megmozgassák az olvasó agysejtjeit, mozgósítsák korábbi ismereteit és továbbgondolásra késztessek. Magam is erre vállalkozom itt, két olyan írás mentén, melyek értelmezését bizonyára értetlenül fogadja majd a művelt „átlag román” és ingerülten a nacionalista történész. E két írás ugyanis („A reformáció jegyében?” és „Egy görög katolikus püspök római száműzetésben”) ha közvetlenül nem is arról szól, ám témájával arról beszél, hogy a román nemzet létrejöttében fontos szerepet töltött be a 16. századtól a protestantizmus, a 17. század végétől pedig a katolicizmus, egyszerűen: Európa, Nyugat-Európa.

A román nemzeti mitológia egyik legmakacsabb dogmájának funkciója épp e külső, európai tényező elfedése, elfeled-

tetése. E dogma azt állítja, hogy az ortodox görögkeleti egyház egyenesen nemzeti egyháza a románságnak, az az intézmény, amely évezredes történelme folyamán mindig a románság legfőbb megtartója volt. Ám a tények tanúsága szerint, ha a görögkeleti egyházon múltott volna, akkor nem fejlődött volna ki román írásbeliség, nem lett volna kiművelt román nemzeti nyelv.

A román nyelvnek az írásbeliség szintjén való kiművelését – a nemzetté válásnak e fő kritériumát – a reformáció nyelvi programja, a nép nyelvén való igehirdetés, -terjesztés programja indította el Erdélyben. Román írástudók protestáns ösztönzésre kezdték a vallásos alapszövegeket anyanyelvükre fordítani és Nagyszeben, Brassó, Szászváros, Gyulafehérvár e célra felszerelt könyvnyomdáiban megjelentetni. Az első román könyv – egy lutheránus katekizmus fordítása – 1544-ben készült el Nagyszebenben. A könyvtörténet a következő négy évtizedből összesen 13 román vagy ó-szláv-román kétnyelvű könyv erdélyi megjelenését tartja számon. Ezek, kettő kivételével, görögkeleti kiadványok román nyelvre való átültetései voltak. Ezt az erdélyi kezdeményezést ellenségesen fogadta az Erdélyen kívüli görögkeleti klérus. Magartartását konzervativizmusán túl a felekezeti versenytárstól, az egyházzsakadástól való félelem határozta meg. A vajdaságokbeli ortodox klérus öt év híján egy évszázadig állt ellen a román nyelv térhódításának a templomokban, akadályozta román könyvek megjelenését. Havasalföldön az első román nyelvű könyv 1640-ben jelent meg (Moldvában még csak ezután alapítják az első nyomdát). Harmadik volt a havasalföldi román könyvek sorában Varlaam metropolita vitairata „egy kálvinista román katekizmus ellen”. A vitairat 1645-ben jelent meg, 101 évvel az általa támadott (nem kálvinista, hanem lutheránus) katekizmus megjelenése (1544) után. 1648-ban jelent meg Gyulafehérváron a teljes román nyelvű Újszövetség. Ebben az évben Havasalföldön (román nyelven ötödikként), egy jámbor példázatot nyomtattak ki: Szent Varlaam és Jozafát történetét.

A protestantizmus tehát, mely min-

denhol szorgalmazta az anyanyelvi írásbeliséget, a népi nyelv kiművelését, irodalmi szintre emelését, a könyvkiadást stb., Erdélybe érve itt is napirenden tartotta e követelményeket, s ezzel a románység nemzetté formálódásának előmozdítójává, pozitív tényezőjévé vált, miközben a görögkeleti vallás a románység nemzetté fejlődése szempontjából sorsdöntő 16–17. század során a románok körében nem román vallásként, hanem görög és főként szláv vallásként működött.

Azután elvonult a reformáció hulláma, és jött az ellenreformációé. A keleti kereszténységgel szemben most a katolicizmus (annak görög szertartású változata) képviselte az európai alternatívát. S ez az újabb hullám kiváltotta a schizmát: az erdélyi románység egy része a nyugati kereszténységhez csatlakozott. Létrejött a (görög) katolikus románység, s az ezzel elindult folyamatok eredményeként a modern román nemzet. Ezt a folyamatot az ortodox tábor rendkívül ellentmondásos alakulása kísérte. Egyszerre volt észlelhető a korszerűbb formák keresése és az anakronisztikus hagyományokhoz való ragaszkodás – ez alávétve a hatalom igényének, az ortodoxia hagyományos kiváltságai megőrzésének.

Hogy ezek a történelmi folyamatok milyen tőtagost tudnak állni a legjobb román írástudók fejében is, példázza itt a román irodalom klasszikusának, Ion Slavici-nak 1922-ben írt visszaemlékezéseiből néhány sor: „Veszély fenyegette a román népet [...] akkor, amikor Erdélyben az egyházban bevezették a román nyelvet. Ettől a veszélytől azonban megmenekedtünk, mert a moldvaiak és a havasalföldiek is bevezették a román nyelvet az ottani egyházban”. Eszerint tehát a román nyelvű ígéhirdetést, a román könyvet a román úgy érdekében tiltották Havasalföldön és Moldvában egy évszázadon át. Slavici így folytatja: „A veszély újra felbukkant, amikor az erdélyi román papságot meggyőzték arról, hogy fogadja el az egyesülést a pápista egyházzal, s akkor, amikor nem sokkal azután bevezették a latin betűs írást is, hogy különválasszák őket a moldvai és havasalföldi ro-

mánoktól [...]. De ettől is megmenekedtünk, amikor a latin betűs írást Romániában is bevezették.” (Ion Slavici: A világ, amelyben éltem. Kriterion TÉKA 1980. 162.)

Ez a szemlélet a nemzetet valamiféle törzsi egységnek, homogén kollektivitásnak fogja fel, amely nem tűr meg semmiféle pluralizmust, kiváltképpen nem a vallási pluralizmust (azaz: megosztottságot). A románység azonban épp attól kezdve – de még inkább: éppen attól – számított modern nemzetnek, amikortól megszűnt vallási-felekezeti homogenitása és a (görög) katolicizmus képében intézményesen beépült Nyugat-Európa a román nép (történelmi-társadalmi) testébe.

Egy New Yorkban és egy Bukarestben megjelent Drakula-kötet is alkalmat kínál e téma körbejárására „A karó mint metafora” című tanulmányban. Alcím: Tallózás a Drakula-irodalomban. Miskolczi, miután a napjaink horror-szükségletét kiszolgáló Drakula-mitoszt kellő iróniával, sőt szarkazmussal felvázolja, természetesen bemutatja Vlad Ţepeş vajda történelmi személyét. Kiderül, hogy a vajda, bár valóban betegesen kegyetlen, tömeggyilkos zsarnok volt (kegyetlen és igazságos, amint a korabeli szöveg jellemzi), ám egyáltalán nem helyes valamiféle „balkáni képződménynek” gondolni, sőt Vlad Ţepeş (Mátyás király rokona és szövetségese volt) Európát képviselte. A török által elűzve, királyi rokona több mint tíz éven át Visegrádon és Budán tartotta fogva. Ám Sabác megvívásánál már Mátyás oldalán jeleskedhet, s még abban az évben Mátyás szándékának megfelelően került vissza a havasalföldi fejedelmi székbe. Egy török vazallus trónkövetelő elleni harcban esett el, mondhatni tehát: Európa védelmében. Európaiságának szimbolikus, de politikailag nem formális gesztusa az, hogy még siheder vajdafi korában, öccsével együtt – áttért a katolikus hitre. Történt ez olyan korban, amikor még mind a havasalföldi, mind a moldvai dinasztikus előzmények át meg átszövődtek katolikus, nyugati keresztény szálakkal, még eléggé hangszlyos volt a katolikus egyház aktív jelenléte. Oly korban, amikor – noha később

fogalmazódik meg – a gyakorlatban már érvényesült a cuius regio-elve. Megalapozottnak tűnik tehát az a feltevés, hogy a vajdaságok románsága számára keleti kereszténység vagy nyugati kereszténység ekkor még történelmileg reális alternatíva volt. Ez a kérdés majd csak a megszilárduló török világ árnyékában dőlt el véglegesen.

Ki kell még emelnünk az „Egy régi szöveggyűjtemény feltámadása. Moses Gaster Chrestomatiája – 1891” című írást, melyben Miskolczy az újkori román művelődés ismeretlen fejezetét tárja olvasója elé. Moses Gaster (1856–1939) zsidó származású román filológus, folklorista, vallástörténész, mind a zsidó, mind a román kultúra szakavatott művelője volt, aki „nem hebraisztikából doktorált, hanem a román fonetika történetéből, és a román népi kultúra összehasonlító vizsgálatára összpontosította erejét.” Gastert befolyásos barátja, Titu Maiorescu sem tudta megvédeni az akkori – múlt század

végi – román szellemi életben hangadók antiszemita támadásaitól. A nagy tudóst végül is elűzték hazájából. Így történt, hogy szöveggyűjteményét, a román nemzeti művelődés felbecsülhetetlen értékét, külföldön jelentette meg. A cikk rámutat: nem Gaster volt az egyetlen a román kultúrát gazdagító írástudó, akit abban az időben zsidó származása miatt kiűldöztek Romániából. Erre a sorsra jutott Hariton Tiktin (1850–1936) nyelvész, egy jelentős történeti szótár szerzője, valamint Lazăr Șăineanu (1859–1934) nyelvész, irodalmár, a román mesevilág monográfusa is.

A jó olvasmány továbbgondolásra csábítja az olvasót, e csábításnak én sem tudtam ellenállni. Ez az oka annak, hogy jelen írásom végül is a könyvkritika műfaji szigorától fokozatosan az olvasói élménybeszámoló felé tolódott el.

Tóth Sándor

A modern várostörténet-írás dilemmái

A modern város történeti dilemmái

Gyáni Gábor (szerk.)

Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995.

„Csokonai História Könyvek” 216. old.

A magyar történeti irodalomban a társadalomtörténet soha nem állt az előtérben, vannak mégis olyan tényezők, amelyek a magyar történettudomány kiegyensúlyozatlansága ellen hatnak. Ilyen a Hajnal István Kör és a Hajnal István Körben együttműködő kutatók munkássága. Bácskai Vera, Benda Gyula és Gyáni Gábor ma a magyar társadalomtörténet-írás kiemelkedően fontos alakja. Közülük Gyáni Gábor eddig is konzekvensen a 19–20. századi városi társadalom problémáival foglalkozott; írt a városi háztartásokról (Család, háztartás és a városi cseleltség. Magvető, 1983.), a munkáslakásokról (Bérkaszánya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás útja. Magvető, 1992.) és a magyar szociálpolitika történetéről (A szociálpolitika múltja Magyarországon. História–MTA, 1994.). Ebbe az összefüggő, tudatos sorba illeszkedik ez az általa válogatott és szerkesztett kötet is.

A *modern város történeti dilemmái* öröndetes módon vidéken, Debrecenben jelent meg, a Csokonai História Könyvek című sorozatban. Tartalmilag párja a sorozat másik, ugyancsak 1995-ben publikált kötete, Orosz Istvánnak a 19. századi magyar kisvárosokról írt monográfiája: Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. (A sorozat eddig megjelent harmadik kötete nem a társadalomtörténet, hanem a historiográfia tárgykörébe tartozik Gunst Péter tollából: A magyar történetírás története.) Bár más sorozatban jelent meg (Történelmi Figyelő 3.), *A modern város történeti dilemmái* a Gyáni által szerkesztett másik tanulmánykötethez („Változás és folytonosság”. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról. KLTE, 1992.) formailag több szempontból hasonló: mindkettőt Debrecenben adták ki,

mindkettő használható jegyzetként, és mindkettőt – Gyáni Gábor lektorálása mellett – hallgatók és fiatal oktatók fordították. A fordítások jól sikerültek, az olvasó nem kényszerül kusza mondatok indái között rendet vágni; és a nyomdahiányok száma sem haladja meg az ilyen típusú művekben megszokottat. Általában a könyv külső formája a mai magyar társadalomtudományi kiadványok között megállja helyét, két kifogással: a táblázatok meglehetősen csúnyácskák, látszik, hogy a könyvet szövegszerkesztővel vagy annak legegyszerűbb eszközeihez szokott szemmel készítették; másrészt a kelet-európai karaktereket – Magyarországon sajnos, szinté már megszokott módon – nem tudják kiszedni (pl. Anna Zarnowska tanulmányában).

A kötet 11 tanulmányt tartalmaz, a válogatás, sajnos, kizárólag eredetileg angol nyelven publikált írásokra terjed ki, holott e tárgykörnek németül vagy franciául szintén jelentős a szakirodalma. A 11 tanulmányból egy jelent meg az *Urban History*-ban, a várostörténet nemzetközileg vezető szakfolyóiratában, hetet publikáltak eredetileg kötetben, egyet egy történeti folyóiratban, Penelope J. Corfield és Anna Zarnowska munkája pedig először ebben a kötetben jelent meg. A tanulmányok egymásutánja időrendi, a 18. századtól a 20. századig haladva előre. A válogatás ebből a szempontból azonban igencsak egyoldalú: a címben sugalltall ellentétben túlnyomó többségben (9 tanulmányban) a 19. századdal foglalkozik, és csak az első és az utolsó foglal magában 18., illetve 20. századi témát. Egy másik egyoldalúság a kutatók országok szűk skálája, (bár ez aligha írható a szerkesztő rovására, sokkal inkább a várostörténeti kutatások fő súlypontjait jelzi): a kötet 7 tanulmánya érinti Angliát, kettő-kettő Németországot és az Egyesült Államokat, és egy-egy foglalkozik Franciaország, Olaszország, Svédország, Ausztria és Lengyelország városai-val.

A kronológiai, földrajzi és forrásnyel-

vi egyensúlytalansággal szemben a kötet – a Bevezetőben kifejtett szerkesztési elveknek megfelelően – módszertanilag és kutatási területek szempontjából valóban széles kört reprezentál. Találunk tanulmányt a városi szegregációról, bevándorlókról, nagyáruházakról és családformákról éppúgy, mint a városi közegészségügy fejlődéséről vagy a városfejlesztésről. A válogatás kiterjed a „legkeményebb”, statisztikákon alapuló kvantitatív módszert alkalmazó megközelítéstől (pl. Kertzer írása) a „puha”, a kulturális antropológiába átcuszó, interjúkat felhasználó elemzésig (Sieder tanulmánya a bécsi munkásgyermekek világáról a századfordulón).

A kötet első írása az egyetlen, amely 18. századi problémát vizsgál, nevezetesen a György-korabeli kisvárosok társasági életét (*Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában*). A szerző célja, hogy a kvantitatív, társadalmi-gazdasági megközelítés mellé felsorakoztassa a „vélemények és érzelmek puha adatait”, és ezzel lehetővé tegye az újraszintetizálást. A kisváros kategóriáját tekintve Corfield kissé ellentmondásosan jár el: megadja a városi funkciók *de facto* kritériumait (bizonyos népességnagyság és laksűrűség; nem agrárjellegű gazdaság; intézményes szervezethez; társadalmi heterogenitás; városi életmód), hogy azután egyszerűen a 2500–5000 fős városokat tekintse statisztikailag kisvárosoknak. Az így meghatározott várostípus képezte a 18. század folyamán Anglia kisvárosainak felét, lakosságának 12%-át. A kisvárosok, amelyek szemantikája (pl. kövezett utak, utcai lámpák, a falusinál nagyobb építkezés) a kortársak számára ismert volt, a városhálózatban nemcsak gazdasági és kereskedelmi szempontból töltöttek be fontos láncszemet, de társasági és kulturális központokként is, Corfield négy szempontból próbálja igazolni tételét. Ezek a kisvárosok (1) a társasélet központjai voltak a rendszeres (heti vásárok, ünnepek) és alkalmi (versenyek, táncmulatságok, politikai gyűlések, nyilvános akasztások stb.) események révén. A kisvárosok így a metropolis és a vidék között a hír- és információcsere központjaivá váltak, mert tévedés „azt hinni, hogy a modern tö-

megkommunikáció kora előtt minden nem nagyvárosi társadalom teljes kulturális elszigeteltségben élt. A hírek természetesen más módon és eltérő gyorsasággal keringtek, de létezett egy a fő kereskedelmi útvonalakat követő bonyolult városi hírhálózat, amely az információkat városról városra közvetítette. A központi fekvésű piac és a főutca fogadói fontos színhelyei a szájról szájra terjedő hírek gyűjtésének és továbbadásának.” (7. o.) A kisvárosok szociabilitásának jellegzetessége volt a városi azonosságtudat és lokalpatriotizmus (2) kialakulása: „az emberek nem pusztán a szép városkép miatt kötődtek lakóhelyükhöz, de az érzelmi és a társadalmi azonosulás nagyobb mélységeiről lehet beszélni” (9. o.); különösen ott, ahol rivális városi központok konkurenciájával kellett megküzdeni. A növekvő jólét lehetővé tette, hogy a kisvárosok a szervezett társasélet (3) csomópontjaivá váljanak, amely a lakomával egybekötött ivászatától a színházi előadásokig terjedt, és amely természetesen megfelelő számú és típusú épület emelését igényelte. A kisvárosok, amelyek „a plébános és a földbirtokos hagyományosan falusi bázisú hatalmi befolyásával szemben egy nem agrárjellegű városi alternatívát tudtak felmutatni” (10–11. o.), társadalmi értelemben nyitottak és könnyen megközelíthetők (4) voltak, és ezzel újra csak közvetítő szerepet töltöttek be a metropolis és a vidék között. A kisvárosok tehát nem csak gazdasági értelemben voltak a városfejlődés motorjai, hanem társasági és kulturális szerepkörüknel fogva is.

John A. Phillips írása (*Munka- és lakhelyváltoztatás a 19. század eleji vidéki városokban*) három angol várost (Shrewsbury, Bristol, Northampton) vizsgál a múlt század 20-as, 30-as és 40-es éveire vonatkozóan. Az angolszász óvatossággal megfogalmazott tanulmány kétségesnek tekinti a korábbi próbálkozások sikerét a 18–19. századi népességre érvényes általános foglalkozási kategóriák felállítására (és ezzel a társadalmi viszonyok leírására), ezért egy olyan kategóriakészletet alkalmaz, ami ugyan csak a saját vizsgálatában érvényes, de abban longitudinális egyöntetűséget eredményez. Az önma-

gukat gyakran különböző foglalkozásnéven meghatározó férfiak ily módon öt nagy kategóriába (értelmiség/nemes, kereskedő elit, kiskereskedő, szakképzett munkás, szakképzetlen munkás) sorolható úgy, hogy – a foglalkozásnevek változásának dacára – a legtöbb rétegben 90–95% feletti konzisztencia mutatkozik az egymást követő felmérésekben; a foglalkozási instabilitás ellenére tehát a foglalkozási rétegek stabilak maradtak. A lakóhelyi mobilitás ugyanebben az időben óriási volt: 1820 és 1830 között például Bristol lakosságának évente 10%-a új helyre költözködött, ami az évtized folyamán közel 70%-os változást eredményezett. Úgy tűnik, a költözködési hajlandóság a gazdasági skálán lefelé haladva nőtt, már a kis jövedelemváltozásokra is gyorsan reagáltak. A jövedelmi létrán való csekély emelkedés vagy csökkenés – akár az életciklusban történő változás, akár a szakmán belüli sikerek vagy kudarcok okozták ezt – szintén lakóhelyi alkalmazkodásra készítette az angol vidéki városok lakosait. A források (választói névjegyzékek, ínségadók) korlátozottsága miatt a szerző ennél mélyebb következtetés levonását nem javasolja. Phillips tartózkodó hozzáállása ellenére (vagy éppen azért) ez a tanulmány elsősorban módszertani tanulságokkal szolgál, vélhetően ezért is került a kötetbe.

A harmadik tanulmány, amely a szerző, David I. Kertzer tanulmánykötetéből (*Family Life in Central Italy, 1880–1910*. New Brunswick, 1984.) származik, a társadalomtörténet egyik dogmájára kérdez rá. Eszerint az iparosítás és az urbanizáció a tradicionális, összetett családokat szükségszerűen nukleárisra redukálja, amely így jobban illeszkedik az indusztriális világ követelményeihez. Ezt a széles körben elterjedt teóriát Angliára vonatkozóan a Peter Laslett és Michael Anderson fémjelezte revizionista iskola már cáfolta: az iparosodás előtt is nagy számban létező nukleáris családok a 19. századi Angliában éppen sárgát veszítettek az összetett családmoddal szemben. Kertzer tanulmányában (*Urbanizáció és együttélés*) ezért egy Anglián kívüli, olasz terület (Bertalia)

esetén keresztül vizsgálja az elmélet érvényességét. Bertalia 1880 és 1910 között átesett az ipari fejlődés első hullámán, s ez a foglalkozásszerkezetben is megmutatkozott. 1880-ban még ötször annyi mezőgazdasági, mint ipari-városi háztartásfőt számoltak össze, míg 1910-ben közel ugyanannyit. A (főleg férfiágon) kiterjesztett családok aránya azonban nem csökkent jelentősen. A szerző szerint a magyarázathoz fel kell adnunk a hagyományos mezőgazdasági/ipari, vidéki/városi szembeállítását, és inkább a termelési eszközökhez való hozzájutás szerint kell a családokat megvizsgálnunk. A részesbérlet rendszere ugyanis a munkaerő maximalizálását kívánja meg, így a nagy háztartásoknak kedvez. A bér munkás háztartásokat, függetlenül attól, hogy jellegük mezőgazdasági (*braccianti*) vagy ipari volt, viszont többségében egyszerű családforma jellemezte. A városi munkások között azonban magas volt az összetett háztartások aránya is, mivel ez biztosította – állami segélyprogramok híján – a gondoskodást az öregekről, a – lakásépítés lemaradása miatt – a fiatalok lakáshoz jutását. Így a városi fiatalok, a vidékiekkel ellentétben, akik gyakran kényszerültek cselédsorba, „a gazdasági lehetőségek gazdagabb tárházából választhattak, s ez nem követelte meg a szülői ház elhagyását” (44. o.). A szerző végkövetkeztése szerint az eddigi nukleárizálódási elméletet egy komplexebb felváltani, amely több tényezőn alapul és a regionális eltéréseket is figyelembe veszi. A tanulmány nagy érdeme, hogy kapcsolatot teremt a nagy elméleti kutatások és az empirikus valóság között. Azonban a vizsgálat talán nem eléggé reprezentatív komoly következtetések levonásához, hiszen 1880-ban összesen 347, 1910-ben pedig 601 háztartás statisztikáját elemzi.

A következő, a 19. századi városi rétegek szegregációjáról szóló tanulmány (*A 19. századi városok lakóhelyi differenciálódása: a térformáktól a társadalmi alakzatokig*) szerzője a neves társadalomtörténész, David Cannadine, aki – többek között – írt egy híres könyvet a brit monarchiáról és annak hagyományairól (*The Decline and Fall of the British Aris-*

tocracy. New Haven-London, 1990.) is. Cannadine célja az elméletek áttekintése és a további kutatások ösztönzése. A városi szegregáció kérdésében a történetész először a történeti földrajzhoz fordul, annál is inkább, mert a kortársak evidenciának tekintették, hogy egyes városnegyedek meghatározott társadalmi csoporthoz köthetők. Azonban a történeti földrajz kvantitatív kutatásai ezt eddig nem erősítették meg, ugyanakkor a kortársak tévedésére sem adtak magyarázatot. Sokkal egyértelműbben a szociológusok sem válaszolnak, ha a társadalmi rétegződés modelljeire kérdez rá a történetész. Legálább háromféle megközelítés létezik: a konfliktusos (a marxista vagy a weberiánus), az egyensúlyi-együtműködő (a strukturális-funkcionalista) és a kettőt valamilyen módon összefogni igyekvő elmélet. Ezek után nem csoda, ha a történelmi kutatásokban ezek mindenfajta kombinációja megtalálható: a szegregációt magyarázzák az osztálykonfliktus és az osztályegyütműködés elméletéből kiindulva is, míg a társadalmi-lakóhelyi elkülönülést tagadók is hivatkoznak mindkét elméletre. A zűrzavar teljes, a szerző összefüggő elméletet követel, amihez tesz is néhány javaslatot.

Anna Zarnowska, aki orosz-Lengyelország munkásairól lengyelül (pl. Klasa robotnicza Królestwa Polskiego, 1870–1914. Varsawa, 1974.), angolul (a *Social History*-ben) és németül (az *Archiv für Sozialgeschichte*-ben) is publikált, hagyományosabb módon közelíti meg a varsói munkásság kialakulását az 1860-as évektől a századelőig (*Vidéki bevándorlók beilleszkedése a munkásosztály társadalmába Varsóban a századfordulón*). Leírja a három, egymást követően Varsóba költöző nemzedék jellemzőit, a szűkös lakásviszonyokat, a patriarchális családformát, a jellegzetes életutakat. A beáramló vidékiek külsőleg hamar alkalmazkodtak, elhagyták falusi ruháikat és nyelvhasználatukat, hozzászórtak a városi vívmányokhoz és szórakozási lehetőségekhez, de szívósan ragaszkodtak szokásaikhoz, a patriarchális családi és vallási élethez. „Az elsőprő többségében római katolikus varsói munkások vallásossága, hajlamuk arra,

hogyan vallásos élményeiket közösen juttassák kifejezésre, a szent tárgyak iránti rajongásuk és a vallásos énekek a lengyel falu katolicizmusának sajátos vonásait fémjelzik az egész vizsgált korszak folyamán. Ebben a tekintetben a varsói munkások nem sokban különböztek a mai lengyel ipari központok munkásaitól.” (81. o.) Ez a megállapítás újabb adalék annak bizonyítására, hogy egy politikai rendszer – bármennyire totaliter és antiklerikális is – képtelen elvágni a kulturális hajszálygököket. A munkások politikai kultúrájával kapcsolatban még két finom észrevételt találunk: A tulajdonosok, művezetők, felügyelők és munkások közötti klasszikus osztálykonfliktust Varsóban gyakran inkább mint nemzetiségi ellentétet élték meg, mivel más-más nemzetiséghez tartoztak. Másfelől a faluról beáramlott munkások a közösségi élet vidéki mintáit, a szomszédsági viszonyt és az egyházközségi életet hozták magukkal, ami viszont akadályozta a demokratikus törekvések kialakulását. Az első generációs varsói munkás az állami hivatalnokokkal szemben szolgálai engedelmességet mutatott.

Az öt szerző által Philadelphiáról írt tanulmány (*Három város története: feketék, bevándorlók és lehetőségeik Philadelphiában 1850 és 1880 között, 1930-ban, 1970-ben*) korántsem politikamentes, eredményei bevallottan közvetlen legitimitást jelenthetnek a döntéshozók feketékkel kapcsolatos politikájában. Az újra etnikai harcokkal terhelt amerikai társadalomnak választ kell adnia – többek között – az afroamerikaiak kihívására, ez azonban csak történelmileg megalapozott érveléssel lehetséges. Ha ugyanis az állítjuk, hogy a feketék előtt mindenkor nyitottak voltak ugyanazok a felemelkedési esélyek, amelyek a többiek előtt, vagy hogy legalább mára megnyíltak ezek a lehetőségek, akkor semmi szükség pozitív diszkriminációra, hiszen a sorsukért maguk felelősek. Ha azonban – mondják a szerzők – megvizsgáljuk a „lehetőségek struktúráját”, amelybe az egymás után beáramló etnikai csoportok beilleszkedtek, egészen más képet kapunk. A 19. században érkező ír és német bevándorlók szétszórtan

telepedtek le, mivel nem állt rendelkezésre koncentráltan nagy tömegű olcsó lakás; másrészt a kezdetleges közlekedési viszonyok között a bőséges gyáripari munkahelyhez közel laktak. Így a lakónegyedeket nem az etnikum, hanem az iparág határozta meg. A századfordulóra – a közlekedési újítások és az ipar decentralizációja eredményeként – a város már megfelelt a „koncentrikus körök” elméletének: „a népesség gazdasági-társadalmi státusa a város központjától való távolsággal arányosan nő (93. o.). A 20. század elején bevándorló olaszok, lengyelek és zsidók által létrehozott lakóhelyi struktúrákat ezért már nagyobb szegregáltság jellemezte, de a növekvő lehetőségeik megengedték, hogy még a második világháború előtt kiköltözzenek legalább a fehérgalléros jellegű külvárosokba. A világháború után az ország délkeleti részéről tömegesen bevándorló feketék a belvárosi leromlott lakásállományt örökölték, miközben a (tőlük amúgyis messzeeső) ipari, de különösen a szakképzetlen munkahelyek száma rohamosan csökkent a szolgáltatási szektorral szemben. A gettóba szorult feketéknek nem álltak rendelkezésre azok a lehetőségek, amelyek az előző két hullámnak a felfelé irányuló mobilitást biztosították. „Philadelphia lehetőség struktúrája radikálisan módosult negatív irányban, ennek ökológiai megnyilvánulásai súlyos helyzetbe hozzák a feketéket: a legrosszabb város legrosszabb körzeteiben találják magukat a legrosszabb időpontban. A faji megkülönböztetés csökkenése ellenére a philadelphiai lehetőség és ökológiai struktúrában bekövetkezett döntő változások a feketéket ma is meggátolják abban, hogy részesülhessenek azokban a sikerekben, melyeket a város korábbi bevándorló csoportjai átéltek.” (88. o.)

Anthony Sutcliffe írása a fővárosok egyedülálló városfejlesztési problémáival foglalkozik (*A környezet ellenőrzése és tervezése az európai fővárosokban 1850–1914 között: London, Párizs és Berlin*). A fővárosok pótlólagos szociális vonzereje és a migrációt megkönnyítő közlekedési lehetőségei a munkaerő piacát túltelítette, és lenyomta a béreket. A túlnépesedés kör-

nyezeti problémájában megnyilvánuló szegénység megkívánta a hatósági beavatkozást, ami azonban vagy adóemeléssel és/vagy a ház- és földtulajdonosok szabadságának korlátozásával mehetett végbe. Ezt viszont akadályozta az intézményi keretek gyengesége, amely két okra vezethető vissza. A fővárosi helyi kezdeményezéseket jóval erősebben gátolta a központi hatalom, mint a vidéki önkormányzatokét, mivel a kormány félt az autonóm fővárost könnyen megszálló társadalmi zűrzavartól, mivel a városszerkezetet grandiózus politikai ambícióhoz kívánta igazítani, és mivel a demokratizálódás a vidék súlyának növekedését hozta magával a parlamentekben. Másfelől a felelősség szétforgácsolódott több hatalmi szervezet között funkcionális (ugyanazokra a feladatokra több testület létezett) vagy méginkább területi értelemben (a külvárosok megőrizték a független településként szerzett különálló intézményeiket). A szerző a három fővárost egyenként elemezve kimutatja, hogy a környezetpolitika három fázison ment keresztül az első világháborúig: a 19. század első felében kevés hatósági intézkedés történt, hogy aztán az 1850–60-as években – nem függetlenül a belpolitikai változásoktól és a nemzetközi versenytől – példamutató modernizálást hajtsanak végre. 1870 után azonban a tunyaság lépett a dinamikus eredetiség helyébe, és csak a második világháború után – részben a háborús pusztítások ösztönzésére – indult el átfogó, mindent átható átalakítás.

Az egészségügyi ellátásra ható tényezőket vizsgálja Gerard Keans, W. Robert Lee és John Rogers három országot (Anglia, Németország, Svédország) érintő és az egész 19. századot átfogó tanulmányában (*Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*). A három ország urbanizációs szintje jelentősen különböző a 19. században (amikor Anglia lakosságának többsége már városokban élt, Svédországban a városba áramlás éppen csak elkezdődött), azonban a városi halálozási mutatók és okok meglepően hasonlóak; vagyis az urbanizáltság foka és a közegészségügyi szint között nincs közvetlen

korreláció. Az orvosi ellátást nem az igények, hanem a fogyasztók gazdagsága és az állami hatalom alakítja. Angliában a liberális ideológiának megfelelően a magánorvosok domináltak, Németország vegyes modellt képviselt, míg Svédországban már a 18. századtól kezdődően egy meghökkentően államközpontú orvosi ellátó hálózat jött létre. A közegészségügyi stratégiákat a politikai kultúra és a politikai struktúra határozta meg: a központosított német és svéd állam képes volt kórházakra alapozott egyénre irányuló (pl. oltás) kényszert alkalmazni, míg Angliában állótöke beruházásokkal a környezeten próbáltak javítani (pl. csatornázás). A közegészségügyi rendszer tehát elsősorban nem a városiasodás szintjével vagy az igények nagyságával korrelál, hanem az adott terület gazdagságával és az állam, illetve politika jellegével. „Végeredményben hogyan írható le a vizsgált három eset? Az angol állam gazdag és liberális, amely környezetre orientált politikát követ és az orvosi szakmát meglehetősen magára hagyja. Svédország, mint szegény és merkantilista állam, az egyént megcélzó kényszer irányába fordult, és az orvosi szakmát az államszervezetbe integrálta. Németország valahol középen állt, mind anyagi erő, mind ideológia és az orvosi hivatás államosítása tekintetében: az állami biztosítás modelljét alkalmazta.” (153. o.)

Anthony Sutcliffe a kötetben szereplő másik tanulmányában (*Növekvő hatósági beavatkozás a brit városi környezetbe a 19. század során: strukturális megközelítés*) arra keres választ, hogy a 19. században milyen okok vezettek a várostervezés megjelenéséhez. A szakirodalomban négyfajta magyarázó modellt lát. Az adminisztratív magyarázat szerint a bürokrácia elkülönült rendszer a társadalomban, a szakértők a várospolitikában kezdeményező szereppel bírtak. Az ideológiai magyarázat egy széles ívű esztétörténeti folyamatot lát a 19. században, amely az individualizmustól az utilitarizmuson át a szocializmus felé halad, és amelybe a várostervezés feltűnése is beleilleszthető. A technológiai magyarázat a technikai haladás kényszerítő hatását

emeli ki: a 18. században például még lehetséges volt a tulajdonosokkal kiköveztetni az előttük fekvő útfelületet, ami azonban a villamossínek esetén már nem megvalósítható. Végül a – tanulmány szerzője által is képviselt – strukturális magyarázat „azon a feltevésen nyugszik, hogy a hatósági beavatkozás terjedése a városi környezet tényleges és kívánatos állapota közötti távolság áthidalásával kapcsolatos.” (162. o.) A valóság és az igények közötti szakadék létrejöttét a szerző a városi környezet leromlásával magyarázza, amit a magas lakbérek és az alacsony fizetések közötti olló terjesztett. Sutcliffe modellje annyiban áll, hogy a várostervezés ideológusai felfigyeltek a városok problémáira, és megoldására indítványokat tettek. Eltekintve attól a lényeges megállapítástól, hogy a szociális reformok a városokban önálló fejlődésen mentek keresztül, és nem csak az országos jóléti programok részeként nyilvánultak meg, a szerző megközelítése elég laposnak tűnik.

A kötet talán legérdekesebb tanulmányát Reinhard Sieder írta a századfordulós bécsi munkáscsaládokról (*„Vata, derf i aufstehen?” A gyermekkor tapasztalata 1900 körül a bécsi munkáscsaládokban*). A statisztikák, korabeli regények és emlékiratok mellett a szerző az elbeszélő interjú-technika eszközeire támaszkodik, a gyermekkori szocializációs tapasztalatokat mintegy harminc orális biográfiával próbálja felderíteni. A munkáscsaládok belső viszonyait és ezáltal a munkásgyermekek érzelmi, lelki és szellemi fejlődését két külső körülmény határozta meg: a hiány, a „mindenfajta luxus nélküli reprodukció” és a szűk tér, a magas lakbérekből fakadó túlszűfolt lakásviszonyok (háztartásonként 7,7 fő plusz az ágybérlet, mindez általában kétszobás lakásban). Minthogy a család szűkös költségvetése döntő mértékben az apa keresetéből származott, a munkáscsaládok autokratív, patriarchális jellegűek voltak. Ezt a hatalmi rendszert két technikával tartották fenn. A hatalmat egyrészt bizonyos rituálékon keresztül mutatták fel, elsősorban az apa hazatérése körüli szimbolikus gesztusokon át: az anya és a gyerekek az

ajtóban várták az apát, levették a kabátját, papucsot hoztak neki, az anya elmondta a gyerekek aznapi csínytevéseit, az apa „ítéletet hirdetett”, azután következett a közös vacsora. Ezután mindenkinek teljes csendben kellett maradnia, hogy a kenyérkereső reprodukciója minél teljesebb legyen; ugyanezt szolgálta az étel elosztási rendje is, vagyis a kevéske hús az apának volt fenntartva. A hatalom fenntartásának másik eszköze a vásárláson adagolt kis örömök voltak: szemben az anya által gyakorolt szigorú hétköznapi renddel, amely a szűkösségből fakadt, az apa vásárnaponként néhány krajcárnyi boldogságot adott gyermekeinek, ezzel a kedvességgel stabilizálta hegemoniáját, és kielégítette a pozitív érzelmekre támasztott saját igényét. A szűkös térnek két lényeges következménye volt a gyerekekre nézve. Egyfelől a fiúk nem sokat voltak otthon, inkább az utcákon csatangoltak, bandákba verődtek és harcoltak egymással; ezt a szülők is mint a gyermeki képességek kialakulásának és bizonyításának terepét tekintették. A lányok azonban nem élvezhették ezt a szabadságot, a férfi és nő közötti munkamegosztást már 7–8 éves koruktól meg kellett tapasztalniuk. Másrészt a zsúfolt lakásvi-szonyok nem tették lehetővé, hogy a gyerekek tanuljanak, és ez gyakran az osztályzataikon is meglátszott. Ez azonban beleütközött az apák egy része, különösen a szervezett munkások akaratába, ők ugyanis – gyakran durva eszközökkel is – kényszerítették gyermekeiket a kultúra bizonyos szintjének elsajátítására, még akkor is, ha az iskolai eredményeknek nem volt sok közük a későbbi munkaerőpiaci elhelyezkedéshez. A szülők által követett nevelési elvek állandó megerősítést nyertek a bérházak szomszédsági kapcsolataiban, amelyek egyébként a közösségi szolidaritás, de egyben a társadalmi ellenőrzés színterei is voltak. A tanulmány egyetlen hiányossága a tematika egyoldalúsága: a gyermekek utcai világáról ugyanis nem ír részletesen.

A modern város egyik legfeltűnőbb jelensége a fogyasztói társadalom megjelenése. Sokan foglalkoztak ezen a problémakörön belül a nagyáruházakkal, ame-

lyeket „mint a fogyasztási javak elosztásának csomópontját; mint materiális fantáziaországot, ahol a nők bátran kiélhették a feltűnő fogyasztással kapcsolatos álmait; s mint 'fehérgalléros' álláslehetőséget munkásszármazású alkalmazottak részére” vizsgálták. Jeanne Catherine Lawrence írásában (*Földrajzi tér, társadalmi tér és a nagyáruház birodalma*) a nagyáruházak társadalmi státusának és földrajzi elhelyezkedésének kapcsolatát veszi szemügyre. A tanulmány forrása egy 1932-es marketing jelentés, amely a csőd szélére került clevelandi Higbee áruház helyzetét elemzi a konkurenciával és a város kereskedelmével kapcsolatban. A jelentés a kérdőívekből és az elemzők által alkalmazott „hivatásos vevők” tapasztalatából azt a következtetést vonja le, hogy a „fogyasztók hierarchikusan rangsorolták a nagyáruházakat, s így a státusnak vagy épp az alacsony presztízsnak az aurája, amely az egyes áruházakat (sőt áruházi osztályokat) övezte, kisugárzott az onnan származó árucikkekre is. Egy áruház státusának az értékelése nemcsak árui fajtaíttól és minőségétől, az épület elhelyezkedésétől és enteriőrjétől függött, hanem eladóinak és vásárlóinak számon tartott társadalmi-gazdasági helyzetétől is.” (200. o.) Vagyis a nagyáruházakat nem lehet homogen középosztálybeli intézményeknek tekinteni, minden társadalmi réteg pontosan tudta, hova tartozik. Lehet, hogy ugyanaz az árucikk az alsóbb osztályokat kiszolgáló áruházban jóval olcsóbb volt, a márkajel miatt azonban azt egy középosztálybeli nő sohasem vásárolhatta meg ott. A Higbee Company elkövette azt a hibát, hogy elköltözött a közvetlen konkurenciát jelentő többi áruház mellől a vasútállomás mellé, azaz a belvárosból a külvárosba, és ezzel úgy vesztette el a „minőségi áru” vágyó középosztálybeli vevőinek jelentős részét, hogy nem nyerhette el az alacsonyabb átlagjövedelműek kegyét sem, mivel a szomszédságban működött a sokkal alacsonyabb árakkal a városban legnagyobb forgalmat bonyolító nagyáruház. Ráadásul a Higbee túl sok kategóriában akart jelen lenni (pl. az áruház földszintjén olcsó osztályokat tartott fenn), „így megzavarta a vá-

sárlókat, mivel nem jelölte ki saját elkülönülő kereskedelmi terét”. A Higbee tehát légüres térbe került, ami egyenesen vezetett a profit csökkenéséhez. A tanulmány kiváló példa arra, hogyan lehet a társadalmi csoportok közötti szubjektív viszonyokat feltárni.

Ha *A modern város történeti dilemmái* c. kötet angolszász jellegének megfelelően óvatos utilitarianizmussal foglalkozunk, elmondhatjuk: a Gyáni Gábor által

válogatott és szerkesztett kötet elérte célját, előnyei jelentősen meghaladják hátrányait. Bátran ajánlható mindazoknak, akiknek a szerkesztő szánta: egyetemi hallgatóknak, várostörténészeknek és a társtudományok (szociológia, földrajz) művelőinek; bizonyosan mindannyian találnak benne számukra hasznos tanulmányokat.

Soós Gábor

Beérkezett könyvek

Szerkesztőségünk – több külföldi folyóirat mintájára – új rovatot indít. Ebben közöljük minden a kiadók vagy a szerzők által hozzánk eljuttatott történeti vonatkozású szakkönyv legfontosabb bibliográfiai adatait. A beérkezett könyvek előnyt élveznek az ismertetésre történő válogatás során.

Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831. Sajtó alá rendezte: Molnár András. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1995. 210 old. 300 Ft. ISBN 963 7226 14 1

A modern város történeti dilemmái. Szerkesztette: Gyáni Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995. 216 old. ISBN 963 260 074 6

Trianon and East Central Europe. Antecedents and Repercussions. (Ed. Béla K. Király, László Veszprémy) Atlantic Studies on Society in Change 80. Boulder (Colorado), Social Science Monographs – Highland Lakes (New Jersey), Atlantic Research and Publications, 1995.

Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerkesztette: Valuch Tibor. Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 1995. 702 old. 980 Ft. ISBN 963 3791 01 4

Számunk szerzői

Balogh Elemér jogtörténész	JATE, Szeged	R. J. W. Evans történész	Brasenose College, Oxford
Bárány Attila tudományos ösztöndíjas	KLTE, Debrecen	<u>B. Lepetit</u> történész	Párizs
Benedek Gábor történész	ELTE, Budapest	Sonkoly Gábor tudományos ösztöndíjas	ELTE, Budapest
Czoch Gábor tudományos ösztöndíjas	ELTE, Budapest	Soós Gábor tudományos ösztöndíjas	JPTE, Pécs
Bódy Zsombor tudományos ösztöndíjas	ELTE, Budapest	Tóth Andrea középiskolai tanár	Szeged
Deák Ágnes történész	JATE, Szeged	Tóth Sándor nyugalmazott egy. tanár	Budapest

A fordításokat Czoch Gábor és Farkas Csamangó Gyöngyi készítették.

INHALT

Studien

- ROBERT J. W. EVANS**
Ungarn in der Habsburgermonarchie, 1840–1867 5
- ÁGNES DEÁK**
Gesellschaftliche Widerstandstrategien in Ungarn
gegen die absolutistische Regierung in den Jahren 1851–52 27
- GÁBOR BENEDEK**
Die Beamten aus der Region diesseits der Leitha
in Ungarn des Neoabsolutismus 60

Heraufbeschwörung der Vergangenheit

- ROBERT J. W. EVANS**
Linda White und Polixéna Gál: eine Freundschaft 1857–1863 71
- ANDREA TÓTH**
„Gestürzte Ideen“ (Tagebuchauszug von Antal Zichy) 101
- ANTAL ZICHY**
Tagebuchauszug 108

Theorie und Methode

- ZSOMBOR BÓDY–GÁBOR CZOCH–GÁBOR SONKOLY**
Paradigmenwechsel in der französischen Geschichtsschreibung 131
- BERNARD LEPETIT**
Architektur, Geographie, Geschichte: der Gebrauch des Maßstabs 142

Ausblick

- „Die Menschheit muß ihrer eigenen Unmenschlichkeit ins Auge schauen“.
Gespräch mit István Deák 159
- Bibliographie der Werke von István Deák in Auswahl 165

Revue

„Für England und den Heiligen Georg!” (<i>Andrew Ayton: Knights and Warhorses. Military Service and the English Aristocracy under Edward III. Woodbridge: The Boydell Press, 1994.</i>) Attila Bárány	169
Ferenc Deáks Anwaltsschriften (<i>Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831. Sajtó alá rendezte: Molnár András. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1995.</i>) Elemér Balogh	177
Rumänisches Taschenbuch für Ungarn (<i>Miskolczy Ambrus: Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről. Bereményi Könyvkiadó, ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Budapest, 1994.</i>) Sándor Tóth	179
Dilemma der modernen Stadtgeschichtsschreibung (<i>A modern város történeti dilemmái. Szerkesztette Gyáni Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995.</i>) Gábor Soós	184
Neue Bücher	192
Autoren	193

CONTENTS

Studies

- ROBERT J. W. EVANS**
Hungary in the Habsburg Monarchy 1840–1867 5
- ÁGNES DEÁK**
Strategies for Social Resistance against Absolutist Government
in Hungary in 1851–1852 27
- GÁBOR BENEDEK**
Cisleithanian Civil Servants in Hungary during the
Years of Neoabsolutism 60

Recollection

- ROBERT J. W. EVANS**
Linda White and Polixéna Gál – A Friendship, 1857–1863 71
- ANDREA TÓTH**
„Fallen Ideas” (Diary Fragment by Antal Zichy) 101
- ANTAL ZICHY**
Diary fragment 108

Theory and Method

- ZSOMBOR BÓDY–GÁBOR CZOCH–GÁBOR SONKOLY**
Change of Paradigms in French Social Historiography 131
- BERNARD LEPETIT**
Architecture, Geography, History: The Uses of Scale 142

Perspective

- „Humanity must face its own inhumanity”.
Conversation with István Deák 159
- Selected Bibliography of István Deák’s Works 165

Revue

For England and Saint George!

(Andrew Ayton: *Knights and Warhorses. Military Service and the English Aristocracy under Edward III*. Woodbridge: The Boydell Press, 1994.)

Attila Bárány 169

Legal Documents by Ferenc Deák

(Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831. Sajtó alá rendezte: Molnár András. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1995.)

Elemér Balogh 177

Rumanian pocket book for Hungarians

(Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről*. Bereményi Könyvkiadó, ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Budapest, 1994.)

Sándor Tóth 179

The dilemmas of contemporary urban history

(*A modern város történeti dilemmái*. Szerkesztette Gyáni Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995.)

Gábor Soós 184

New Books 192

Authors 193

AETAS előfizetési felhívás 1996.

1996-os évfolyamunkban három tematikus szám megjelentetését tervezzük. Ezek egyike az Amerikai Egyesült Államok 19. századi történetének témaköréből merít. Az ezt követő duplaszám a 19–20. századi emigráció jelenségét vizsgálja. Ez évi köteteink sorát egy ókortörténeti tanulmányokra épülő szám zárja majd. Bemutatjuk Bódy Pált és David W. Noble-t, folytatni kívánjuk Elmélet és módszer rovatunkat is hazai és külföldi szerzők elméleti jellegű írásainak közlésével.

Az elmúlt évben jelent meg folyóiratunk tizedik évfolyama. Ez alkalomból állítottuk össze a benne tíz év alatt közlésre került írárok repertóriumát, melyet 1996 őszén kívánunk előfizetőinkhez eljuttatni.

A folyóirat ára:

éves előfizetőknek számonként 100 Ft
(éves előfizetési díj 400 Ft),
egy számot megrendelőknek 100 Ft + postaköltség,
könyvesbolti vásárlóknak 120 Ft.

A folyóirat megrendelhető a szerkesztőség címén:

AETAS szerkesztőség, 6701 Szeged, Pf. 1179

Megjelent
a
SIC ITUR AD ASTRA
1995/3–4. száma

Forisek Péter:
Római kori emlékek a Balaton partjáról

Szatucsek Zoltán:
A dél-balatoni borvidék a török korban

Katona Csaba:
John Paget utazása Balatonfüredre 1835-ben
(forrásközlés és forrástanulmány)

Kecskés Katalin:
Kulturális törekvések szervezeti formáinak megteremtése
a 19. századi Balatonfelvidéken

Karasz László:
A balatoni települések infrastruktúrájának kiépülése a 20. században

a
FONS
1996/1. száma

Gönczi Katalin:
A középkori város a jogtörténet szemszögéből

Miskey Antal:
Ráckeve középkori pecsétje és címere

Wenczel Gusztáv:
Pray, Fejér és Horvát

Soós István:
Horvát István és a történeti segédtudományok

A lap megrendelhető a szerkesztőség címén:
ELTE BTK, Fons Szerkesztőség 1052 Budapest, Piarista köz 1.

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 400 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 100 Ft+postaköltség, könyvesboltban 120 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Könyváruház, Rákóczi út 14.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvárus, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22. Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Debrecen: Egyetemi könyvárus, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Székesfehérvár: Jókai u. 4. Könyvkereskedés, Jókai u. 4.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Felelős kiadó: Deák Ágnes

A szerkesztőség titkára: Aradi Zsuzsanna

Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 120, – Ft,
Előfizetőknek: 100, – Ft.

A kiegyezés tehát megpecsételte az Ausztria és Magyarország közti fokozatos elidegenedési folyamatot, bármennyire is próbálkozott Ferenc József uralkodását rendszeres magyarországi tartózkodásokkal valódi „közös” ügyé tenni. Elvágta az útját annak a hasznosítható, kölcsönös érdeklődésnek, mely legalábbis az 1840-es évek végén, az 1860-as évek elején jellemző volt. Meghiúsította azonkívül sok „középutas” reményeit, akik úgy gondolták, hogy a tartományok közti kapcsolatok hiányán változtatni kell annak érdekében, hogy megőrizték mind a monarchia egészét, mind pedig azon belül saját jogaikat. Minden viszontagság ellenére a század közepe gyümölcsözőbbnek bizonyult azáltal, hogy felvillantotta azokat a területeket, ahol lehetőség nyílt a szolidaritásra, és megcsillant valamiféle közös cél a társadalom néhány, jóllehet nem elegendő számú csoportja számára. Végezetül a kiegyezés, melyet a császár korábban csaknem húsz évig visszautasított, és amelynek elfogadása uralkodásának birodalmon belüli legnagyobb engedményének számított, a Habsburg „oszd meg és uralkodj” legutolsó, legöntudatlanabb és legvégzetesebb példája – nem is annyira azok számára, akiket sújtott, mint inkább akiknek kedvezett.

R. J. W. Evans írását számunk 5–27. oldalán olvashatják.